

Денисик Г.І., Кравцова І.В., Воловик В.М.,
Канська В.В., Атаман Л.В., Денисик Б.Г.

***Гуманістичні
антропогенні
ландшафти***

Вінниця - Умань 2023

УДК 911.53

ББК 26.82(4 УКР)

Ухвалено до друку вченою радою Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 10 від 17.05.2023 р.)

Рецензенти:

Петлін В.М., доктор географічних наук, професор, Волинський національний університет імені Лесі Українки;

Кілінська К.Й., доктор географічних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича;

Гудзевич А.В., доктор географічних наук, професор, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Дениsik Г.І., Кравцова І.В., Воловик В.М., Канська В.В., Атаман Л.В., Дениsik Б.Г. Гуманістичні антропогенні ландшафти: монографія [за редакцією Г.І. Денисика]. Вінниця: ТОВ «Твори», 2023. 346 с. (Серія «Сучасна природа і ландшафти України»).

ISBN

У монографії розглянуто теоретико-методологічні засади дослідження гуманістичних антропогенних ландшафтів, що об'єднують рекреаційні, садово-паркові та сакральні-тафальні ландшафти (модельний регіон – Поділля). У структурі рекреаційних досліджено особливості формування, функціонування й сучасну специфіку оздоровчих та паркових ландшафтів; у структурі сакральні-тафальних ландшафтів – місця релігійного характеру та комплекси, пов'язані з похованнями. Запропоновано і обґрунтовано напрями раціонального використання та охорони структур рекреаційних та сакральні-тафальних ландшафтів регіону.

Для географів, ландшафтознавців, біологів та екологів, фахівців різних господарських галузей, охорони природи та раціонального використання природних ресурсів, краєзнавців, вчителів і студентів.

Denysyk G.I., Kravtsova I.V., Volovyk V.M., Kanska V.V., Ataman L.V., Denysyk B.G. Humanistic anthropogenic landscapes: monograph. [Edited by G.I. Denysyk]. Vinnytsia: TOV «Tvory», 2023. 346 p. (Series "Modern nature and landscapes of Ukraine").

The monograph explores the theoretical and methodological foundations of researching humanistic anthropogenic landscapes that encompass recreational, garden-park, and sacred-tafal landscapes (Podillia was chosen as a model region). Within the structure of recreational landscapes, the peculiarities of formation, functioning, and contemporary specifics of health-improving and park landscapes are examined. In the structure of sacred-funeral landscapes, places of religious significance and complexes related to burials are investigated. The directions for the rational use and conservation of the structures of recreational and sacred-tafal landscapes in the region are proposed and substantiated.

For geographers, landscape scientists, biologists and ecologists, specialists in various economic fields, nature protection and rational use of natural resources, local historians, teachers and students.

ISBN

ПЕРЕДМОВА

Гуманістичні погляди у ландшафтознавстві попри їх глибоке коріння, набули суттєвого значення лише наприкінці ХХ – початку

ХХІ ст. Це було зумовлено зародженням та активним розвитком, упродовж цього проміжку часу антропогенного ландшафтознавства. Група гуманістичних антропогенних ландшафтів об'єднує рекреаційні, садово-паркові, сакральні й тафальні ландшафти. Детальніше пізнані рекреаційні й садово-паркові ландшафти, дослідження сакральних і тафальних лише започатковано.

Головною причиною часткового несприйняття гуманістичних поглядів ландшафтознавцями є необхідність об'єднання ландшафтознавчих, культурних і суто психологічних основ, де ландшафтознавчі не завжди переважають. Крім цього, гуманістичні антропогенні ландшафти не пов'язані з виробництвом матеріальних благ. Однак, їх значення у сучасній життєдіяльності людей не менша, ніж інших антропогенних ландшафтів. Не випадково з початку ХХІ ст. ландшафтознавці України (Пащенко В.М., Гродзинський М.Д., Тютюнник Ю.Г., Петлін В.М.) та зарубіжжя (Warf Barney, Hira Lal Yadav, Rob Kitchin) значно більше уваги почали приділяти розвитку й обґрунтуванню гуманістичних поглядів у сучасному ландшафтознавстві.

В основі гуманістичного підходу до пізнання ландшафтних комплексів є поняття їх гуманістично-ресурсного потенціалу. Під ним розуміють ті ландшафтні особливості, які здатні викликати

людські почуття, пізнавальний або науковий інтерес впливати на формування особистості. Спроба розглянути гуманістично-ресурсний потенціал рекреаційних, садово-паркових, сакральних і тафальних ландшафтів здійснена у цьому дослідженні.

Монографія «Гуманістичні антропогенні ландшафти» третя книга із серії «Сучасна природа і ландшафти України». Автори будуть щиро вдячні за конструктивні доповнення та обґрунтовані зауваження.

PREFACE

Humanistic views in landscape studies, despite their deep roots, gained significant importance only at the end of the 20th and the beginning of the 21st century. This was driven by the emergence and active development of anthropogenic landscape studies during this period. The group of humanistic anthropogenic landscapes combines recreational, garden-park, sacred, and tafal landscapes. Recreational and garden-park landscapes have been more extensively studied, while research on sacred and funerary landscapes is still in its early stages.

The main reason for the partial non-acceptance of humanistic views by landscape scientists lies in the necessity of integrating landscape studies with cultural and purely psychological foundations, where landscape studies do not always dominate. Furthermore, humanistic anthropogenic landscapes are not directly associated with the production of material goods. However, their significance in contemporary human life is no less than that of other anthropogenic landscapes. It is not surprising that since the beginning of the 21st century, landscape scientists in Ukraine (V.M. Paschenko, M.D. Grodzynskyi, Yu.G. Tiutiunnyk, V.M. Petlin) and abroad (Barney Warf, Hira Lal Yadav, Rob Kitchin) have increasingly focused on the development and justification of humanistic views in modern landscape studies.

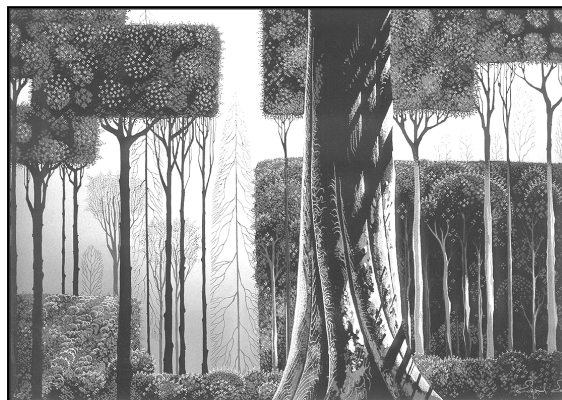
The foundation of the humanistic approach to understanding landscape complexes is the concept of their humanistic-resource potential. It refers to those landscape features that are capable of eliciting human emotions, cognitive or scientific interest, and influencing the formation of individuality. This research attempts to examine the humanistic-resource potential of recreational, garden-park, sacred, and tafal landscapes.

The monograph «Humanistic Anthropogenic Landscapes» is the third book in the series «Contemporary Nature and Landscapes of Ukraine». The authors would sincerely appreciate constructive additions and well-grounded comments.

РОЗДІЛ 1

РЕКРЕАЦІЙНІ ЛАНДШАФТИ

У межах досліджуваного регіону – Поділля досить поширені рекреаційні ландшафти. У структурі антропогенних – рекреаційні ландшафти за віком наймолодші. Їх активне формування розпочалось з ХІХ ст., завдяки чому основою для розбудови рекреаційних комплексів були, в багатьох випадках, не натуральні, а антропогенні ландшафти. Такі рекреаційні ландшафти відносяться до неоландшафтних. Є кілька визначень рекреаційного ландшафту. У працях українських географів – це територіальна природно-антропогенна система, що формується з метою організації рекреаційної діяльності і під її впливом. Не вдаючись у детальний аналіз, зазначимо лише, що це визначення скоріше економіко-географічне, ніж ландшафтознавче. Не кожний ландшафтний комплекс, що формується... під її (рекреації – авт.) впливом [20], можна віднести до рекреаційного. До рекреаційних відносяться лише ті перебудовані натуральні або антропогенні ландшафтні комплекси, у яких під впливом рекреації докорінно змінений (в натуральних), або перебудований (в антропогенних) хоча б один із компонентів. У межах Поділля рекреаційні функції можуть виконувати будь-які ландшафтні комплекси, однак до рекреаційних відноситься не більше 2-3 % із них.

1.1 Класифікація та історія формування рекреаційних ландшафтів

Різноманіття, широке розповсюдження та особливості ландшафтної структури дали можливість класифікувати рекреаційні ландшафти Поділля.

За характером і направленістю впливу рекреаційної діяльності на ландшафтні комплекси клас рекреаційних ландшафтів розділений на підкласи (рис. 1.1): оздоровчо-відпочинкові, лікувальні, спортивно-пізнавальні. У відповідності з природними умовами, в яких формуються рекреаційні ландшафти, виділені їх зональні типи: мішано-лісові, лісостепові, степові. Подальша класифікація рекреаційних ландшафтних комплексів основана на їх приуроченості до відповідного типу місцевостей [29].

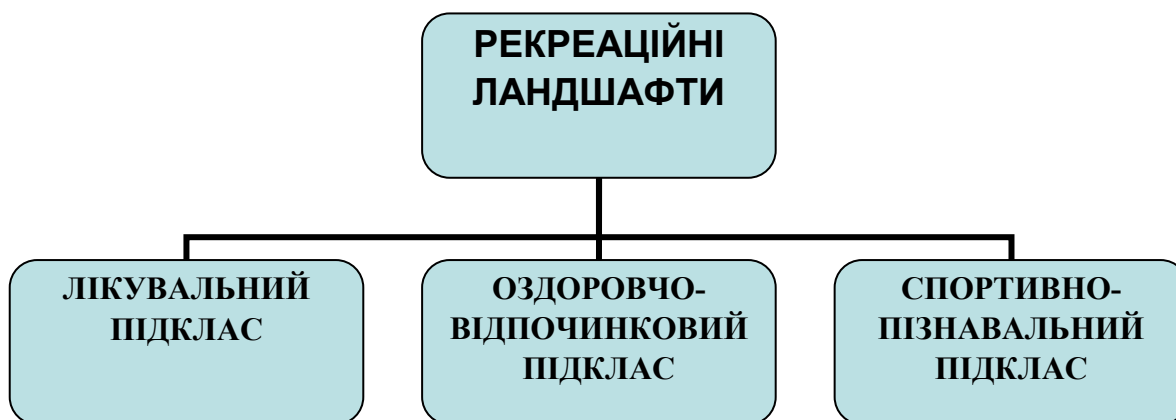

Рис. 1.1 Класифікація рекреаційних ландшафтів

Роль та значення наймолодшого за віком класу антропогенних ландшафтів – рекреаційного – тепер і в майбутньому буде постійно зростати. На початку XXI ст. структурна організація рекреаційних ландшафтів Поділля представлена, здебільшого, антропогенними ландшафтами, в меншій мірі – ландшафтно-техногенними і рідко –

ландшафтно-інженерними системами. Завдяки такій організації їх можна класифікувати за зональним принципом із подальшим виявленням відповідних рекреаційних типів місцевостей.

В умовах інтенсивного господарського освоєння Поділля зростає можливість рекреаційного освоєння і формування рекреаційних ландшафтів за рахунок інших класів антропогенних ландшафтів, зокрема промислових.

Зародження рекреації, як і перших рекреаційних ландшафтних комплексів, зафіксовано в Київській Русі. Документально підтверджено наявність рекреаційних садів в околицях Києва й Галича. До цього часу відноситься одна з перших праць з рекреаційної географії – літопис «Слово о полку Ігоревім», де 4 з 12 сторінок присвячені полюванню із соколом.

Цілеспрямоване формування рекреаційних ландшафтів Поділля розпочалося наприкінці XVII – початку XVIII ст. і було зумовлено, особливо у XIX ст., будівництвом парків у садибах польських і місцевих землевласників. Упродовж XVII-XX ст. лише в межах лісостепу Правобережної України було створено понад 640 парків, частина з яких до цього часу є шедеврами місцевої, державної і світової садово-паркової архітектури. Для парків відбирали ділянки з унікальною природою, а подальше їх оформлення і будівництво архітектурних паркових споруд проводили талановиті місцеві майстри і спеціально викликані з країн Західної Європи садівники і архітектори – француз Вілібальд Бессер, англієць Діонісій Міклер, німець Фрідріх Зейдлін. Центрами парко- і садовбудівництва на Поділля стають Кременець,

Заліщики, Скала-Подільська, Кам'янець-Подільський, Маліївці, Немирів, Печера, Тульчин [22].

Дві війни і відбудова господарства після них не сприяли розвитку рекреації в межах Поділля в 30-50-х роках ХХ сторіччя. Частина оригінальних парків, архітектурних споруд на їх територіях, будинків відпочинку й санаторіїв були знищені повністю.

З початку 70-х років ХХ сторіччя розвиток «індустрії туризму та відпочинку» проходив дещо прискореними темпами. Цьому сприяли детальні геологічні розвідки мінеральних й радонових вод, будівництво водосховищ та ставків на річках. Упродовж 80-х років ХХ сторіччя на Поділлі сформувались відомі курортні центри в Заліщиках Тернопільської, Сатанові Хмельницької, Хмільнику і Немирові Вінницької областей. Розпочався процес реконструкції старих і створення нових парків, формування приміських рекреаційних зон. Основними районами рекреаційного освоєння Поділля стали Середнє Придністер'я, Подільські Товтри, Кременецькі гори, Середнє Побужжя.

Новою формою розвитку рекреації, а відповідно і формування рекреаційних ландшафтів, є створення національних природно-рекреаційних парків. Крім уже відомих, в густо заселених районах Поділля пропонується і обґрунтовується створення природно-рекреаційних парків, зокрема на Середньому Побужжі – «Побузьке Полісся» між містами Вінниця і Хмільник, «Побузькі пороги» – в районі сіл Печера і Стрільчинці, «Кременецькі гори».

1.2 Специфіка структури рекреаційних ландшафтів

У структурі антропогенних – рекреаційні ландшафти займають особливе місце. Їх активне формування розпочалось з ХІХ ст., завдяки чому основою для створення рекреаційних комплексів були, в багатьох випадках, не натуральні, а антропогенні ландшафти. Завдяки цьому рекреаційні комплекси відносяться до неоландшафтних.

В ландшафтній організації рекреаційних комплексів домінують антропогенні ландшафти і ландшафтно-техногенні системи. Їх роль та значення в структурі сучасних ландшафтів постійно зростає. Реальне пізнання можливе лише на географічному рівні. Сучасна структура рекреаційних ландшафтів визначається й формується трьома групами чинників:

- властивостями й структурою попередніх натуральних і антропогенних ландшафтних комплексів. Їх ландшафтознавчий аналіз – основа подальшого раціонального використання й функціонування рекреаційних ландшафтів (детально розглянуто у працях О. О. Бейдика [3, 4], В. М. Воловика [6-16], Б.Г. Денисика [17-19, 53], Г. І. Денисика [20, 23, 24, 26, 28, 29], О.Ю. Дмитрук [31, 32], І. Я. Жупанського [33], М. С. Кожуриної [34], М.Т. Кулініч [37], О. Л. Лясоти [38-41]);
- розташуванням, а саме приуроченістю до відповідного типу місцевостей і, особливо, наявних в їх структурі водних ландшафтних комплексів та лісових масивів;
- характером та історичними особливостями рекреаційного

освоєння ЛК, завдяки чому метод історико-генетичних рядів набуває виключно важливого значення.

Особливості ландшафтної структури рекреаційних комплексів Вінницької області розглянуті на прикладі натурної ділянки «Княгиня» (рис. 1.2) та Гнівансько-Вітавських розробок граніту.

Сатанівський рекреаційний комплекс створений на основі артезіанських мінеральних вод типу «Нафтуся» і унікальних ландшафтів центральної частини Подільських товтр. Має значні перспективи росту, розширення площ і являє собою зразок формування рекреаційних місцевостей з досить складною ландшафтною структурою. До рангу таких місцевостей відносяться також рекреаційні комплекси «Хмільник».

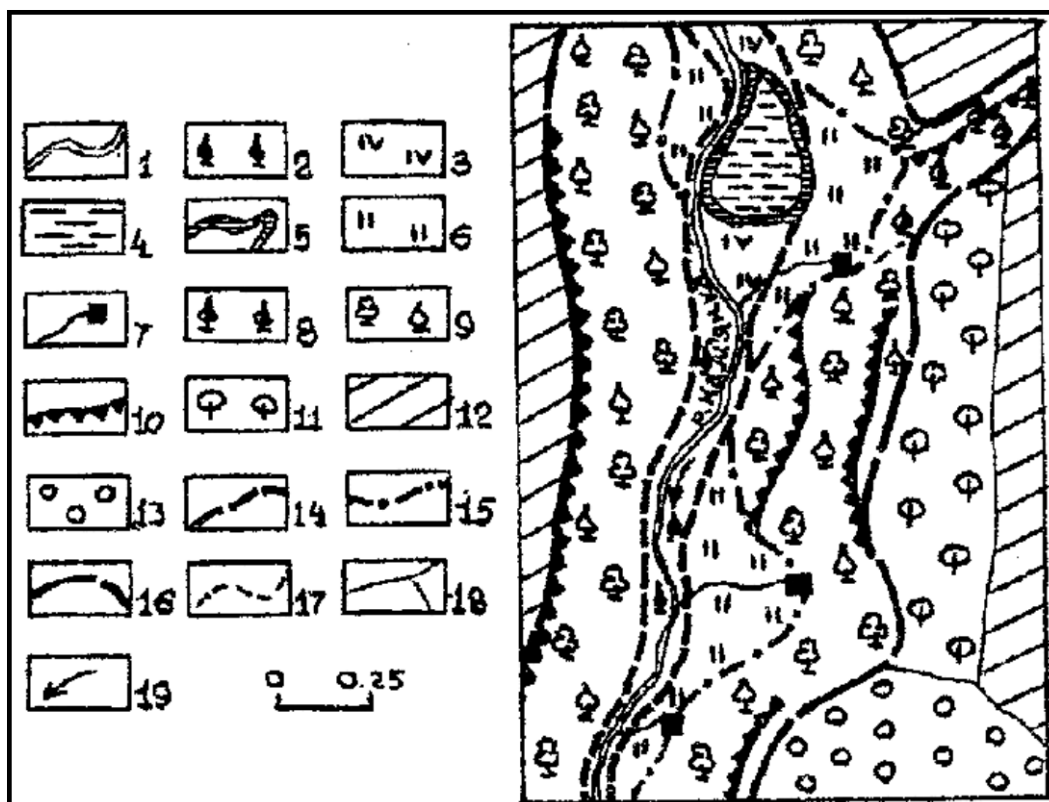

Рис. 1.2 Середнє Придністер'я. Фрагмент картосхеми рекреаційних ландшафтів натурної ділянки «Княгиня» м. Піщанка Вінницької області

Рекреаційні ландшафти. Відпочинково-оздоровчі. Заплавні. Урочища: 1 - неглибоке (до 1,5 м) кам'янисте русло р. Кам'янка, для частково рибної ловлі, 2 - вологі алювіальні поверхні з болотними ґрунтами під заростями вільхи й верби, 3 - суглинисті алювіальні поверхні з щебенюватими лучними ґрунтами під різнотравною рослинністю, 4 - неглибокий (0,5-1,5 м) ставок для купання, частково рибної ловлі, 5 - глиняна, задернована дамба з обладнаними місцями для купання і рибної ловлі. Надзаплавно-терасові: Урочища: 6 - слабкопокаті супіщані поверхні з лучними ґрунтами під різнотравно-злаковою рослинністю (місця активного одно- і дводенного відпочинку), 7 - художньо оформлені мінеральні джерела (дебіт 25-40 л/сек).

Лісові антропогенні ландшафти. Похідні. Схилові. Урочища: 8 - круті вапняково-суглинисті схили балок із щебенюватими делювіальними сірими ґрунтами під грабово-кленовими лісами, 9 - круті (28-40⁰) вапнякові схили з щебенюватими сірими ґрунтами під дубово-грабовими лісами, 10 - круті, високі (3-5 м) мальовничі вапнякові уступи, що частково використовуються для оглядових екскурсій. Вододільні: 11 - слабкопокаті лісові поверхні з чорноземами опідзоленими під насадженнями акації білої.

Сільськогосподарські ландшафти. Польові. Вододільні: 12 - хвилясті лесові поверхні з опідзоленими чорноземами під польовими сівозмінами. Садові. Вододільні: 13 - слабкопокаті лесові поверхні з опідзоленими чорноземами під яблуневими садами.

Межі. Типів місцевостей: 14 - заплавного й надзаплавно-терасового, 15 - надзаплавно-терасового і схилового, 16 - схилового і вододільного. Урочищ: 17 - натуральних, 18 - антропогенних.

Інші позначки: 19 - напрям течії р. Кам'янка.

Ландшафтознавчий аналіз Гніваньсько-Вітавських розробок гранітів у Вінницькій області дав можливість скласти проект рекультивації відпрацьованих площ для подальшого використання в рекреаційних цілях. Такі ж рекреаційні комплекси можна створити на основі відпрацьованих і заповнених водою гранітних кар'єрів в околицях міст Ізяслав, Полонне Хмельницької області, Тернополя.

1.3 Процеси і явища в рекреаційних мікроосередках

Активне пізнання антропогенних мікроосередків й, особливо, мікроосередкових процесів, розпочалося лише з другої половини ХХ ст. Ці дослідження були близькими до пізнання суті

рекреаційних мікроосередків та процесів, що розвиваються в них тому, що проводились переважно у прибережних смугах морів та басейнах річкових систем де формування рекреаційних мікроосередків проходить найбільш активно. Сукупність цих досліджень дає загальну інформацію про різноманіття мікроосередків та процесів, що розвиваються у їх межах, частково про методи пізнання мікроосередкових процесів та шляхи їх оптимізації. Досліджень безпосередньо рекреаційних мікроосередків поки що немає. Лише в окремих публікаціях [31, 32, 43] їх інколи характеризують, однак не виділяють як рекреаційні мікроосередки.

Процеси і явища в ландшафтах загалом вивчали Г. Є. Гришанков, П. Г. Шищенко, В. М. Петлін, І. І. Дедю [31]. Наведений аналіз показує, що попередні дослідження стосуються, переважно, процесів і явищ в антропогенних мікроосередках загалом; в рекреаційних розглянуто лише частково.

У процесі польових ландшафтознавчих вишукувань зафіксовано значне різноманіття рекреаційних мікроосередків та наявних у них процесів і явищ. Під рекреаційним мікроосередком розуміємо невеликі (від кількох до сотень м²) території, у яких під впливом рекреації розвиваються процеси і явища, що призводять до зміни структурної організації геокомпонентів та ландшафтних комплексів у їх межах (рис. 1.3). Формуються у межах одного або на основі кількох урочищ, місцевостей придатних для рекреації. Діапазон їх широкий – від мікроосередку рибака на березі річки до окремо розташованого курортного комплексу.

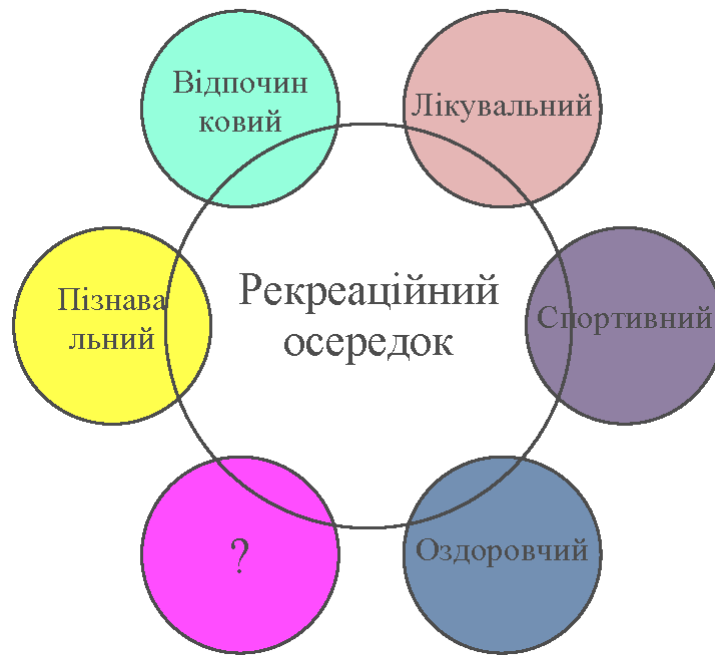

Рис.1.3 Рекреаційний осередок

та його типи зумовлені рекреаційною діяльністю людей

Аналіз природних умов і ресурсів Поділля дав можливість зробити висновок, що рекреаційні функції тут можуть виконувати майже всі природні (натуральні, натурально-антропогенні та антропогенні) ландшафти. Зокрема, у найближчому майбутньому основними районами рекреаційного освоєння Середнього Побужжя є і будуть території міст, містечок і сіл, що приурочені до долин річки Південний Буг та її приток. Це стосується і таких міст як Вінниця і Ладизин, містечок Гнівань, Брацлав, Турбів, Гайсин і Бар, сіл – Медвідка, Стрижавка, Стара Прилука, Стрільчинці, Райгород, Степашки, Ставки та інших, а також трьох рекреаційних зон Хмільницької, Печеро-Сокілецької та Ладизинської. Тут виявлена значна кількість рекреаційних мікроосередків з активним розвитком характерних для них процесів та явищ. Як і раніше, активніше зростає кількість та проходить розвиток рекреаційних

мікроосередків, що приурочені до водних і лісових ландшафтних комплексів. Спостерігається також тенденція до поступового рекреаційного освоєння занедбаних сільськогосподарських та промислових об'єктів: тваринницьких ферм на терасах та плакорах – під ранчо для відпочинку і прогулянок на конях у вихідні дні; заводів і фабрик – під пам'ятки індустріальної культури.

Упродовж польових досліджень більше уваги приділялось несприятливим процесам в рекреаційних осередках. У подальшому переважно вони стимулюють або гальмують розвиток рекреаційних ландшафтів. Рекреаційні мікроосередки з несприятливими процесами найактивніше розвиваються на берегах річки Південний Буг та його приток, особливо там, де річище безпосередньо контактує з боровими терасами, а також на побережжях ставків і водосховищ. В результаті стихійного рекреаційного освоєння прибережної зони Південного Бугу в околицях села Коло-Михайлівка Вінницької області, на відрізку берега протяжністю 270 м сформувались чотири рекреаційних мікроосередки, кожний з яких займає площу від 0,07 до 0,2 га. У натуральному стані тут берег крутий (60-70°), складений пісками борової тераси, висотою від 1,5 до 3 м, задернований і зарослий вербняком, вільхою, сосною та дубом звичайними. Формування рекреаційних мікроосередків розпочалося з перевантаження рекреантами окремих прибережних ділянок, де був зручний доступ до Південного Бугу. Спочатку витоптування трав'яної, а потім знищення її деревної рослинності, сприяли виникненню тут циркоподібних заглиблень в піщаному березі. Такі рекреаційні мікроосередки формуються упродовж 2-3

років. По периметру у них виокремлюється уступ висотою до 0,5-1,0 м. На уступі активно розвиваються процеси знищення рослинного й ґрунтового покривів, осипання піску та його перенесення мікроосередком вниз до річки, а також виніс у річище Південного Бугу. Старі сосни і дуби, на брівках рекреаційних мікроосередків, утворюють іноді «п'яний» ліс, або стоять з оголеним корінням. Їх закріплюють, однак такі дерева – потенційна небезпека для рекреантів [19].

Несприятливі процеси в рекреаційних мікроосередках Середнього Побужжя особливо активно розвиваються в період купальної пори: червень – липень. У зв'язку з тим, що на борових терасах Південного Бугу розташовані табори відпочинку дітей, будинки відпочинку дорослих і санаторії, рекреаційні мікроосередки є місцем їх постійного «пляжування». За нашими підрахунками, в рекреаційних мікроосередках Південного Бугу в районі с. Коло-Михайлівка, упродовж літа, щоденно відпочиває від 20-30 до 50-60 осіб. В цей час з мікроосередків поступає найбільше піску в річище Південного Бугу, що часто, перегороджуючи його на 20-35%, утворює мілководні пляжі, змінює профіль дна річки та швидкість течії.

Зафіксовано випадки знищення рекреантами рослинного покриву на піщаних дюнах борових терас, що призвело до активізації процесів розвіювання та перенесення піску, формування мікроосередків опустелювання. Такі мікроосередки розвиваються активно також в місцях проведення святкових заходів дітей з таборів відпочинку, де обов'язковими є святкові вогнища (іноді 2-3), розваги.

На берегах водосховищ і ставків рекреаційні мікроосередки

формується в середній частині прибережних смуг або біля греблі (дамби); заболочені верхів'я використовуються лише частково для риболовлі та полювання. На Середньому Побужжі рекреаційні мікросередки іноді формуються в циркоподібних кар'єрах граніту, вирівняні днища котрих безпосередньо контактують з річищем. Один з таких мікросередків в околицях Сабарова (передмістя Вінниці) є улюбленим місцем відпочинку жителів адміністративного центру. Тут гранітні стінки занедбаного кар'єру висотою до 15-20 м використовуються для тренування зі скелелазіння, а днище як своєрідний пляж на березі Сабарівського водосховища р. Південний Буг. В погодні літні дні тут збираються до двох-трьох сотень рекреантів. Навіть при виконанні природоохоронних вимог, на крутих гранітних схилах тут знищується рослинний і ґрунтовий покриви, розвивається лінійна ерозія, осипи, інколи й обвали, в заглибинах дна кар'єру концентрується сміття [19].

Обстеження території, прилеглої до табору відпочинку дітей в околицях с. Флоріанівка Вінницької області, дало змогу виявити шість мікросередків, що сформувалися тут під впливом рекреантів: два у прилеглому дубово-ясеневому лісі, три на березі ставка і один на березі річки Десенка. Мікросередкові процеси у їх межах розвиваються настільки активно, що навіть упродовж осені, зими і весни вони не стабілізуються. Переважають процеси площинного і лінійного змиву ґрунтів, деградації рослинного покриву та формування смітників.

Просторове розташування та розвиток мікросередкових

процесів, пов'язаних з активним рекреаційним використанням каналів в околицях с. Сокільці Вінницької області показано на рис. 1.4. Тут формується два рекреаційних мікросередки і два водних антропогенних. Розвиток процесів в рекреаційних мікросередках зумовлений не лише рекреантами, але й непередуманим будівництвом літніх будинків відпочинку і терасуванням схилів для спортивних площадок та пішохідних доріжок. Безпосередньо із ставком пов'язаний розвиток мікросередків заболочування у верхів'ях і ерозійного врізу ставкових вод за дамбою.

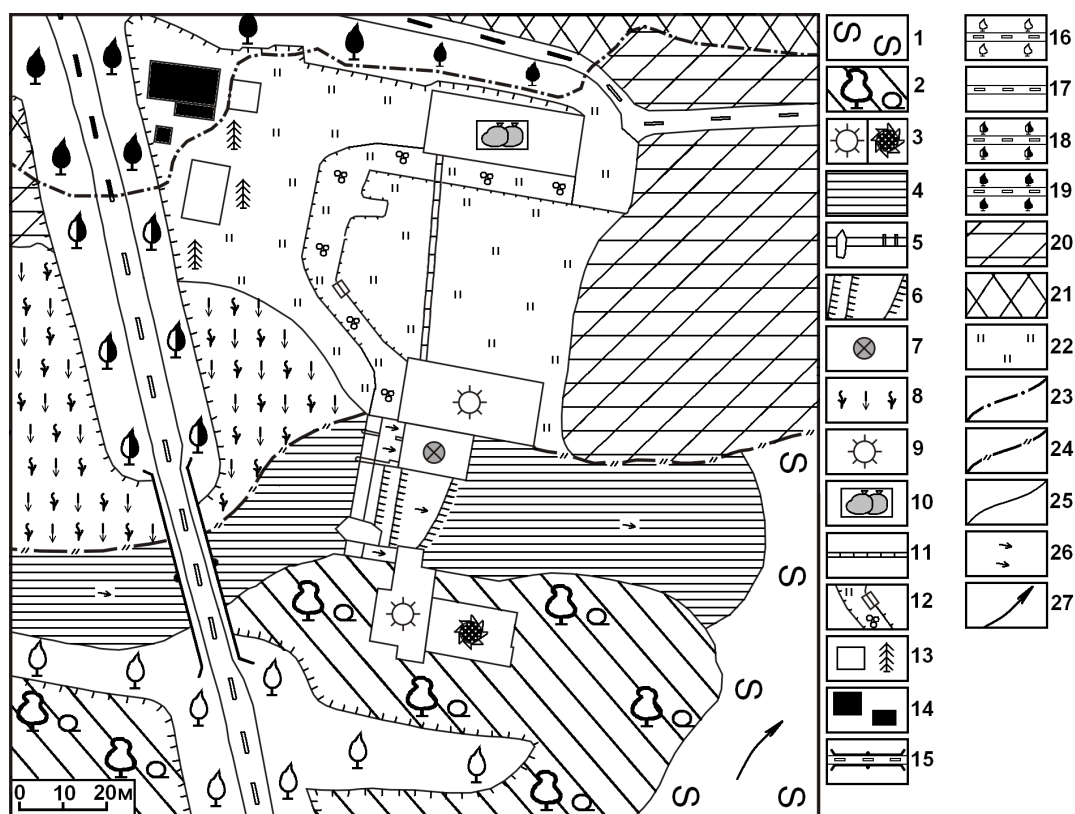

Рис. 1.4 Фрагмент картосхеми рекреаційних ландшафтів та мікросередків в с. Сокільці Вінницької області

Водні натуральні ландшафти. Руслово-каналні. Перекати. Урочища:
1 - центральне русло.

Водні антропогенні ландшафти. Канальні. Руслово-каналні. Урочища: 2 - нерівна поверхня острова, заросла різноманітною деревною та кущовою рослинністю на дернових-суглинистих ґрунтах; 3 - будівлі недіючих крупорушки та олійні на поверхні заплавного острова; 4 - неглибокий (1-1,5 м) водовідвідний канал шириною 11-12 м; 5 - невисока (3 м) гранітно-земляна

гребля довжиною 30 м з відкритими заставками; 6 - бетонно-кам'яні сходи; 7 - будівля недіючої Сокілецької ГЕС. **Заплавні.** Урочища: 8 - надмірно зволожені луки з осоково-різнотравною рослинністю на замулених відкладах; 9 - будівля недіючого вальцьового млина без даху.

Промислові ландшафти. Власне промислові. Заплавні. Урочища: 10 - будівля кам'яного складу; 11 - металевий транспортер на високих (3 м) металевих опорах; 12 - кам'яні тераси, укріплені бруківкою та зарослі лучно-злаковою рослинністю; 13 - додаткові господарські будівлі, обсажені ялиною європейською на лучних ґрунтах. **Схилові.** Урочища: 14 - додаткові господарські будівлі на покатих схилах з сірими опідзоленими ґрунтами.

Дорожні ландшафти. Шосейні. Асфальтово-бетонні. Руслово-каналні. Урочища: 15 - залізобетонний міст на одній опорі (довжина 44 м, ширина проїжджої частини - 6 м, вантажопідйомність - 30 т); 16 - високий (1,5-2 м) суглинисто-кам'яний насип з крутими схилами, обсаженими кленом ясенolistим і вербою ламкою, на поверхні острова. **Заплавні.** Урочища: 17 - невисокий (0,5-1 м) суглинисто-кам'яний насип з асфальтованою дорогою; 18 - високий (1,5-2 м) суглинисто-кам'яний насип з крутими схилами, обсаженими кленом ясенolistим і вербою ламкою, на поверхні заплави. **Схилові.** Урочища: 19 - високий (1,5-2 м) суглинисто-кам'яний насип з крутими схилами, обсаженими кленом ясенolistим і вербою ламкою, на покатій поверхні схилу.

Селитебні ландшафти. Сільські. Заплавні. Урочища: 20 - вирівняні суглинисті поверхні під малоповерховою забудовою, садами та городами на лучних ґрунтах. **Схилові.** Урочища: 21 - покаті поверхні під малоповерховою забудовою, садами та городами на змитих сірих лісових ґрунтах.

Сільськогосподарські ландшафти. Лучно-пасовищні. Заплавні. Урочища: 22 - вологі луки з різнотравно-злаковою рослинністю на суглинистих дернових ґрунтах під випас.

Межі. Типів місцевостей. Naturalних: 23 - заплавного та схилового. **Антропогенних:** 24 – руслово-каналного. **Урочищ:** 25 - антропогенних.

Інші позначення: 26 - напрям течії води в каналі; 27 - напрям течії води в річищі.

Дослідження процесів особливо небажаних, що розвиваються в рекреаційних мікросередках, мають значну перспективу. З одного боку, мікросередкові процеси розкривають причини і механізми плинних тенденцій трансформації сучасних ландшафтів на локальному рівні та можливу перспективу їх регіоналізації, а з іншого, – враховуючи їх індикаторне значення можна прогнозувати розвиток або деградацію антропогенних ландшафтів у майбутньому. Усе разом, дасть можливість реальніше розробляти регіональні

плани рекреаційного освоєння будь-якого регіону, зокрема і Середнього Побужжя. У подальшому більше уваги потрібно звернути на детальніші дослідження, особливо картування типових рекреаційних мікросередків та процесів у їх межах, що мають тенденцію у майбутньому перерости в рекреаційні ландшафти.

Різноманіття рекреаційних мікросередків та мозаїчність ландшафту. На формування сучасного ландшафтно і екологічно дестабілізованого середовища впливають різні види господарської діяльності людей, серед яких постійно зростає роль та значення й рекреації. У процесі рекреаційного освоєння будь-якої території формуються рекреаційні мікросередки різні за прощеною і силою прояву процесів, що в них розвиваються. Часто різноманіття рекреаційних осередків залежить не лише від видів господарської діяльності людей, але й мозаїчності, рисунку ландшафтних комплексів на основі яких вони формуються і в подальшому функціонують. У подальшому особливості функціонування рекреаційних мікросередків показують тенденції до розвитку або занепаду рекреаційного освоєння території, а тому їх дослідження є практично спрямованими. Зараз, здебільшого, переважають дослідження рекреаційних ресурсів і рекреаційних ландшафтів, рекреаційним мікросередкам, як початковим стадіям розвитку різних рекреаційних структур, приділяється недостатньо уваги [31].

У географічних словниках і енциклопедіях терміну «мозаїка ландшафту» немає. Є «мозаїчність фітоценозів» (лат. *mosaica*, від грец. *musa* – муза) – особливість фітоценозів, що визначається нерівномірністю розподілу в них рослин [18]. У ландшафтознавстві і

у суміжних з ним науках є низка термінів споріднених з поняттям «мозаїка ландшафту» серед яких частіше використовується поняття «ландшафтний рисунок», яким називається просторова мозаїка, яку утворюють на земній поверхні ділянки, що відповідають сформованим на цій території природним територіальним комплексам або мікроутворенням комплексного характеру [31]. Тобто рисунок ландшафту – це його мозаїка і, відповідно, у подальших дослідженнях поняття «рисунок ландшафту» і «мозаїка ландшафту» можна використовувати як однакові. При цьому можливий і такий варіант поняття, як «мозаїчність рисунку ландшафту». Наявність антропогенних, зокрема й рекреаційних, мікроосередків визначається у процесі аналізу характеру мозаїчності рисунку просторової структури ландшафту досліджуваної території. Просторова структура сучасного ландшафту це, здебільшого, складне поєднання натуральних, натурально-антропогенних і антропогенних ландшафтних комплексів, і відповідно до цього, необхідно розрізняти три типи мозаїчності.

Натуральна мозаїчність структури ландшафту – це його основна властивість, що відображає ступінь зрілості натурального ландшафту, забезпечує його стійкість, функціонування без кризових ситуацій тощо. Натуральних ландшафтних комплексів залишилось мало, зокрема і на Середньому Побужжі. До таких відносяться поки що розповсюджені у заплаві і на першій терасі долини річки Південний Буг – вільшняки, кам'яністі ділянки заплави і стариці, інколи заболочені або перезволожені притерасові пониженні. Натуральну мозаїчність вільшняків Середнього Побужжя

складають мілководдя, перезволожені ділянки, сплавики, ламані, осокові купини, пристовбурні мікропідвищення вільхи, зарості малини або черемхи. Ці елементи мозаїки об'єднані між собою у єдиний натуральний ландшафтний комплекс – вільшняк. Не менш мозаїчними є й стариці, кам'янисті заплави та заболочені притерасні пониження. У функціонуванні сучасного антропогенно перевантаженого ландшафту долини річки Південний Буг натуральні ландшафтні комплекси, з їх збалансованою мозаїчністю, здебільшого, виконують роль стабілізуючих чинників і їх стараються не використовувати для господарських потреб. Однак їх рекреаційне освоєння поступово зростає, що призводить до формування рекреаційних мікроосередків та розвитку у їх межах не завжди сприятливих процесів і явищ. Натуральну мозаїчність ландшафту формують ендегенні й екзогенні процеси та явища.

Натурально-антропогенна мозаїчність – явище вторинне, що часто на локальних ділянках викликає ускладнення структури наявного ландшафту. Це ускладнення зумовлене антропогенним чинником – поштовхом, однак у подальшому формування структури ландшафту проходить за природними закономірностями. У межах Середнього Побужжя натурально-антропогенна мозаїчність поширена. Як приклад, ускладнення мозаїчності просторової структури прибережних ландшафтних комплексів Південного Бугу та його приток під впливом численних тут ставків і водосховищ. У місцях підтоплення формується екотонна система «вода – суша», де чітко виділяється від трьох до п'яти смуг трансформацій прибережних ландшафтних комплексів.

Натурально-антропогенна мозаїчність прибережних ландшафтних комплексів суттєво зростає у місцях функціонування тимчасових рекреаційних мікроосередків, особливо рибацьких, одноразових стоянок туристів та відпочинку людей у вихідні дні. У процесі розвитку (ускладнення) натурально-антропогенної мозаїчності процеси зумовлені антропогенним чинником – поштовхом, поступово можуть домінувати і ландшафтний комплекс із категорії натурально-антропогенного переходить в антропогенний. У цьому випадку мозаїчність, здебільшого, ускладнюється. Натурально-антропогенну мозаїчність ландшафту формують ендегенні, екзогенні й, частково, антропогенні процеси і явища [17].

Антропогенна мозаїчність – зумовлена і розвивається під впливом антропогенного чинника. Здебільшого вона повністю відрізняється від початкової натуральної, натурально-антропогенної і, навіть, антропогенної, що була наявною до нової перебудови ландшафту. У межах Середнього Побужжя звичайним прикладом антропогенної мозаїчності є кар’єрно-відвальні комплекси, що формуються при розробці корисних копалин – гранітів, гнейсів, пісків, глин і торфу. Так, у процесі розробки Гнівасько-Вітавського родовища гранітів і гнейсів у Вінницькій області, коефіцієнт мозаїчності наявного тут гірничо-промислового ландшафту збільшився у 4,3 рази у порівнянні з натуральною і у 2,4 рази перевищує натурально-антропогенну мозаїчність ландшафту, що функціонував до розробок. Антропогенну мозаїчність ландшафту формують антропогенні, екзогенні й, частково, ендегенні процеси і явища.

У процесі польових досліджень мозаїчності ландшафтів Середнього Побужжя, частіше приходилось мати справу не з натуральними, а натурально-антропогенними й, особливо, антропогенними типами мозаїчності. У двох останніх найчастіше спостерігається формування рекреаційних мікросередків. Їх багато, кількість зростає, що і дає можливість за окремими чинниками виокремити низку типів рекреаційних мікросередків (табл. 1.1) [18].

Таблиця 1.1

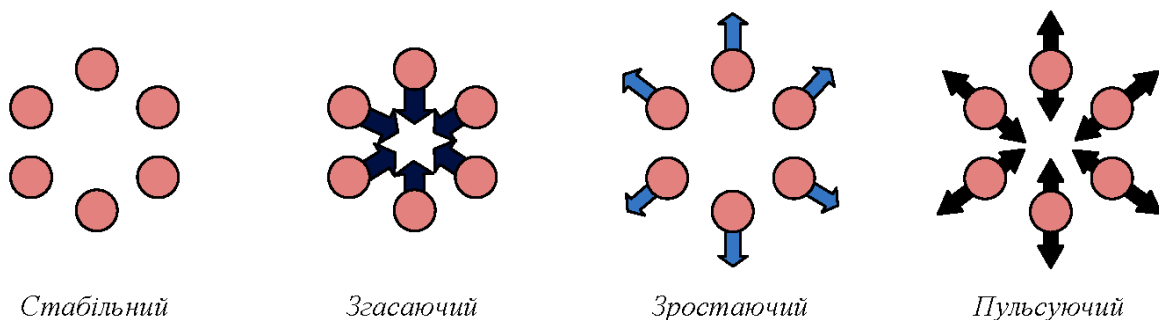
Різноманіття рекреаційних мікросередків

№	Показники за	Типи мікросередків
1	Формуванням	Натуральні, натурально-антропогенні, антропогенні
2	Походженням	Техногенні, пірогенні, араційні, пасквально-дигресійні, рекреаційно-дигресійні
3	Характером прояву	Геокомпонентні, геокомплексні
4	Динамікою	Стабільні, згасаючі, зростаючі, пульсуючі
5	Тривалістю	Короткочасні, постійно діючі, наявні тривалий час
6	Щільністю на території	Одиночні, середньої щільності, масові
7	Площею осередку	Локальні, регіонально розповсюджені
8	Ступенем загрози	Нейтральні, агресивні
9	Рекреаційним призначенням	Риболовлі, одно-дводенного відпочинку, туристські стоянки, окремі пляжі, облаштовані пікніки
10	Індикаційними властивостями	Не індикатори, геокомпонентні індикатори, ландшафтні індикатори

Як приклад, детальніше розглянемо різноманіття рекреаційних мікросередків за їх динамікою. Здебільшого переважають чотири типи таких мікросередків (рис. 1.5):

- стабільні – не збільшують свої площі і суттєвої уваги з боку ландшафтознавців не потребують;

- згасаючі – поступово втрачають притаманні їм властивості, що часто призводять до знищення рекреаційного мікросередку й рекреаційного освоєння території;
- зростаючі – активно збільшують площі і сприяють швидкому, часто неконтрольованому розвитку рекреаційного освоєння території та формування рекреаційних ландшафтів;
- пульсуючі – під впливом різноманітних, здебільшого антропогенних, чинників можуть то збільшувати свої площі, то їх зменшувати. Такі рекреаційні мікросередки формуються переважно у слабо доступних або на маловідомих для рекреантів територіях.

**Рис. 1.5 Типи рекреаційних мікросередків,
зумовлені їх динамікою**

Спостереження упродовж 2010-2022 років за розвитком зазначених типів рекреаційних мікросередків показують, що стабільні мікросередки формуються й функціонують переважно на фоні антропогенної, згасаючі – натурально-антропогенної, зростаючі – антропогенної і пульсуючі – натуральної та антропогенної мозаїчності ландшафту. Схема їх поступового

переростання у рекреаційні ландшафтні комплекси, на основі урочищ, складних урочищ, типів місцевостей тощо, показана на рис. 1.6.

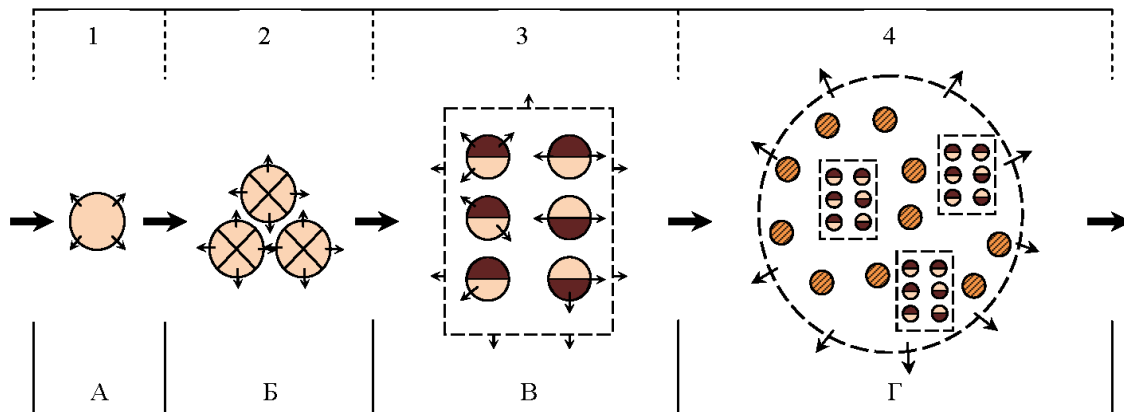

Рис. 1.6 Процес розвитку рекреаційного ландшафтного комплексу

Рекреаційні структури: 1 – рекреаційний мікросередок; 2 – група рекреаційних мікросередків; 3 – рекреаційний геоекотон; 4 – рекреаційний ландшафтний комплекс. **Природні структури на основі яких розвиваються рекреаційні структури:** А – фація або просте урочище; Б – урочище або складне урочище; В – складне урочище або тип місцевості; Г – один або 2-3 типи місцевостей.

Виділення натуральної, натурально-антропогенної і антропогенної мозаїчності ландшафту дає можливість не лише краще обґрунтувати різноманіття антропогенних, зокрема й рекреаційних, мікросередків, що формуються й функціонують на їх фоні, але й провести типологію, у нашому випадку, рекреаційних мікросередків, визначити подальші шляхи їх розвитку, та розробити заходи щодо раціонального використання.

1.4 Об'єкт та методи аналізу рекреаційних ландшафтів

Об'єктом аналізу є переважно ландшафтні комплекси, насичені придатними до використання рекреаційними ресурсами та умовами, які при певному користуванні є основою для розвитку

рекреаційних ландшафтів. Розвиток рекреаційних потреб та відповідної галузі у структурі народного господарства держави вимагає постійного уточнення рекреаційних термінів та понять. Тривалий час ніхто не зіставляв рекреаційні умови й чинники з ресурсами. Це можна пояснити двома причинами: незвичністю характеристик і відносною новизною досліджень.

До природних умов відноситься сукупність просторового розташування території Поділля та природних ресурсів. Природні умови безпосередньо впливають на розвиток ландшафтів, і як одну з головних складових природних умов можна виділити рекреаційні ресурси. Окремі географи зробили спробу конкретизувати це поняття, відносячи до них природні, господарські компоненти та історичні пам'ятки, які відіграли роль специфічних цінностей для організації відпочинку, що мало конкретизувало термін і унеможливило його використання для ландшафтного аналізу [47].

В одному з перших визначень під природними рекреаційними ресурсами розуміють «...природні і природно-технічні геосистеми, тіла та явища природи, які володіють комфортними якостями і можуть бути використані для організації відпочинку та оздоровлення певного контингенту людей упродовж тривалого періоду» [2, с. 110].

Традиційно, у якості природних рекреаційних ресурсів передусім зазначають компоненти ландшафтного комплексу, де відповідно виділяють: кліматичні, водні, гідромінеральні, лісові та інші ресурси. При цьому, нерідко, у якості ПРР розглядають лише ті природні об'єкти, які послужили причиною самого факту

рекреаційного використання території (комфортний клімат, наявність водойм, лісовий масив), без врахування комплексного аналізу ПРР для певних рекреаційних ландшафтних комплексів.

Наприкінці 80-х – початку 90-х років ХХ сторіччя погляд стосовно цього терміну дещо змінився. Окремі автори вважали, що рекреаційні ресурси (зокрема і природні) представляють собою делімітацію просторових єдностей, які у подальшому аналізуються з погляду придатності для різних форм рекреаційного користування. Звідси, до цього терміну можливі різні підходи:

- рекреаційний, що стимулюється щоразу більш загальними вимогами до відпочинку рекреантів поза селитебними ландшафтами;
- туристичний, що трактує природні рекреаційні ресурси з економічного погляду;
- охоронний, де для природно-еталонних територій рекреаційне природокористування становить суттєву загрозу.

Вважаємо, що найбільш доцільно використовувати перший підхід, який ґрунтується на вдалому визначенні ПРР О.О. Бейдика і відносить до них «...природні та природно-технічні геосистеми, тіла, явища природи, які мають комфортні властивості для рекреаційної діяльності і їх можна використовувати упродовж певного часу» [3]. Єдиним недоліком можна вважати той факт, що це визначення мало чим відрізняється від попередніх визначень цього автора. Тут, до характеристики ПРР включаються дані про якість природних умов, площу (або об'єм), на які ці властивості

поширюються, тривалість періоду упродовж якого певні властивості проявляють свою дію.

Результатом впливу рекреантів та технічних систем на ландшафтні комплекси зі сприятливими природними умовами для розвитку рекреації є утворення *рекреаційного ландшафтного комплексу* (РЛК). Його трактування дає можливість розглядати його також і як рекреаційний ландшафт (РЛ), під яким розуміють «територіальну природно-антропогенну систему, що формується з метою організації рекреаційної діяльності і під її впливом» [4]. У РЛК тісно взаємопов'язані природні та суспільно-зумовлені елементи. Вони, формуючись під впливом антропогенного чинника (у залежності від ступеня трансформації) розглядаються як ландшафтно-техногенні системи, які водночас розвиваються і за природними законами.

В рекреаційній географії накопичено достатньо теоретико-методологічних розробок з оцінки рекреаційних ресурсів та рекреаційних умов [33, 43, 46, 48].

Загалом будь-яка оцінка є суб'єктивною. Так оцінка ресурсів може бути диференційованою та інтегральною. Диференційована оцінка проводиться для кожного окремого ресурсу, його властивостей або особливостей в межах вибраної території дослідження. Інтегральна оцінка проводиться для конкретної території та визначає її природний потенціал щодо розвитку рекреаційної діяльності. Виділено три основні типи оцінок природних рекреаційних умов та ресурсів: медико-біологічний, психолого-естетичний, технологічний.

Медико-біологічний тип оцінок виявляє вплив природних чинників на організм людини і має найважливіше значення при оцінці кліматичних умов та бальнеологічних ресурсів.

Психолого-естетична оцінка виявляє вплив ландшафтів на емоційний стан людини. В основі цього типу оцінки лежить визначення емоційної реакції людини на ландшафтні комплекси. При цій оцінці враховують вертикальний та горизонтальний поділ рельєфу, лісистість, віковий і породний склад, наявність водойм, заболоченість тощо та визначення рекреаційного навантаження. Однак, при застосуванні цієї оцінки неможливо уникнути суб'єктивізму, та й в залежності від цілей в одному випадку ландшафтні комплекси можуть отримати найвищу оцінку, і ті ж самі ландшафтні комплекси, але для іншої вікової або соціальної групи чи інших видів рекреаційної діяльності, – найнижчу. Тому, на наш погляд, застосовувати психолого-естетичну оцінку треба «обережно» [29].

В основі технологічної оцінки лежить взаємодія людини і природного середовища, де суб'єктом оцінювання виступає рекреаційна галузь. Одним із важливих показників технологічної оцінки є визначення природно-ресурсного потенціалу території.

Доцільність застосування того чи іншого типу оцінок зумовлюють самі природні рекреаційні ресурси. Нас же, в першу чергу, цікавить питання оцінювання природної складової територіально-рекреаційної системи. Самі по собі ландшафтні комплекси ні погані, ні гарні, і питання про їх цінність виникає лише при виникненні взаємодії з ними людини. Відповідно оцінка

буде змінюватися в залежності від мети, для якої проводиться оцінювання. Необхідність оцінювати ландшафтні комплекси більшою мірою визначається необхідністю вирішувати ті питання, які виникають в процесі планування та проектування. Так, при проектуванні територіально-рекреаційної системи потрібно виявити ландшафтні комплекси, найбільш придатні для проведення того або іншого виду відпочинку. Природні рекреаційні ресурси, трансформуючись через рекреаційний ландшафт, відтворюються у вигляді інтегративних рекреаційних ресурсів (ІРР).

Поняття інтегративних рекреаційних ресурсів значно ширше від природних рекреаційних ресурсів тому, що об'єднує крім природних, також ресурси й антропогенного походження.

Природні рекреаційні ресурси та інтегративні рекреаційні ресурси виступають позитивними чинниками розвитку РЛК, але у свою чергу є несприятливі умови, які є негативними по відношенню до його стану, і проявляються у наявності культурної рослинності, змінених властивостей ґрунту, режиму підземних та поверхневих вод, а також формування технічних систем. В окремих випадках, під час використання ІРР, із перевищенням граничної межі стійкості РЛК, можлива структурна зміна, з утворенням деградованого ландшафтного комплексу (ДЛК), який випадає із системи рекреаційного користування.

Низка природних рекреаційних умов, які відтворюються через ЛК є безпосередніми (прямими) природними рекреаційними ресурсами, а частина – опосередкованими (непрямими). Окремі з них виступають також як ландшафтотвірні чинники (сонячна

енергія), або є його природними компонентами, які не задіяні безпосередньо у функціонуванні РЛ (грунти, підстильні породи). Результатом поєднання видів природних рекреаційних ресурсів є можливе утворення різних підкласів РЛ (оздоровчий, лікувальний, спортивний, пізнавальний) на основі однакових типів / видів натуральних ЛК [29].

Рекреаційні ландшафти лікувального підкласу розвиваються на базі природних ресурсів (мінеральні води, лікувальні грязі, кліматичні умови тощо), наприклад, Сатанів, Хмільник, Немирів; оздоровчо-відпочинкового підкласу – формуються на основі високого рівня обслуговування й ступеня благоустрою території, а також використання різних видів ландшафтних комплексів (приміські території великих міст), наприклад, Вінниці; спортивно-пізнавального підкласу – формуються на основі специфічних комплексів, які можуть бути оснащені інженерними спорудами, що забезпечують спортивні заняття (долини Південного Бугу, Дністра); поширені у межах РЛК, насичених архітектурно-історичними та культурно-технічними пам'ятками, музеями.

Сезонне використання різних видів природних рекреаційних ресурсів може змінювати тип користування у межах РЛК (наприклад, влітку: лікувальний тип на основі гідромінеральних ресурсів, взимку – оздоровчий тип на основі кліматичних).

При зміні одного з природних рекреаційних ресурсів у комплексі інтегративних рекреаційних ресурсів може відбуватись зміна у функціонуванні, а у окремих випадках можлива зміна структури РЛК.

Важливо підкреслити, що при ландшафтознавчому аналізі рекреаційних ландшафтів, одним із найважливіших чинників є різноманітність середовища. Як наслідок, окремі урочища і фації потрібно аналізувати не окремо, а в поєднанні з іншими, як своєрідні парагенетичні системи. Ця обставина зайвий раз підкреслює особливе значення ландшафту як об'єкту аналізу рекреаційних ресурсів.

Внутрішня різноманітність ландшафту, переважно морфологічна структура, визначає його естетичні якості. Завдяки певному набору видів природних умов та рекреаційних ресурсів можна використати таке поняття як *«рекреаційна привабливість ландшафтного комплексу»*, що проявляється через його характерні риси (природні рекреаційні ресурси, історичні пам'ятки, різні об'єкти рекреаційного господарства), які виступають базою для тяжіння рекреантів до певного підкласу РЛ. Цей термін має оглядове значення, з погляду психофізичного стану її оцінювачів. Загалом, варто зазначити, що *«рекреаційна привабливість ЛК»* означає ступінь тяжіння до нього через певний вид рекреації і пов'язаний з кількістю наявних у ньому (чи властивих йому) умов, ресурсів, об'єктів та явищ, на які є естетичний попит. Також відзначимо, що трактування цього терміну може бути в іншому аспекті, коли для різних соціально-етнічних груп, один і той самий вид ландшафту може мати різний ступінь привабливості. У випадку, коли один і той самий ЛК використовується для різних видів рекреації, можна зазначити його інтегративну (або універсальну) *«рекреаційну привабливість»*. Однак, зв'язок між

морфологією ландшафту та його емоціональним впливом на рекреанта достатньо складний і важко піддається об'єктивній оцінці [29].

При всій значимості зовнішніх (пейзажних) якостей ландшафту, ними ще не може визначатись рекреаційний потенціал останнього. Суттєве значення для рекреації має комфортність кліматичних умов, їх сезонний хід, мезо- і мікрокліматичні варіації.

При аналізі кліматичних умов, які впливають на розвиток форм і видів рекреації, потрібно враховувати вплив тривалості дня, кількість сонячного тепла і радіації, освітленість і кількість біологічно активної ультрафіолетової радіації, яка сприяє утворенню в організмі вітаміну D, має еритемну дію.

При аналізі аквальних ландшафтних комплексів враховуються: розміри і глибина водойм, якість води, характер донних відкладів і водної рослинності; рельєф, ґрунт, зволоження і флора берегів (для купання і водного спорту). При створенні антропогенних аквальних комплексів (ААК) (водосховищ, ставків), зростає його рекреаційна ємність, у результаті збільшення довжини берегової лінії і площі акваторії. Змінюються у кращій бік кліматичні умови ААК і прилеглих ЛК: зменшується сухість повітря, знижується спека, а відповідно, з'являється можливість розширення територій, придатних для рекреації. Значні за площею водні простори добре впливають на психоемоційний стан рекреанта. Зі створенням водосховищ з'являються сприятливі умови для занять водними видами спорту: греблею, парусним спортом, водним туризмом.

Рекреаційна цінність ААК характеризується такими чинниками як: форма, глибина і площа водойми, крутизна берегів, наявність пляжів, багатство водної фауни, тип прибережної рослинності; температура води, тривалість комфортних умов; якість води, чистота прибережної території; наявність природних та історичних пам'яток, віддаленість від великих міст, забезпеченість транспортом та під'їзними шляхами. Підвищення рекреаційної ємності антропогенних аквально-ландшафтних комплексів можливе за рахунок осушення мілководдя, заболочених територій, створення додаткових пляжів, а також розширення мережі доріг, які дають можливість використання інших ділянок РЛ.

Одним із найважливіших критеріїв аналізу та оцінки РЛ є їх стійкість до навантаження. Під *рекреаційним навантаженням* розуміють показник, що характеризується чисельністю рекреантів на одиницю площі за певний період [3]. Встановлення рекреаційного навантаження методом обліку на пробних площах проводиться переважно для обґрунтування або уточнення нормативів навантаження на ЛК. Ступінь дигресії природного середовища перебуває у прямій залежності від власне рекреаційного навантаження й стійкості до нього ландшафтних комплексів. Встановлення норм навантаження на РЛК, зокрема на Поділлі особливо актуальне для зон приміської рекреації (Тернопіль, Хмельницький, Кам'янець-Подільський, Вінниця, Хмільник, Немирів) і територій, що охороняються. Форми негативного впливу достатньо різноманітні: витоптування надґрунтового покриву, підстилки і підросту, пошкодження деревостану, деградація

рослинного покриву внаслідок збору грибів, ягід, квітів; ущільнення ґрунту, відлякування тварин, виснаження рибних угідь, антропогенна денудація, лісові пожежі, сміття.

При аналізі недостатньо виходити лише з їх сучасного стану; необхідно враховувати перспективні зміни рекреаційного потенціалу у зв'язку з: а) динамікою ландшафтів; б) можливістю підвищення рекреаційного потенціалу за допомогою найпростіших архітектурно-планувальних, лісничих та меліоративних заходів.

Аналіз та дослідження рекреаційних ландшафтів передбачають:

- огляд природних рекреаційних ресурсів та умов, які сприяють розвитку РЛК. Природні умови і пов'язані з ними рекреаційні ресурси поєднуються у групи: активні; лімітуючі і компенсуючі;
- проведення аналізу окремих природних рекреаційних ресурсів. Кількісні показники ранжуються за рівнем їх сприятливості чи несприятливості, а кожному з рангів системи присвоюється певна кількість балів;
- здійснення загального ландшафтного аналізу природних умов та ресурсів у межах рекреаційних ландшафтних комплексів. Для цього використовують спосіб інтегративного аналізу на основі системного методу, що на практиці зводиться до загального аналізу природних рекреаційних ресурсів за звичайною сукупністю показників.

Після огляду опублікованих праць, можна погодитись, що в

основі аналізу та якісної оцінки рекреаційних ресурсів має бути нормативний метод, який нами частково застосовано для характеристики рекреаційних вузлів Поділля. У цьому випадку оцінка зводилась до виявлення структури і бальної оцінки кожного з елементів ЛК з наступним їх узагальненням. Нарешті, при цьому аналізі необхідно враховувати не лише наявність та інтенсивність рекреаційних властивостей ЛК, а й просторово-часове розташування. Таким чином, аналіз та якісна оцінка рекреаційних ландшафтів є сукупністю оцінок окремих якостей ЛК, придатних для відпочинку людини. Їх оцінка найчастіше виражається у балах (у нашому випадку була використана чотирибальна за рівнем сприятливості рекреаційних ресурсів: «несприятлива» – 1 бал, «низька» – 2 бали, «середня» – 3 бали, «висока» – 4 бали). Помічено, якщо вербальні оцінки мало критикуються, то цифрові, особливо бальні, навпаки, сприймаються гірше.

Особливий підхід необхідний при аналізі значних за площею природних об'єктів чи унікальних ландшафтів, де мовиться про меморіальну цінність, яка поєднується з виховним значенням (унікальні ЛК та пам'ятники природи, регіональні ландшафтні парки тощо). Оцінка таких рекреаційних ресурсів для потреб відпочинку пов'язана зі складністю надання їм достатньо чіткої форми, використання твердих шкал, поганої їх «порівнюваності» у зв'язку з унікальністю і, таким чином, у них завжди є елемент суб'єктивізму.

При комплексному аналізі природних рекреаційних ресурсів для організації відпочинку важливо виявити повну сукупність

чинників, під впливом яких і формуються умови для рекреації. Ці чинники диференціюються у залежності від їхнього впливу на медико-біологічний стан людини і функціональну організацію ЛК.

Виходячи з вимог рекреації, визначається природний рекреаційний потенціал ландшафтів. Здійснюється оцінка рекреаційних можливостей ландшафтів у відповідності з урахуванням територіального балансу наявного та перспективного використання ЛК [8].

Важливою особливістю комплексного аналізу РЛК є врахування їх стійкості, яку завжди належить трактувати орієнтаційно, бо дійсне навантаження на ЛК залежить від його попиту. Серед показників, які використовуються для визначення ємності є суттєві відміни. На це звертає увагу J. Owsiak [54], стверджуючи, що виробленням об'єктивних норм є необхідність розширення досліджень процесів деградації у РЛК. Більше узагальнення методів визначення допустимого рекреаційного навантаження опрацювали географи, які користувалися розрахунком граничного навантаження на трав'яний покрив. Основою таких досліджень є: кількість рекреантів, що можуть одночасно використовувати РЛК без початку дегенераційних процесів рослинного покриву (залежать від природної стійкості рослин до гнуття та ламання), а також є функцією періоду спокою, потрібного рослинам для регенерації знищених паростків та на їх розвиток. Тривалість цього періоду в межах Поділля становить 10-15 днів навесні і початку літа та 15-20 днів пізнім літом та восени. Граничне навантаження на трав'яний покрив охоплює

максимальну кількість рекреантів, які порушують його безперервно упродовж 8 годин на 1 га даної рослинної асоціації, доводячи її до появи дегенераційних процесів.

Стадію рекреаційної дигресії встановлюють у залежності від ступеня порушеності РЛК. Коефіцієнт рекреації визначає співвідношення ущільненої та витоптанної поверхні до загальної площі ділянки, яке виражається у долях одиниці (наприклад, якщо площа стежок, доріг витоптаних і ущільнених місць становить 10 %, то коефіцієнт рекреації – 0,1). Дані про просторове розташування ЛК із різними стадіями рекреаційної дигресії було використано при аналізі рекреаційних вузлів, що відображено у рекреаційно-оціночних картосхемах.

Наприкінці дослідження РЛК здійснюють ландшафтно-рекреаційне районування. Воно здійснюється з метою визначення ефективності використання різних частин територій для рекреації і визначення для них оптимальних меж рекреаційного навантаження. Виділені рекреаційні структури синтезують результат попереднього аналізу. Вони можуть бути різними за площею, так і за конфігурацією. Ієрархічний рівень таксономічної системи структур залежить від конкретних особливостей рекреаційних ресурсів та умов, а також цільового призначення дослідження. У процесі рекреаційного районування Поділля, було виділено дві основні структури – рекреаційну область і рекреаційний округ.

Разом із тим, методика вивчення рекреаційних ландшафтів має свої специфічні особливості.

1. Рекреаційні ландшафти формуються на основі вже

існуючих натуральних ландшафтних комплексів. Тому вивчаючи сучасні РЛК необхідно відновити попередню ландшафтну структуру території, з метою повнішого розуміння розвитку сучасних сприятливих і несприятливих процесів. Цей підхід передбачає складання історико-генетичних рядів карт РЛ.

2. Знаючи перспективні плани розвитку досліджуваних територій, можна використати метод випереджаючого картографування ділянок майбутнього рекреаційного освоєння. Наявна ландшафтна карта є базовою моделлю оптимізації рекреаційного освоєння, а в подальшому і формування ландшафтів досліджуваного регіону.

3. Крім названих методів дослідження, під час аналізу РЛК використовують медико-біологічний метод при вивченні кліматичних умов та гідромінеральних ресурсів.

Територіальна рекреаційна організація ландшафтних комплексів виступає чинником поширення рекреаційних закладів, вузлів, комплексів, а їх видова структура рекреаційно-придатних ЛК є головною ознакою для виділення рекреаційних областей та округів. Це районування передбачає додатковий цільовий облік, свого роду інвентаризацію якостей ЛК, їх рекреаційної значимості, яка вміщує індивідуальні функції за розвитком лікування, оздоровлення і туризму. Оригінальність і ендемічність ландшафтів (наприклад, Мурафські товтри) інколи служить першоосновою рекреаційної престижності для виділення рекреаційного округу. Округоформуючими можуть бути і крупні об'єкти (долина Південного Бугу), де організація і розташування рекреаційного

господарства у значній мірі залежить від взаєморозташування цих об'єктів, їх набору, кількісного і якісного співвідношення, концентрації і сполучення природних, археологічних, архітектурних об'єктів.

Аналіз рекреаційних ландшафтів Поділля, на основі наявного фізико-географічного районування, враховуючи єдність ландшафтів, які тяжіють до великих річок, аналогічно набору та використання природних рекреаційних ресурсів, застосовуючи принципи ландшафтно-антропогенного районування, виступив об'єктивною основою для проведення ландшафтознавчого рекреаційного районування [29]. Серед інших принципів можна виділити:

1. *Принцип природно-антропогенної сумісності.* Його сутність заключається у тому, що вивчення, а відповідно, і районування рекреаційних ЛК неможливе без одночасного аналізу їх колишнього природного стану і меж. Без врахування цього принципу неможливо зрозуміти не лише сучасну сутність РЛК виділеного округу, але й хід їх розвитку у майбутньому. Районування таких ландшафтів необхідно проводити з урахуванням фізико-географічного районування території. У загальних рисах обидві схеми мають співпадати, але їх зміст та наповнення будуть різними.

2. *Принцип випереджувального вивчення корінних змін у ландшафтах під впливом рекреаційної діяльності.* Знаючи потреби рекреаційної галузі загалом, аналізуючи плани розвитку окремих мезо- та мікрорегіонів, у майбутньому з врахуванням наявних і перспективних можливостей інтегративних рекреаційних ресурсів,

можна передбачити відповідні зміни у ландшафтних комплексах і попередньо врахувати їх при проведенні меж районування.

3. *Принцип врахування місцевих особливостей.* Він має суттєве значення для ландшафтознавчого рекреаційного районування. Специфіка розвитку господарства регіону створює вплив на ландшафти, в окремих випадках докорінно змінює їх. Їх раціональне використання неможливе без врахування місцевих природних особливостей. Застосування у районуванні цього принципу потребує детальних польових досліджень.

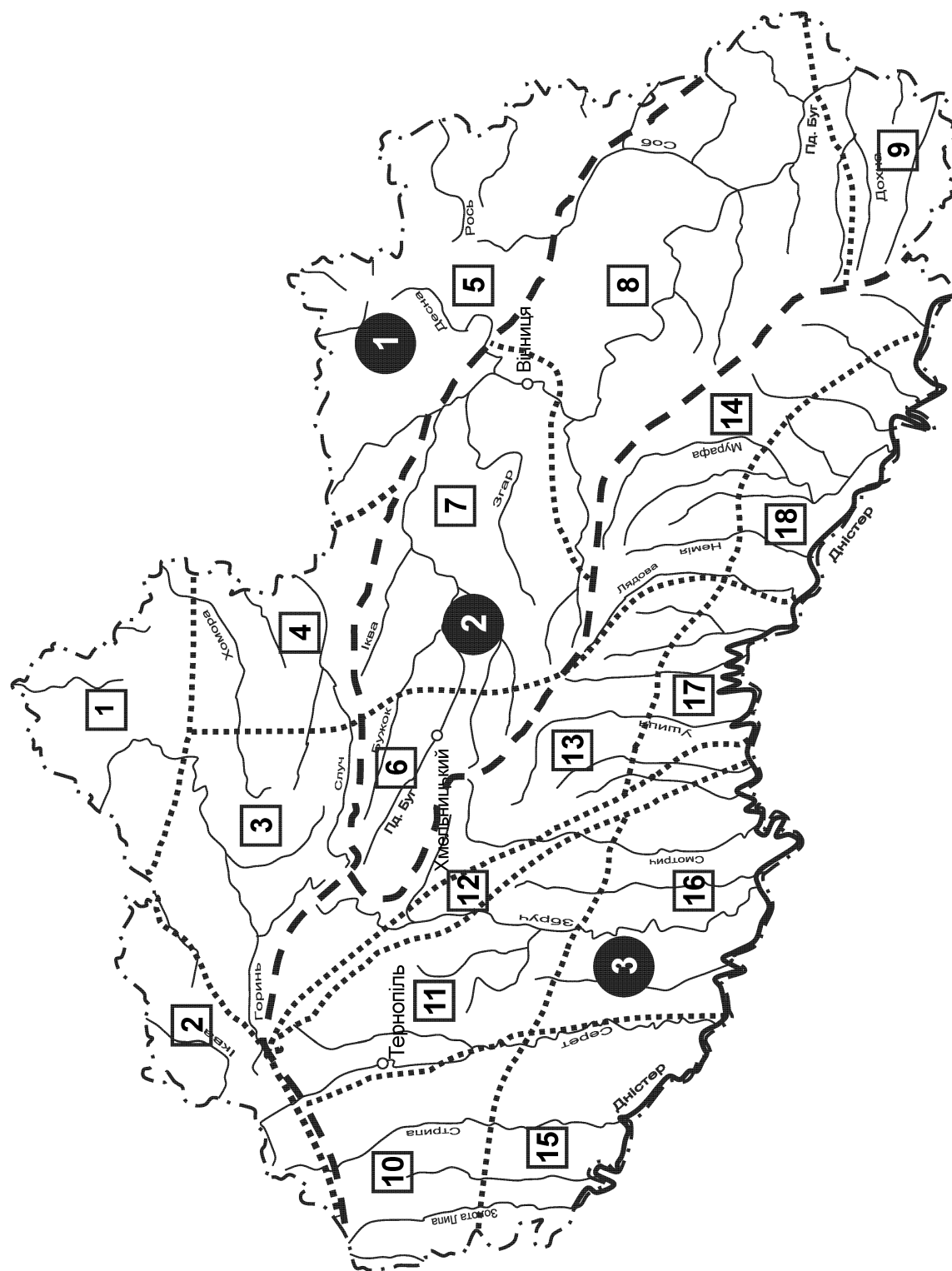
1.5 Регіональний аналіз рекреаційних ландшафтів

Територіальна рекреаційна організація ландшафтних комплексів виступає чинником поширення рекреаційних закладів, вузлів, комплексів, а їх видова структура рекреаційно придатних ЛК є головною ознакою для виділення рекреаційних областей та округів. Оригінальність і ендемічність ландшафтів (наприклад, Товтр) інколи служить першоосновою рекреаційної престижності для виділення рекреаційного округу. Округоформуючими можуть бути і великі об'єкти (наприклад, долина Південного Бугу), де організація і структура рекреаційного господарства залежить від їхнього розташування, набору, кількісного і якісного співвідношення, концентрації і сполучення природних, археологічних, архітектурних об'єктів. Одним з головних критеріїв виділення і обґрунтування рекреаційних округів є просторова локалізація ландшафтних комплексів, певних видів, які у першу чергу тяжіють до басейнів великих річок. При цьому враховувались

прогнозні характеристики, рекреаційно-ресурсний потенціал ландшафтів, наявність передумов для розвитку фізико-географічних процесів. Проведений ландшафтознавчий аналіз рекреаційних умов і ресурсів Поділля використано для розробки схеми районування його рекреаційних ландшафтів (рис. 1.7).

Случ-Горинська рекреаційна область включає до свого складу п'ять рекреаційних округів: Кременецький, Славутсько-Полонський, Теофіпільсько-Ізяславський, Старокостянтинівсько-Синявський, Уланівсько-Оратівський, які тяжіють до басейну Дніпра: Горинь, Корчик, Случ, Гнилопять, Рось. Домінуючими рекреаційними ресурсами ландшафтних комплексів, на базі яких сформувалась ця область є численні об'єкти садово-паркової культури, мінеральні джерела (радонових, залізистих, гідрокарбонатних вод); лісові масиви. Розвиток рекреаційних вузлів знаходиться у стадії формування і базується на використанні місцевих рекреаційних ресурсів у лікувальних, оздоровчих та пізнавальних цілях. Власне, рекреаційна область задовольняє потреби на 20%, де РЛК використовуються переважно для мисливства, рибальства, спортивних занять. Суттєве рекреаційне значення має сполучення аквальних ЛК (озера, водосховища) зі значними лісовими масивами. Не дивлячись на обмеженість рекреаційних ресурсів, рекреаційна область ще не вичерпала потенціалу.

Славутсько-Полонський рекреаційний округ включає до свого складу чотири фізико-географічних райони: Острозько-Славутський, Корецько-Новоград-Волинський, Баранівсько-Високопічський.

 Межі рекреаційних областей

 Межі рекреаційних округів

 Рекреаційні області

 Рекреаційні округи

Рис. 1.7 Районування рекреаційних ландшафтів Поділля

Рекреаційні області: 1 – Случ-Горинська, 2 – Побузька, 3 – Придністерська.
Рекреаційні округи: 1 – Славутсько-Полонський; 2 – Кременецький; 3 – Теофіопольсько-Ізяславський; 4 – Староконстантинівсько-Синявський; 5 – Уланівсько-Оратівський; 6 – Волочисько-Хмельницький; 7 – Летичівсько-Вінницький; 8 – Тиврівсько-Ладжинський; 9 – Бершадсько-Чечельницький; 10 – Бережанський; 11 – Тернопільський; 12 – Товтровий (Сатанівсько-Маківський); 13 – Ланівсько-Віньківецький; 14 – Ялтушківсько-Піщанський; 15 – Заліщицький; 16 – Кам'янець-Подільський; 17 – Староушицький; 18 – Могилів-Подільсько-Ямпільський.

Представлений місцевостями зандрових слабкорозчленованих рівнин з дерновими слабкопідзолистими і середньопідзолистими глеюватими ґрунтами під борами, субборами, орними угіддями, з заболоченими западинами, а також дюнами [40]. У межах місцевостей, рекреаційні ЛК формуються у результаті поєднання аквальних ЛК з обширними лісовими масивами, які займають до 40% площі. Місцевості сприятливі для рекреаційного будівництва, розвитку всіх рекреаційних занять, крім спелеології та альпінізму. Хвойні ліси малосприятливі для рекреаційного використання, крім короткотермінового відпочинку: збір грибів (білий гриб, сиріжки, лисички, масляки), ягід (чорниці, суниці, брусниці).

З гідромінеральних ресурсів є джерела залізистих вод у м. Шепетівці, які було відкрито у 1821 році. Вони широко застосовуються для лікування шлунково-кишкового тракту, серцево-судинних захворювань та порушення обміну речовин. Важливе лікувальне значення мають радонові джерела м. Полонного з дебітом до 300 м³/добу, але вони не використовуються з лікувальною метою. У 70-80-х роках ХХ сторіччя розвідано слабкомінералізовані радонові води, рекомендовані для лікування периферичної і центральної нервової системи та опорно-рухового

апарату. Радонові води Шепетівського родовища з дебітом 900 м³/добу також не використовуються.

У заплавах місцевостях для рекреаційного використання найбільш придатними є аквальні ЛК річок Горині, Случа та озер [34] (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Озера Славутсько-Полонського рекреаційного округу

Назва	Площа, га	Глибина (середня / макс.), м	Рекреаційне використання
Святе	4	4 / 9	Купання, рибальство, аерофітотерапія (хвойний ліс). У 1990 р. у статусі комплексної пам'ятки загальнодержавного значення, розташоване у межах національного парку «Мале Полісся». Озеро живиться артезіанськими джерелами (понад 30), вода має цілющі властивості (очищає шкіру, загоює рани) та багата на іони срібла.
Теребіжі	30,3	2-3	Пішохідний туризм, аерофітотерапія, пізнавальне значення. Ботанічний заказник загальнодержавного значення (гідрологічний заказник – з 1995, ботанічний – з 2005). Ландшафтний комплекс з 4 озер, розташованих між ними грив та прилеглих соснових лісів. Територія – прадавня долина стоку льодовикових вод.
Михельське	109		Пізнавальне значення. Гідрологічний заказник загальнодержавного значення (1996). Торфове болото, що виникло шляхом заростання карстового озера.
Голубі озера		5,5	Купання, рибальство (щука, карась, окунь, короп, плітка). Каскад з 5 водойм, узбережжя вкрите сосновим лісом. Утворились на місці відпрацьованих піщаних кар'єрів. Поблизу с. Стригани розташована туристична база. Входить до складу гідрологічного заказника «Блакитне озеро»

Особливо привабливим рекреаційним об'єктом є регіональний ландшафтний парк «Мальованка», розташований у Полонському, Шепетівському, Славутському та Ізяславському районах Хмельницької області, площею 16919,4 тис. га [42]. На території парку 6 природно-заповідних територій: лісовий заказник «Полонський», гідрологічні заказники «Мальованський», «Савицький», «Горіле болото», ботанічний заказник «Русалчині поляни», пам'ятка природи «Дуб черешчатий». У парку розроблено чотири туристичні маршрути з метою освіти та екологічного виховання рекреантів, територія використовується для короткочасного відпочинку, екскурсій, спортивного та екологічного туризму.

Кременецький рекреаційний округ включає до свого складу фізико-географічний район Кременецького кряжу. Представлений місцевостями горбогір'їв з горбами-останцями, вершини яких мають столоподібну форму (300-409 м). Від 1990 року найцінніші ділянки Кременецьких гір оголошені заповідною зоною. У 2009 році розбудовано національний природний парк «Кременецькі гори», площею 6951,2 га. Створено еколого-туристичні (ботаніко-орнітологічний «Вовча гора», еколого-туристичні «Гора Уніас», «Данилова гора», «Божа гора», «Замкова гора (Бона)»), велосипедні маршрути («Навколо Кременецьких гір», «Гора Замкова», «До Божої гори», «Стіжок»), територія сприятлива для пара планеризму [36]. Значна частина парку може використовуватися для формування еколого-туристичних, етнокультурних, пішохідних, кінних, велосипедних туристичних маршрутів. Рекреаційні ландшафтні

комплекси формуються у результаті поєднання горбогірного типу рельєфу та лісових масивів (граб, ясен, в'яз, липа, дуб, осика, верба). Ландшафти сприятливі для спортивно-туристичних видів рекреації: парашанеризм, гірськолижний спорт, альпінізм. У м. Кременець розташована єдина в Україні санна траса, є функціонуючі трампліни, а також база гірськолижного спорту (друга за значенням після Ворохти).

Теофіпольсько-Ізяславський рекреаційний округ включає до свого складу два фізико-географічних райони: Вілійсько-Ізяславський, Лановецько-Теофіпольський, де переважають місцевості вододільних рівнин з типовими малогумусними чорноземами і темно-сірими опідзоленими ґрунтами. Значна протяжність округу урізноманітнює кліматичні умови для потреб рекреації: від сприятливих для зимових видів відпочинку у північній частині до широкого використання літніх – у південній. Тривалість літнього періоду становить 100-101 день, безморозного періоду – 156-158 днів. Зима м'яка, зі стійким сніговим покривом у північній частині та частими відлигами у південній. Північна частина округу сприятлива для лижних прогулянок, санного спорту, зимових спортивних видів рекреації.

Рівнинний рельєф та слабка дренажність визначили незначну лісистість місцевості (5-6%) з переважанням сугрудкового типу лісів, серед яких найактивніше використовуються міжселенні (у межах плакорно-пологосхилових груп урочищ), сприятливих для короткотермінового відпочинку: збір грибів і ягід, полювання. Водні рекреаційні ресурси мають низький рекреаційний потенціал,

і представлені аквальними ландшафтними комплексами Случа та Горині та незначної кількості ставків (містечка Теофіполь, Мислятин, Ізяслав), які використовується місцевим населенням для короткотермінового відпочинку. Значним за площею штучним аквальним комплексом, сприятливим для рекреаційного використання, є Кузьминське водосховище (765 га), входить до складу Кузьминського орнітологічного заказника (1996), навколо якого формується рекреаційний вузол.

Старокостянтинівсько-Синявський рекреаційний округ включає до свого складу два фізико-географічних райони: Грицівсько-Любарський, Старокостянтинівсько-Хмільницький, де характерною особливістю ландшафтної структури є поєднання лісостепових ландшафтів з поліськими, з переважанням слабкодренованих міжрічкових місцевостей з опідзоленими чорноземами, які сформувались під остепненими луками. Кліматичні умови округу сприятливі для розвитку рекреації, переважно літніх відпочинкових видів (температури липня +18,40, січня –5,50, опадів – 590 мм/рік, висота снігового покриву – 15 см).

Найсприятливішими рекреаційними ресурсами є водні та лісові, які у поєднанні активно використовуються рекреантами для короткотермінового відпочинку. Це найбільше проявляється у межах заплавних та надзаплавно-терасових місцевостей, де почали формуватись рекреаційні вузли: Грицівський (ставок на річці Хомора, лісові масиви на східній околиці, занедбаний палац Грохольських з парком), Старокостянтинівський (Пашківське водосховище на річці Ікопоть, Новиківський лісовий заказник (301

га), Воронківський гідрологічний заказник (80 га), у містечку – рекреаційна зона у районі злиття річок Случ, Ікопоть, Шахівка, замок князів Острозьких XVI ст., костел святого Івана Хрестителя XVIII ст., Андріївська церква XIX ст.). Для досконалішого використання рекреаційних ресурсів, в окрузі можливе створення мисливських та рибальських одно- і дводенних (на вихідні дні) баз, кемпінгів. Можливе створення перспективних туристичних маршрутів: «Місцями козацької слави» (Старокостянтинів – Пилява – Остропіль – Старокостянтинів), «Місця історичних битв» (Старокостянтинів – Росолівці – Зеленці – Губин – Ілляшівка – Старокостянтинів) [51]. Тут також є низка ЛК пізнавально-інформаційного значення – Новоселицький і Самчиківський парки, пам'ятка природи «Рибчинецька дубина».

Уланівсько-Оратівський рекреаційний округ включає до свого складу чотири фізико-географічних райони: Калинівсько-Козятинський, Липовецько-Погребищанський, Ставищенсько-Жажківський, Оратівсько-Монастирищенський, з переважанням рівнинно-хвилястих та хвилясто-горбистих місцевостей з типовими малогумусними чорноземами під сільськогосподарськими угіддями, дібровами та остепненими луками. Головним чинником, лімітуючим розвиток рекреації є значна питома вага агроландшафтів (понад 70%). Кліматичні умови округу сприятливі для організації відпочинку у літній період (число днів з температурами понад 15-10^oC, тривалість безморозного періоду – 173), та і у зимовий (число днів зі сніговим покривом – 93, висота снігового покриву – 22-23 см. Лід покриває Південний Буг та його

притоки: Сниводу, Постолову, водосховища (Пиківське, Комунарівське), завтовшки 25-40 см, що дає можливість їх використовувати для підльодного лову риби, улітку – для водних видів рекреації.

На початку XXI ст. примістечкові зони в межах рекреаційного округу розвиваються стихійно (рис. 1.8). Особливо це стосується промислових містечок Калинівки й Турбова. Рекреаційні навантаження на прилеглі до них ландшафтні комплекси у 2-3 рази перевищують допустимі норми. Так, в околицях містечка Турбів (радіус 3 км) загальна протяжність стежок рекреаційного призначення лише в лісових масивах складає близько 80 км, їх загальна площа – 5,6 га. Тут є ділянки (світлі діброви паркового типу), де кількість слідів від вогнищ, місць одно-дводенного відпочинку сягає 12-16 на 100 м². У містечку Турбів є парк площею 4,7 га, який формувався з XIX сторіччя на основі дубових насаджень. Рекреаційні ландшафти формується на основі водосховища на річці Десна (купання, рибалка), значної кількості водойм на місці каолінових кар'єрів, урочища Журавський ліс. Інколи озерно-парковий комплекс називають «Турбівська Софіївка».

У заплавлених місцевостях використовують водні рекреаційні ресурси, приток Дніпра (Рось, Роська, Гнилоп'ять) та Південного Бугу (Десна, Снивода), а також численні ставки (села Самгородок, Стара Прилука, Педоси). Лімітуючим рекреаційне використання комплексів є чинник значної заболоченості річкових долин (4-7%), розораності (61-71%) та значні площі селитебних ландшафтів (11-17%), що значно зменшує площу рекреаційних ландшафтів.

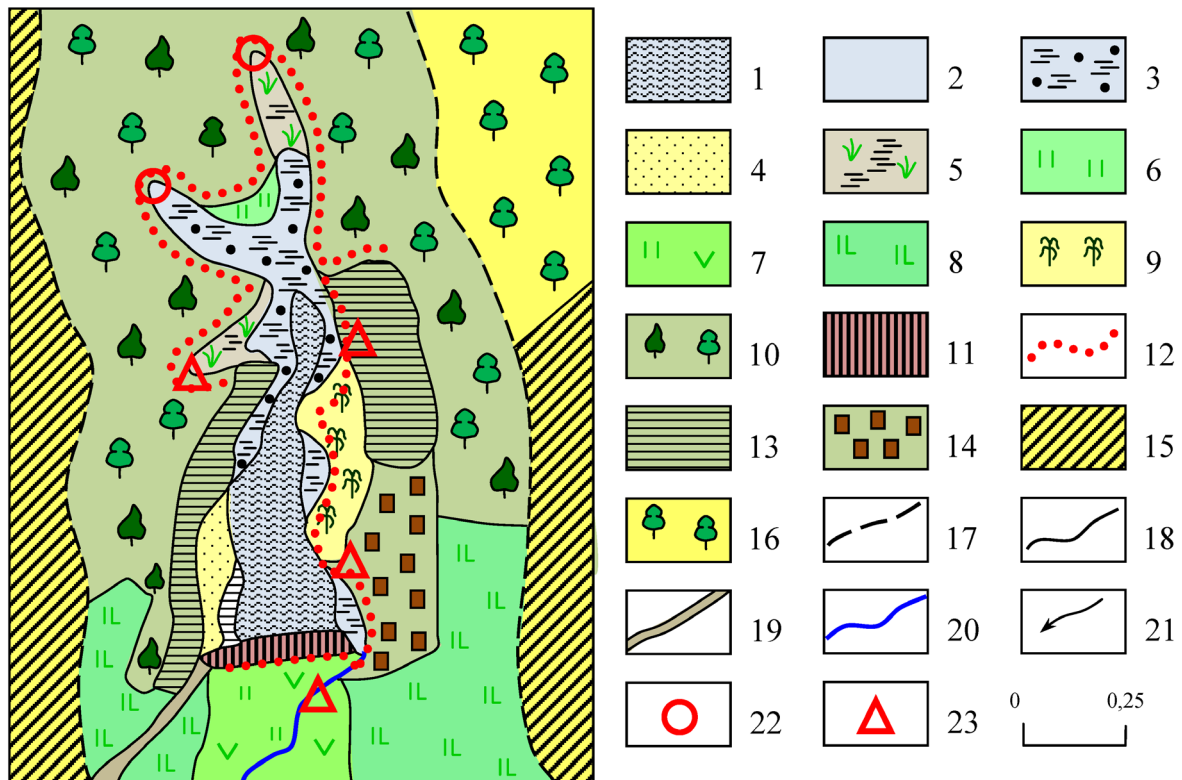

Рис. 1.8 Картосхема рекреаційних ландшафтів та мікроосередків
 натурної ділянки с. Флоріанівка Вінницької області

Рекреаційні ландшафти. Відпочинково-оздоровчі. Схилові. Урочища водні: 1 - глибокі (5-7м) ділянки водойми для плавання на катамаранах, човнах, водних лижах, частково купання; 2 - мілкі (0,5-1,5 м) з піщаним дном ділянки для купання; 3 - мілководні (1,5-4 м) ділянки водойми для рибної ловлі, плавання на човнах, катамаранах; 4 - піщані, інколи затоплювані пляжі; 5 - заболочені, частково зарослі верхів'я водойм для риболовлі, іноді полювання. Лучні. Урочища: 6 - прибережні різнотравно-злакові луки для відпочинку і збору лікарських трав; 7 - покаті лесові схили з лучними ґрунтами під різнотравно-злаковою рослинністю під сінокоси, прогулянки і збір лікарських трав; 8 - круті (12-18°) лісові схили з сірими лісовими ґрунтами під злаково-різнотравною рослинністю для прогулянок підвищеної складності, збору лікарських рослин. Лісові. Урочища: 9 - вирівняні ділянки штучних лесових терас з насадженнями верби плакучої, липи серцелистої, декоративних кущів; 10 - круті (18-22°) лесові схили з сірими лісовими ґрунтами під водоохоронно-рекреаційними ясеневими насадженнями; 11 - висока глиняна дамба з задернованими схилами для оглядових прогулянок; 12 - неширока (до 2 м) піщано-гравійна прогулянкова стежка; 13 - круті (16-18°) лесові схили з нішами і терасами для індивідуальних будинків відпочинку; 14 - частково вирівняний лесовий схил без ґрунтового покриву під господарськими спорудами. Сільськогосподарські ландшафти. Польові. Вододільні: 15 - хвилясті лесові поверхні з темно-сірими ґрунтами під польовими сівозмінами. Лісові

антропогенні ландшафти. Похідні. Вододільні: 16 - хвилясті лесові поверхні з сірими ґрунтами під дубово-буковими лісами. Межі: 17 - схилового і вододільного типів місцевостей; 18 - антропогенних урочищ. Інші позначки: 19 - асфальтова дорога; 20 – річище Десенки; 21 - напрям течії. Мікроосередки: 22 - відпочинкові; 23 – комплексної рекреації.

Лісові рекреаційні ресурси представлені лісовими масивами (12%) дубово-грабового складу, які використовуються для короткотермінового відпочинку: збір грибів і ягід, полювання на лисицю, зайця, лося, кабана, козулю.

У межах *Побузької рекреаційної області* виділено чотири рекреаційних округи: Волочисько-Хмельницький, Летичівсько-Вінницький, Тиврівсько-Ладижинський, Бершадсько-Чечельницький. Найсприятливішими для рекреаційного освоєння є ЛК, до яких відносяться прибережні типи місцевостей: лісолучні заплави річок з ділянками борових і суборових лісів, а також річкова долина, завширшки до 2 км, з доброю та середньою дренаваністю, заболоченістю до 5-10%, переважно заліснена та придатна для масового відпочинку; прибережна смуга заплавного типу місцевості до 0,5 км, з відсутніми лісовими масивами. У межах цих ЛК формується Буго-Деснянська група рекреаційних вузлів оздоровчого типу. Найбільші площі у межах Побузької рекреаційної області займають ЛК, сприятливі для рекреаційного використання, до яких відносяться ландшафти з доброю та середньою дренаваністю, мозаїчними формами розчленування, лісистістю до 50%, без значних за площею АЛК; заплавної тип місцевості, з незначним зволоженням під лучними асоціаціями. До них також відносяться рекреаційні смуги шириною кілька кілометрів у річкових долинах

Південного Бугу, Рову, Собу. Для цих смуг характерна наявність АЛК, особливо багато ставків та водосховищ, а також є значні площі лісових масивів (11000 га), за виключенням долини р. Рів. Особливістю прирічкових рекреаційних смуг є наявність територій, сприятливих для розташування закладів короткотермінового відпочинку, рибальства, купання, приймання аерогеліованн тощо. Тут можлива організація і тривалого відпочинку, де окремі території можна використовувати для кліматотерапії (містечко Печера, с. Сокілець). Для підвищення потенціалу рекреаційної області необхідно забезпечити збільшення лісистості за рахунок заліснення прирічкових схилів, підтримання чистоти річок у районі міст Хмельницького, Хмільника, Вінниці, Гайсина.

До ЛК, обмежено придатних для рекреаційного освоєння віднесено території з переважанням агроландшафтів. Відсутність значних аквальних ландшафтних комплексів, низька лісистість, невеликі за площею лісові масиви значно знижують рекреаційний потенціал територій. Разом з тим, окремі типи місцевостей, мають значні запаси гідромінеральних ресурсів (Хмільник, Немирів), що у поєднанні з лісовими масивами, наявністю річок та ставків можна використовувати для розташування закладів короткотермінового, рідше – тривалого відпочинку та лікування.

Волочисько-Хмельницький рекреаційний округ об'єднує чотири фізико-географічних райони: Підволочисько-Авратинський, Красилівсько-Ярмолинецький, Вілійсько-Ізяславський, Ланівецько-Теопільський, де панують рівнинно-хвилясті місцевості з типовими малогумусними чорноземами під орними угіддями та

незначними площами лісових масивів (5%). Клімат району комфортний, з температурою липня +18,50, температурою січня – 5,00 (–5,50), кількістю опадів 550-580 мм, тривалість купального сезону – 100-102 дні. Умови сприятливі для організації усіх видів літнього відпочинку з травня по вересень. У середньому 8-15 днів кожного місяця літа характеризуються показниками жаркого субкомфарту. Квітень та жовтень характеризуються умовами прохолодного субкомфарту, при якому особливо корисні спортивні рухливі ігри. Рівнинний рельєф та комфортні кліматичні умови рівнинно-хвилястої місцевості сприятливі для створення туристичних авто- та веломаршрутів (Хмельницький-Волочиськ, Шепетівка-Ізяслав) та ландшафтно-естетичних трас.

Значні площі у північній частині району займають заплавні та низькі надзаплавно-терасові місцевості, у межах яких зустрічається багато лісових масивів грабово-дубового складу, зокрема у долині річок Гориня та Південного Бугу, що використовуються місцевим населенням для короткотермінового відпочинку: аерогеліювання, купання, рибальство. Заплави Південного Бугу, Вовку, Бужка складені пісками та супісками, які є основою значної кількості піщаних пляжів природного походження. Тут створено близько 90 ставків загальною площею 2200 га, які крім промислового, мають рекреаційне використання.

Найперспективнішим рекреаційним вузлом округу є Хмельницький, який розташований у заплавної, надзаплавно-терасових та схилових місцевостях, має добре розвинену інфраструктуру та значну кількість потенційних рекреантів.

Перспективним для використання є ставок, створений у заплаві Південного Бугу у межах міста, який інтенсивно використовують для короткотермінового відпочинку: купання, катання на водних велосипедах, човнах, рибальства з берегу, пішохідних прогулянок узбережжям та аерогеліованн. У поєднанні з парком культури і відпочинку імені Михайла Чекмана (140 га), ставок у місці злиття річок Пласкої та Південного Бугу і заплава формують РВ відпочинково-прогулянкового типу. Крім цього, у формуванні вузла значну роль відіграє дендропарк «Поділля» (30,5 га) та джерело столової мінеральної води. Окремими об'єктами, що формують рекреаційну мережу міста є невеликі за площею парки та сквери: парки імені Івана Франка (2,12 га), «Заріччя» (4,2 га), «Подільський» (6 га), «Ракове», «Молодіжний»; сквери «імені Тараса Шевченка», «Скорботи», «Танкістів», «Філармонійський», «Плоскирів».

У межах округу розташований національний природний парк «Верхнє Побужжя» (108 тис. га), створений у 2013 році. Він охоплює верхню частину басейну річки Південний Буг та приток – Бужок, Вовк. У рекреаційному відношенні парк перспективний для розвитку історичного та етнотуризму [5].

Одним з лімітуючих чинників рекреаційного використання рівнинно-хвилястих місцевостей є значна питома вага агроландшафтів – 75-80%.

З метою розширення та розвитку рекреаційних природно-еталонних територій, вважаємо доцільним у межах округу: розширити мережу природно-заповідного фонду на основі наявних,

що дасть можливість використати їх для потреб рекреації (Моначинський гідрологічний заказник); збільшити площу лісових масивів, особливо у межах Підволочисько-Авратинського фізико-географічного району, де відсоток заліснення дуже низький (3%); у зв'язку з великими площами сільськогосподарських угідь, доцільно використовувати їх психоестетичні якості для літніх оздоровчих видів рекреації.

Вінницько-Летичівський рекреаційний округ включає до свого складу два фізико-географічних райони: Меджибізько-Деражнянський та Барсько-Літинський, де виділено низку місцевостей з різними рекреаційними ресурсами та відповідним використанням.

Горбисто-улоговинні вододільні місцевості з сірими та ясно-сірими лісовими ґрунтами під дубовими та грабово-дубовими лісами, де високе гіпсометричне розташування зумовило менші термічні ресурси (температура липня $+18,7^{\circ}$, січня $-6,0^{\circ}$; тривалість літнього періоду – 99-101 день) та підвищену зволоженість (80% і понад – 108 днів, опади – 544 мм), що обмежує проведення низки оздоровчих заходів у весняний період та у перші декади червня. Значні суми сонячного світла упродовж року (1951 год.) та теплого періоду (802 год.) є важливим чинником для рекреації, бо у ясні дні спостерігається найкраща освітленість, що забезпечує яскравість зорових вражень від мальовничих пейзажів. За рік, у середньому спостерігається близько 25-35 днів з різкими коливаннями температури та атмосферного тиску, що може викликати метеотропні реакції у

рекреантів. Зимовий період малосприятливий для оздоровчих видів, у зв'язку з частими відлигами.

Лісові рекреаційні ресурси місцевостей представлені свіжими грабовими дібровами, з підліском ліщини, свидини, копитняку. Загальна лісистість – 19%. Це дає можливість віднести ліси місцевостей до оптимальних для організації короткотермінового (поблизу с. Дяківці, Бруслинів, Гущинці) та тривалого відпочинку – лісові урочища поблизу Вінниці: П'ятничанське, Михайлівське, Городищенське, Кабачок. На базі приміських лісів, розташованих у них антропогенних аквальних комплексів та низки природно-еталонних територій: П'ятничанський заказник (200 га), Дубина (30 га), Лілія (40 га), Городище (150 га), сформувалась Бузько-Деснянська група РВ оздоровчо-відпочинкового типу, де природна рослинність збереглась краще, ніж в окрузі загалом.

У межах місцевостей, площа лісових територій, що резервуються для організації відпочинку становить 6100 га, де з плодово-ягідних культур найбільшого розповсюдження набули (га): ожина сиза (12), ліщина звичайна (61), малина звичайна (58), горобина чорноплідна (8). У лісових масивах розташовано низка літніх оздоровчих дитячих таборів: Михайлівський та Шкуринецький ліс.

Заплавні та надзаплавно-терасові місцевості з лучними чорноземами, дерновими та сірими лісовими ґрунтами під лучною різнотравно-злаковою (тонконіг, жовтець, осоки) рослинністю, сільськогосподарськими угіддями, грудями та сугрудками. Місцевості є одним з головних рекреаційних осередків

рекреаційного округу. Тут сформувалась найбільша кількість рекреаційних вузлів, переважно оздоровчого типу.

Основними рекреаційними ресурсами є водні, представлені аквальними ландшафтними комплексами Південного Бугу та його приток, значною кількістю ставків та водосховищ.

У межах долинної місцевості виділено рекреаційні смуги.

Летичівська рекреаційна смуга, яка включає ділянку Південного Бугу від м. Хмельницького до м. Летичева завдовжки 60 км, де крім цікавих геологічних пам'яток (вихід гранітів подільського комплексу), є низка природно-еталонних територій представлених гідрологічними заказниками Башта та Моломлинцівський.

В околицях містечка Меджибіж розташоване одне з найбільших водосховищ округу: площею 350 га, витягнуте у південно-західному напрямі на 7 км. Береги водосховища покаті, сприятливі для розвитку літніх видів відпочинку. Акваторія водосховища та надзаплавні тераси пропонуються для заповідання, де найбільшу цінність має асоціація білого латаття, площею у кілька десятків гектарів. На схід від містечка розташований гідрологічний заказник «Безодня» – водно-болотний комплекс у заплаві Південного Бугу площею 15 га. У самому містечку виділені етнокультурні ландшафти: Меджибізький замок, єврейське кладовище з могилою засновника хасидського руху Баал Шем Това, синагога, Троїцький костел, мурований катедральний собор Успіння Богородиці, мурована церква св. Димитрія, дерев'яна церква св. Трійці, комплекс споруд

млина. Навколо єврейського некрополя за останні роки збудовано комплекс із готелів вищої категорії, гостелів, синагог для прочан.

Ще одним водосховищем, яке активно використовується рекреантами, є Щедрівське. Тут значні площі аквальних ландшафтних комплексів (понад 1250 га), у поєднанні із залісненими надзапlavно-терасовими місцевостями, високою естетичною оцінкою, дають можливість використовувати його для короткотермінового (купання, рибальство, катання на човнах та водних лижах, аерогеліованні) та тривалого відпочинку – стаціонарний неорганізований відпочинок з наметними стоянками. У районі Летичева є піщані відклади, які можна врахувати при будівництві ландшафтно-естетичних терас, а сам пісок використати для створення насипних пляжів у пристосованих до цього місцях.

Хмельницька рекреаційна смуга включає ділянку Південного Бугу від м. Летичева до с. Широка Гребля. У межах смуги розташований бальнеокурорт Хмельник, який використовує джерела мінеральних радонових вод більш ніж 20 свердловин, а також родовища лікувальних торфових грязей (Війтівецьке, Вербівське, Дубрівське). Ставки (с. Березна, м. Хмельник, с. Голодьки, Широка Гребля) та водосховища (Новокостянтинівське Хмельницької області, Широкогреблянське Вінницької області) дозволяють використовувати смугу для купання та рибальства. Прилягаючі лісові масиви поблизу сіл Чудинці, Широка гребля сприяють активному короткотерміновому відпочинку – пішохідні прогулянки, збір грибів та ягід.

Вінницька рекреаційна смуга охоплює ділянку Південного

Бугу від с. Широка Гребля до м. Вінниці включно, де поєднання лісових рекреаційних ресурсів з АЛК створює сприятливі умови для організації оздоровчих купально-пляжних видів рекреації. У зимовий період найбільш інтенсивно розвивається підльодовий лов риби – окуня, щуки, особливо з появою стійких льодових явищ (з 4.12), при середній товщині льоду 20-25 см.

Перспективними рекреаційними вузлами є Іванівський з переважанням етнокультурної спадщини (рис. 1.9), Гуцинецький, Коло-Михайлівський. Перші два РВ окрім водних та лісових ресурсів забезпечені значною кількістю історико-культурних (пізнавальних) ресурсів. У Вінниці рекреаційні ландшафти представлені садово-парковим типом (табл. 1.3) [11, 12], що характеризуються різним рослинним складом і рекреаційним використанням, до яких, крім нижче зазначених, можна також віднести П'ятничанський лісопарк (рис. 1.10), урочища Кабачок (300 га) і Городище (355 га), значну кількість скверів, алей, бульварів, окремі тафальні і сакральні ландшафтні комплекси. Водно-рекреаційний тип селитебних ландшафтів міста включає до свого складу Сабарівське водосховище, малі річки і ставки на них, а також їх прибережну смугу, що інтенсивно використовуються міськими жителями для рекреації – купання, прогулянки на човнах та водних велосипедах, водні види спорту, геліованни (рис. 1.11).

Лімітуючим чинником для розвитку рекреації у долині р. Згар є значна заболоченість (4,5%). З аквальних комплексів можна виділити 134 ставки, створені у заплаві р. Згар, культурно-побутового призначення. Ставки частково використовуються

місцевими рекреантами для рибальства, купання, аерогеліованн.

Рис. 1.9 Рекреаційно-пізнавальні ландшафти Іванова

Палацово-паркові ландшафти. *Надзаплавно-терасовий тип місцевості.* Урочища: 1 – насипна поверхня (2-3 м) подвір'я палацу, вкрита ґрунтосумішами під насадженнями сосни, каштану та чагарників; 2 – горизонтальна поверхня першої надзапальної тераси, складеної темно-сірими опідзоленими ґрунтами під парковим комплексом (тополя, каштан, береза).

Сакральні ландшафти. *Надзаплавно-терасовий тип місцевості.* 3 – горизонтальна насипна поверхня (1-2 м) подвір'я костелу, вкрита ґрунтосумішами під різнотравними асоціаціями. *Вододільний тип місцевості.* Урочища: 4 – кладовище на субгоризонтальній (1-2⁰) поверхні, складеній техносумішами під насадженнями тополі, грабу та різнотравних асоціацій; 5 – єврейське кладовище у балці, складеній слабкозмитими темно-сірими опідзоленими ґрунтами під різнотравними асоціаціями.

Селитебні ландшафти. *Надзаплавно-терасовий тип місцевості.* Урочища: 6 – малоповерховий тип ландшафтів на горизонтальній поверхні надзапальної тераси, складеної темно-сірими опідзоленими ґрунтами під садами, городами, будинками. *Вододільний тип місцевості.* Урочища: 7 – малоповерховий тип ландшафтів села Іванів на субгоризонтальній (1-2⁰) поверхні надзапальної тераси, складеної темно-сірими опідзоленими ґрунтами під садами, городами, будинками.

Дорожні ландшафти. *Надзаплавно-терасовий і вододільний типи місцевості.* Ландшафтно-технічні системи: 8 – дорожні насипи з покриттям з асфальту та кам'яної бруківки (завширшки 3-5 м); 9 – міст. *Вододільний тип місцевості.* Ландшафтно-технічні системи: 10 – залізничний насип, складений ґрунтосумішами під залізничною колією та різнотравними асоціаціями.

Сільськогосподарські ландшафти. *Надзаплавно-терасовий тип місцевості.* Урочища: 11 – польові ландшафти на вирівняній ділянці першої надзапальної тераси, складеної темно-сірими слабко змитими опідзоленими ґрунтами; 12 – лучні ландшафти на вирівняній ділянці першої надзапальної тераси, складеної темно-сірими слабко змитими опідзоленими ґрунтами.

Водно-рекреаційні ландшафти. *Заплавно-русловий тип.* Урочища: 13 – річище шириною 3-5 м; 14 – заплава, складена алювіальними чорноземоподібними ґрунтами з осоково-очеретяними асоціаціями та заростями верби; 15 – заплава, складена алювіальними чорноземоподібними ґрунтами з насадженнями грабу, клену. *Надзаплавно-терасовий тип місцевості.* Урочища: 16 – ставок глибиною 1-2 м, замулений.

Інші позначки. Етнокультурні об'єкти: 17 – будівля палацу Холоневського; 18 – будівля костелу непорочного зачаття Діви Марії; 19 – Свято-Миколаївський храм; 20 – польське кладовище; 21 – «Малий Бабин Яр»; 22 – межі Червоної (Царської) гори. Інше: 23 – напрям течії річок Снивода та Південний Буг; 24 – межі ландшафтно-картосхеми польських етнокультурних ландшафтів села Іванів.

Садово-паркові ландшафти м. Вінниці

№	Назва	Розташування	Площа, га	Рік створення	Видовий склад	Рекреаційне використання
1	П'ятничанський лісопарк	Північно-західна околиця міста	470	1979	Грабово-дубовий з домішкою липи, берези, сосни	Пішохідні прогулянки, збір грибів і ягід, масові спортивні види рекреації (біг, лижні і велосипедні прогулянки)
2	Центральний міський парк	Центр міста	40	1936	Дуб, граб, каштан, тополя, екзоти	Пішохідні прогулянки, спортивні види рекреації, аерофітотерапія
3	Парк Дружби народів	Південна околиця житлового масиву Вишенька	90	1974	Липа, сосна, дуб	Парк розташований поблизу ставків на р. Вишня. Пішохідні та велопогулянки, аерофітотерапія, геліованни
4	Ботанічний сад «Поділля»	Південно-західна околиця міста	72	1963	Граб, береза, клен, ясен, тополя, верба, акація, горіх, бузина, ліщина	Створено науковий ботанічний центр вивчення флори Поділля. Складається з двох масивів: північного (29 га) і південного (43 га); дендрарій, розарій

З природно-еталонних рекреаційних ЛК створено орнітологічні заказники Микулинецький (100 га) й Івчанський (12 га); на основі аквально-ландшафтних комплексів – гідрологічні заказники Багринівський (28 га) та Горбівецький (5 га); геоморфологічні пам'ятки – виходи докембрійських порід, відслонення нижньопротерозойських чарнокітів [170].

Тиврівсько-Ладизинський рекреаційний округ охоплює три фізико-географічних райони: Браїлівсько-Тульчинський, Гніваньсько-Гайсинський, Ладизинсько-Бершадський. У межах

округу виділяється низка місцевостей, сприятливих для рекреаційного використання. Горбисто-пасмова вододільна місцевість з сірими та ясно-сірими лісовими ґрунтами під грабово-дубовими лісами та сільськогосподарськими угіддями.

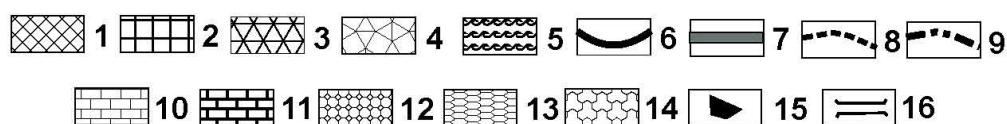
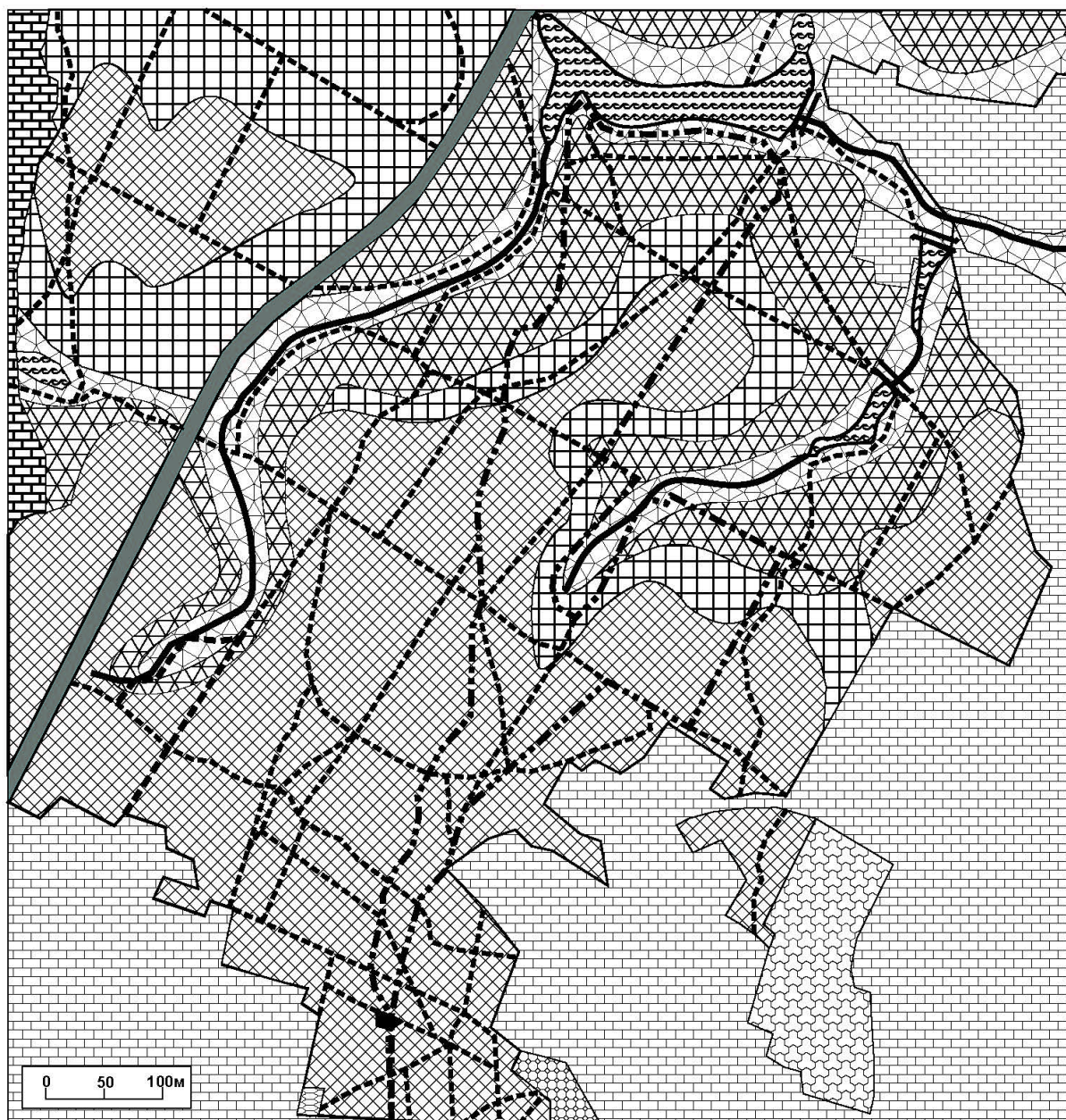

Рис. 1.10 Рекреаційні ландшафти П'ятничанського лісопарку [16]

Садово-паркові ландшафти. Вододільний (плакорний) тип місцевості. Урочища: 1 – слабо похилена лесо́ва поверхня плакору (1–2⁰) з

темно-сірими лісовими ґрунтами під дубово-грабовими лісами з домішкою липи звичайної. *Схиловий тип місцевості*. Урочища: 2 – пологий схил (3-4°) пасма зі слабо змитими темно-сірими лісовими ґрунтами на гумусованих суглинках під свіжими грудками з домішкою липи звичайної, 3 – сильнопокатий схил (15-30°) пасма із середньо змитими сірими лісовими ґрунтами під ясенево-грабовим лісом. *Надзаплавно-терасовий та заплавний тип місцевості*. Урочища: 4 – днище міжпасмової сідловини з перезволоженими темно-сірими лісовими ґрунтами під вільхою чорною, грабом звичайним, дубом черешчатим.

Водно-рекреаційні ландшафти. *Заплавно-руслівий тип*. Урочища: 5 – ставок, з середньою глибиною до 2-3 м, з мулистим дном; 6 – річкове русло, шириною 1-2 м, із заболоченим дном.

Дорожні ландшафти. *Вододільний та схиловий типи*. Ландшафтно-техногенні системи: 7 – асфальтоване Львівське шосе, шириною 6-8 м. *Вододільний, схиловий, заплавний типи*. Урочища: 8 – ґрунтові та гравійні доріжки та стежки, шириною 1,5-2 м, використовуються для теренкуру та пробіжок; 9 – ґрунтові та гравійні доріжки та стежки, шириною 1,5-2 м, використовуються для велосипедних прогулянок.

Селитебні ландшафти. *Вододільний та схиловий типи місцевостей*. Урочища: 10 – малоповерховий тип ландшафтів міста Вінниці на плакорі та покато́му лесовому схилі; 11 – малоповерховий тип ландшафтів села Зарванці на плакорі та пологому лесовому схилі.

Сакральні-тафальні ландшафти. *Вододільний та схиловий типи місцевостей*. Урочища: 12 – сакральне урочище на вирівняній насипній терасі у балці, з молитовним будинком Євангельських християн-баптистів; 13 – сакральне урочище на вирівняній ділянці плакору (храм Святителя Луки Кримського), 14 – тафальне урочище (кладовище Підлісне).

Інші позначки. ЛТС: 15 – галявина; 16 – дамба.

Місцевість характеризується рівнозначним набором рекреаційних умов та ресурсів: кліматичних, водних та лісових. Найсприятливішими з погляду метеоумов і медичних вимог для розташування оздоровчих і лікувальних закладів є заліснені місцевості, де у літній період температури значно нижчі (на 2-30), ніж на відкритій безлісній місцевості +190 (+19,60). Тривалість літнього періоду складає 106-113 днів, з початком – 20.05 / 24.05 та завершенням – 8.09 / 11.09. Тривалість безморозного періоду – 174-175 днів. Кількість опадів – 502-518 мм. Для місцевості характерна

значна кількість днів з високою вологістю – 115 днів.

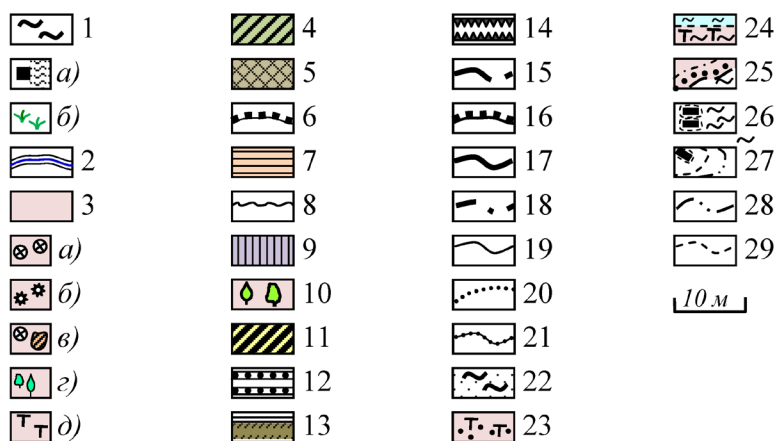
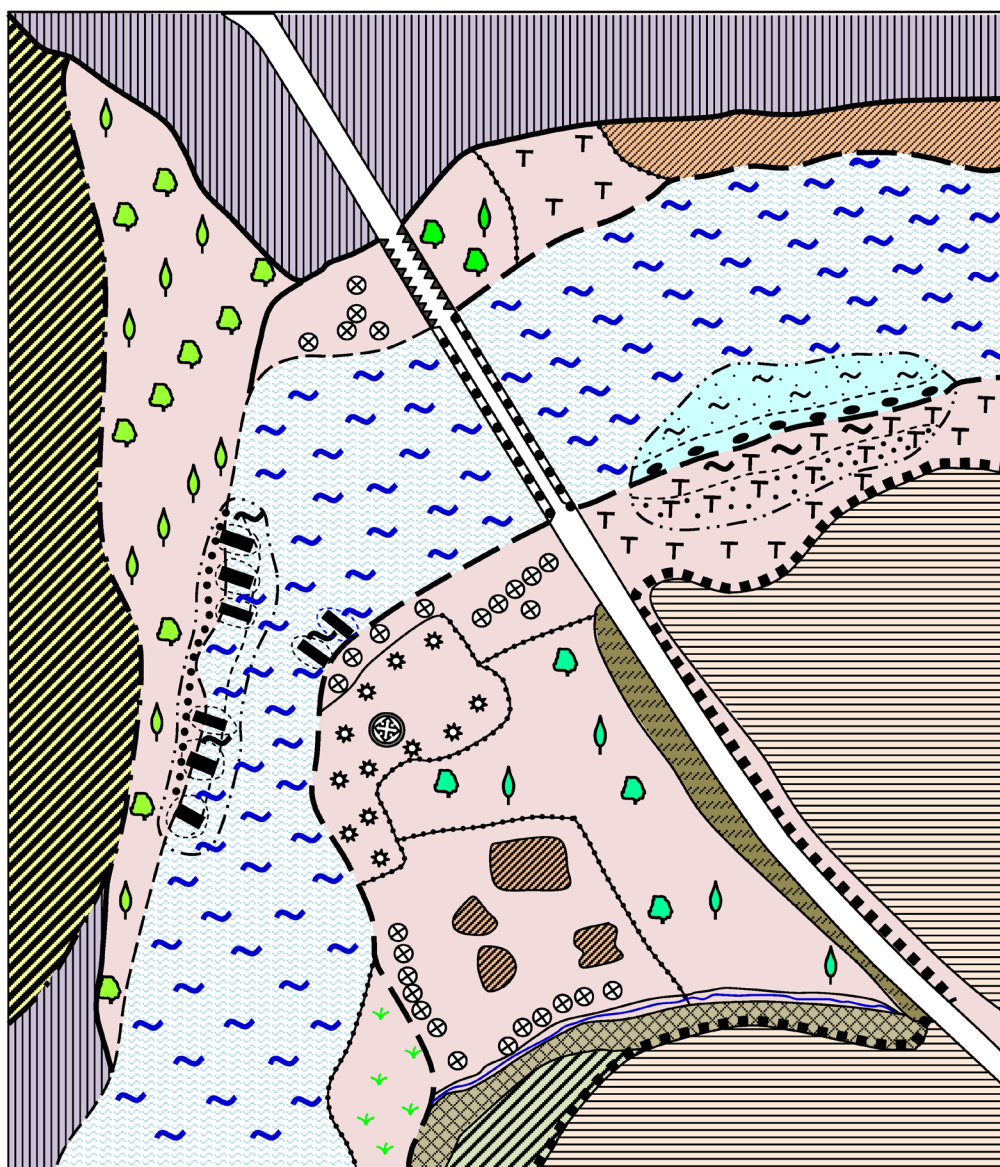

Рис. 1.11 Рекреаційні осередки й геоекотони
Сабарівського водосховища у межах Вінниці

Селитебні ландшафти Вінниці. Ландшафти рекреаційного використання.

Річищні. Урочища: 1 – неглибока (до 3,0-5,0 м), шириною 30-35 м із замуленим днищем і місцями прибережною болотною рослинністю середня частина Сабарівського водосховища, що активно використовуються для індивідуальної риболовлі (з човнів, берега, під льодової) та купання. *Рекреаційні мікроосередки:* а) дерев'яні на сваях настили, довжиною 4–8 м, шириною 1,5–2,0 м для індивідуальної рибної ловлі; б) суцільні зарості очерету з гніздуваннями диких качок, інколи наявністю лелек і сірих журавлів, як місця для спостереження за ними рекреантами; 2 – мілке (0,2-0,5 м), шириною 1,5–2,0 м каналізоване й замулене річище Тяжилівки. *Заплавні.* Урочища: 3 – поката (2-3°) у бік річища Південного Бугу супіщано-глиниста поверхня з фрагментами лучних ґрунтів під лучною рослинністю, заростями різних видів верби, клена гостролистого та груп дерев з клену, тополі, вільхи і верб. *Рекреаційні мезоосередки.* а) для індивідуального одноденного відпочинку, облаштовані тимчасовими рекреаційними спорудами – місцями для вогнищ, парасольками, лавками тощо; б) вирівняна поверхня переважно (80°) задернована з окремими деревами тополі, верби і клену для індивідуального та групового (2-3 сім'ї) одноденного відпочинку необлаштована рекреаційними спорудами, частково занедбана; в) вирівняна, облаштована поверхня сакрального використання: церква, доріжки, квітники; г) мікрогорбиста поката (3-4°) у бік річища поверхня високої заплави, складеної супіщано-глинистими відкладами, лучними ґрунтами під насадженнями клену, тополі та верби, що частково використовуються для погулянок рекреантів; д) насипний піщаний пляж частково (до 40 %) задернований лучною рослинністю із стихійним рекреаційним облаштуванням. 4 – поката (2-3°), вирівняна поверхня з лучними ґрунтами під індивідуальною одно- і двохповерховою забудовою, огородами і садами; 5 – насипна, з бетонним покриттям, висотою 3-5 м протипаводкова дамба з асфальтованою доріжкою на вершині для прогулянок рекреантів та спостереженнями за ландшафтами долини Південного Бугу. **Селитебні ландшафти. Терасові.** Урочища: 6 – крутий (30-45°), висотою 2,5-4,0 м лесовий уступ першої тераси, частково зарослий деревною (клен, тополя, липа) і чагарниковою рослинністю, використовується рекреантами для спостережень за гарними краєвидами, 7 – багатопверховий тип міського ландшафту; 8 – заболочене і засмічене русло річки Тяжилівки. *Схилові.* Урочища: 9 – покатий (8-12°) лесовий схил з малоповерховою, рідко багатопверховою забудовою, садами й огородами на сірих лісових ґрунтах; 10 – крутий (40-50°) схил з виходами гранітів частково покритими сірими лісовими ґрунтами з багаторічними насадженнями дубу звичайного, липи серцелистої, ясеня звичайного, горобини та квітниками, прогулянковими доріжками та площадками спостережень за природою (парк відпочинку «На каличі»). *Плакорні.* Урочища: 11 – багатопверховий тип міського ландшафту Вінниці. **Дорожні ландшафти. Заплавні.** Урочища: 12 – залізобетонний міст: довжина – 50 м, ширина – 8,0 м, висота – 9,0 м на бетонних опорах, що частково використовується рекреантами для спостережень за ландшафтами долини Південного Бугу та риболовлі. *Терасові.* Урочища: 13 – невисока (до 4 м) дорожній насип з асфальтовим покриттям, тротуарами,

шириною до 8-9 м. *Схилові*. Урочища: 14 – асфальтова, шириною до 10 м дорога у схиловій виїмці глибиною до 56 м.

Межі: *Типів місцевостей:* 15-річищного і заплавного; 16 – заплавного і терасового; 17 – заплавного і схилового; 18 – схилового і плакорного. Урочищ: 19 – антропогенних. Рекреаційних: 20 – мікросередків, 21 – мезоосередків. **Рекреаційні геоекотони.** *Пляжний:* 22 – мілководна, з піщаним дном і прогрітою водою частина геоекотону; 23 – наземна піщана частина геоекотону, 24 – періодично підтоплювана, з нестабільною береговою лінією, перехідна смуга геоекотону. *Рибальський:* 25 – прибережна частина, 26 – перехідна; 27 – водна (зона впливу рибалок). Межі: 28 – геоекотонів; 29 – їх частин.

У південній частині місцевості сприятливі кліматичні умови виступають стимулюючим чинником для розвитку кліматотерапії, обласний туберкульозний санаторій для дорослих (с. Тиманівка Вінницької області), обласний міжгосподарський санаторій «Зелена діброва» у мальовничій місцевості з двома ставками (м. Крижопіль Вінницької області). Санаторії розташовані у сильнофітонцидних лісових масивах свіжого грудового типу. Лісові ресурси у поєднанні з горбистим рельєфом створюють оптимальні умови для організації масового короткотермінового відпочинку: полювання на лося, кабана, косулю, лисицю, збір грибів та ягід (га): бузина чорна (2), ожина сиза (5), ліщина звичайна (227), малина звичайна (75), горіх грецький (27), горіх чорний (16), горобина чорноплідна (1), фундук (16). Загальна площа лісових масивів зарезервованих для організації оздоровчих територій становить 6700 га.

Хвиляста вододільна та привододільна-хвиляста місцевість на лесоподібних відкладах з сірими і темно-сірими опідзоленими лісовими ґрунтами під грудями та дібровами, де основними рекреаційними ресурсами є лісові, гідромінеральні та водні. Кліматичні умови комфортні для всіх літніх видів рекреації, однак є окремі відмінності у показниках, за рахунок значної протяжності

території.

Гідрологічні ресурси представлені сірководневими та радоновими водами, свердловини яких розташовані за 3 км від м. Немирів і відкриті у 1973 році. На їх базі формується Немировський рекреаційний вузол лікувального бальнеологічного типу. Місто Немирів розташоване на лівому березі р. Устя – притоці Південного Бугу. Три крупні балки, коритоподібної форми, із задернованими прямими схилами під невеликими лісовими масивами, які простягаються у південному напрямі, зливаючись в одну долину у районі курорту. Днище долини зволожене, місцями – заболочене. Поблизу Немирова, на р. Устя та притоках створено понад 20 ставків, з площею водного дзеркала 0,25-2,5 га, які використовують як для рибальства, так і купання.

У 1983-85 рр. гідрогеологічним управлінням «Укргеокаптажмінвод» на завдання Укррадикурорту на території будинку відпочинку «Авангард», який розташований у південній частині ландшафтного парку, була проведена попередня розвідка радонових вод, у зв'язку з перепрофілюванням у санаторій. Пошукові роботи виконані на ділянці площею 0,6 км², яка безпосередньо прилягає до лікувального закладу. За попередньою оцінкою, експлуатаційні запаси за категоріями С з двох свердловин становлять 168 та 242 м³/добу. При проведенні дослідних гідрогеологічних робіт у радонових водах було знайдено підвищений вміст нітратів (120-305 мг/л). На курорті лікують захворювання шкіри, серцево-судинної, опорно-рухової і нервової систем [148]. При експлуатації свердловин різного призначення, у

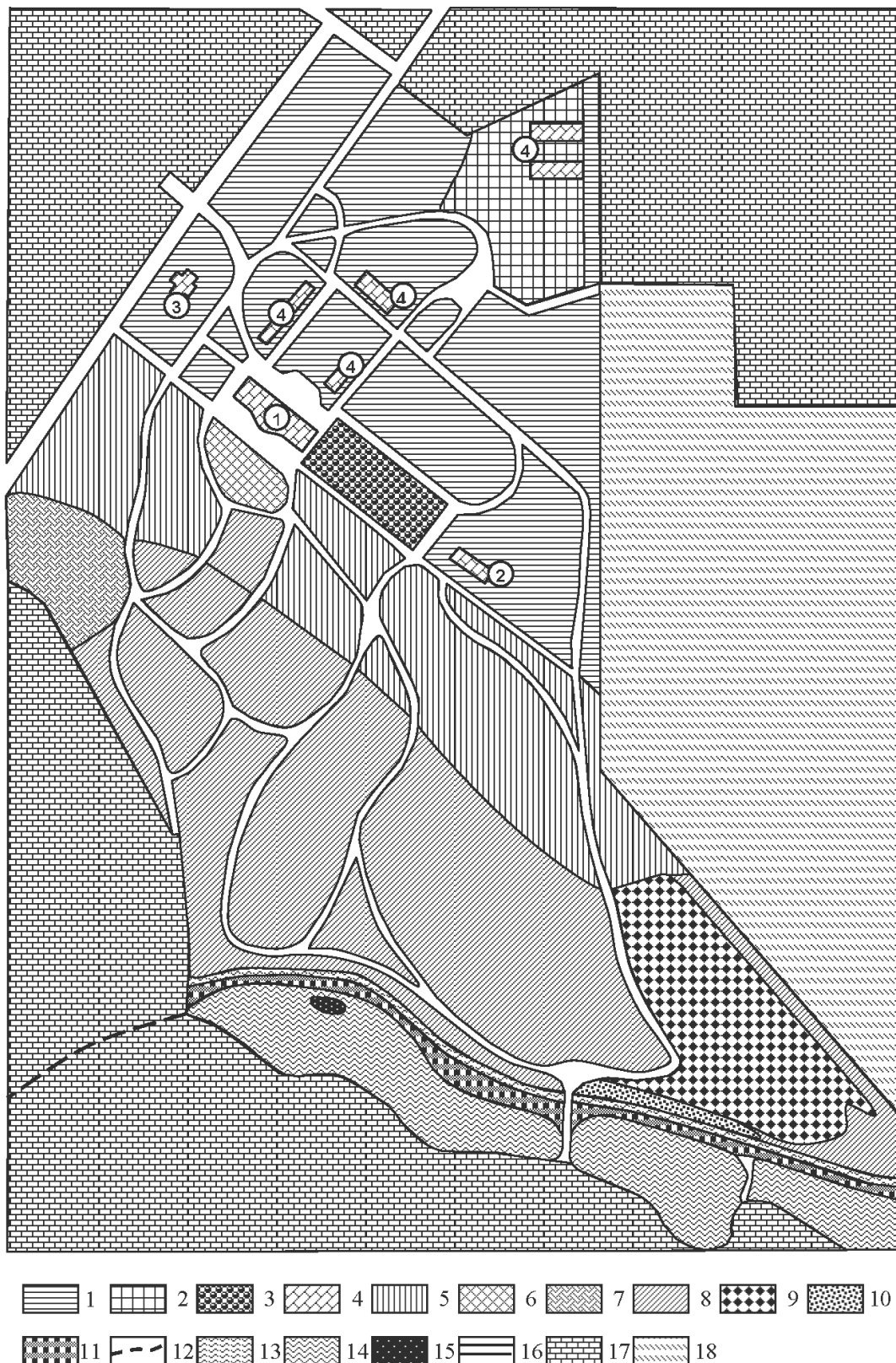
Немирові, а також с. Мухівці відкрито радонові води (5-60 нКІ/л) у тріщинуватій зоні кристалічних порід докембрію, які було віднесено до слабкорадонових і радонових.

Санаторій «Авангард» розташований у Немировському парку, який є пам'яткою садово-паркового мистецтва та пам'ятка архітектури і містобудування [29] (рис. 1.12).

Щодо історії заснування парку, то точного часу закладання парку немає. Відомості про перші роки існування Немировського парку уривчасті та суперечливі. З одного боку є дані, що у 1787 році володар Немирова Вінцентій Потоцький навколо палацу на честь приїзду короля Польщі Станіслава Августа Понятовського заклав парк з регулярним плануванням. Є відомості, що у 1794 році палац розібрали і перенесли в село Ковалівку. Однак у планах Немирова 1788 року, 1803 року парк, закладений Вінцентієм Потоцьким, відсутній. У розвиток Немировського парку значний вклад зробила Марія Григорівна Щербатова.

За часів Вінцентія Потоцького і Болеслава Потоцького територія садово-паркового ландшафту мала регулярне планування. У 1885 року його перебудували у пейзажний парк по плану віденського садівника Зеннгольца. Потім княгиня приєднала до своїх володінь частину сусіднього поля, і парк розширили вже за новим планом, складеним професором садівництва з Брюсселю Е. Пінаертом Ван Геертом.

Останнім, хто працював в Немирові до 1917 року, був відомий празький садівник Франтишек Томайер. Невеликий партер прилягає до західного фасаду палацу, а більший (0,75 га) – до східного.

**Рис. 1.11 Сучасна структура рекреаційного ландшафту
Немирівського парку у Вінницькій області**

Садово-паркові ландшафти. *Вододільний (плакорний) тип місцевостей.*
Урочища: 1 – слабо похилена лесова поверхня (1-2⁰), зайнята парковими насадженнями (дуб звичайний, клен гостролистий, клен ясенелистий, тополя

біла, каштан кінський, горіх грецький, ялина звичайна, липа дрібнолиста, бук європейський); 2 – вирівняна лесова поверхня з окультуреними ґрунтами, вкрита трав'янистою рослинністю (пирій повзучий, конюшина лучна, подорожник великий, спориш звичайний, кульбаба лікарська, конюшина повзуча); 3 – партер; 4 – ландшафтно-техногенні системи (1 – палац, 2 – будинок культури, 3 – адміністративний корпус, 4 – спальні корпуси).

Схиловий тип місцевостей. Урочища: 5 – пологий лесовий схил (3-5⁰), вкритий ясно-сірими опідзоленими ґрунтами під парковими насадженнями (граб звичайний, дуб звичайний, ясен, клен гостролистий, береза бородавчаста, липа дрібнолиста, ялина звичайна, черешня, гінґо дволопатева, сосна звичайна); 6 – полого лесова поверхня з окультуреними ґрунтами, вкрита трав'янистою рослинністю та екзотами; 7 – похила поверхня (8-10⁰), складена лесовими породами з ясно-сірими опідзоленими ґрунтами під парковими насадженнями; 8 – сильно похилий схил (15⁰), вкритий ясно-сірими опідзоленими ґрунтами під парковими насадженнями; 9 – полого (5⁰) лесова поверхня з ясно-сірими опідзоленими ґрунтами під трав'янистою рослинністю (пирій повзучий, грястиця збірна) та молодими насадженнями з сосни звичайної, грецького горіху, акації білої; 10 – стінки (>50⁰), складені лесоподібними породами, з сірими опідзоленими ґрунтами під насадженням сосни та грабу звичайного; 11 – вирівняна поверхня, складена лесовими породами з ясно-сірими опідзоленими ґрунтами під насадженнями з верби козячої, тополі білої, черешні.

Водно-рекреаційні ландшафти. *Заплавно-руслівий тип.* Урочища: 12 – антропогенізоване русло річки Устя, шириною 0,6-0,7 м, глибиною 0,5-0,8 м, дно мулисте; 13 – обвідний канал, глибиною 1,2 – 1,8 м, з мулистим дном і стрімкими схилами; 14 – ставки, з середньою глибиною до 2,5-3,0 м, з мулистим дном; 15 – острів, вкритий лучно-болотними ґрунтами під осоково-злаковою рослинністю та насадженнями грабу звичайного, калини звичайної, верби козячої.

Дорожні ландшафти. *Вододільний та схиловий типи.* Ландшафтно-техногенні системи: 16 – асфальтовані доріжки та алеї.

Селитебні ландшафти. Урочища: 17 – малоповерховий тип містечкових ландшафтів Немирова на пологому лесовому схилі.

Сільськогосподарські ландшафти. Урочища: 18 – польові ландшафти на лесовому схилі, вкриті ясно-сірими лісовими ґрунтами під сільськогосподарськими угіддями.

На початку ХХ сторіччя малюнок партеру був дещо іншим. Крім газону, квітів та низько стрижених живоплотів використовували інертні матеріали. Влітку на партер з теплиць виносили у діжках пальми, у центрі клумби висаджували агаву. Ближня до палацу частина партеру створена на одному з ним рівні. В кінці цієї частини

– підйом на висоту понад 1 м і знову партер. Біля виходу на терасу раніше знаходилися висічені з каменю леви, сьогодні вони встановлені біля входу до палацу. Стінки зі стриженого грабу йшли з обох боків партеру [26].

Сьогодні у оформленні партеру використані живоплоти з ялини звичайної (*Picea pungens*), тису ягідного (*Taxus baccata* L.) та самшиту вічнозеленого (*Buxus sempervirens* L.). Є стінки з грабу, однак старовинних скульптур немає. Раніше за партером була низка галявин. Крізь них проглядали поля за межею парку, до яких понад 400 м. Сьогодні ця перспектива перекрита будівлею палацу культури. Партери займають близько 1 га з 85 га площі Немирівського парку. На південь від палацу – схил. В його основі знаходиться каскад великих ставків. На березі одного з них створена композиція з гранітних брил, яка нагадує природні виходи кристалічних порід на денну поверхню. Колись у парку було 250 видів дерев і кущів, у 1945 – 75, сьогодні – 113 [26]. Таким чином, близько 60% площі садово-паркового ландшафту займають урочища схилового типу місцевостей, зайняті, переважно, деревними та чагарниковими парковими насадженнями. Архітектурні споруди, господарські будівлі, регулярні елементи планування території були побудовані на слабко хвилястій поверхні вододільного типу місцевостей.

Лісові масиви місцевості характеризуються оптимальними умовами для організації літніх видів відпочинку, особливо пологосхиліві групи урочищ з переважанням свіжої грабової діброви. Лісистість становить 15-16%. Загалом, у межах місцевості зарезервовано 6400 га лісових масивів, переважно приміських

(поблизу містечок Немирова, Іллінець, Гайсина, Гніваня), де переважає короткотерміновий відпочинок: оздоровчі пішохідні прогулянки, полювання, збір грибів і ягід (га): глід колючий (44), ожина сиза (14), малина звичайна (42), горіх грецький (6) [45].

Річково-долинні місцевості з лучними чорноземами, дерновими та сірими ґрунтами під лучною різнотравно-злаковою рослинністю, сільськогосподарськими угіддями, грудями та сугрудками, яка включає долину Південного Бугу (від Вінниці до м. Ладижина) та притоки: Рів, Соб, Сельниця, Дохна, ставки та Ладжинське водосховище.

У долині р. Рів створено понад 80 аквальних комплексів для промислового використання із задовільними рекреаційними характеристиками (задовільний санітарний стан води, замулене дно, незначна глибина), де з рекреаційних видів переважає рибальство. Лімітуючим чинником для розвитку рекреації є значна заболоченість долини р. Рів (5,7%), питома вага орних земель (51,8%), велика площа селитебних ландшафтів (15,9%). Загальна протяжність берегової лінії становить понад 25 км, де створено чотири пляжі з орієнтованою рекреаційною ємністю 8000-10000 осіб/рік.

Ділянка Південного Бугу від с. Стрільчинці до м. Райгороду отримала високу оцінку естетичних та кліматотерапевтичних умов. Завдяки високим залісненим терасам та річковим порогам, ця територія отримала народну назву «Подільська Швейцарія». Заплавна місцевість придатна для організації водних видів відпочинку, створення пляжів (містечка та села Сокілець, Печера, Брацлав, Гранітне, Райгород). Купальний сезон продовжується понад

три місяці.

З найсприятливішими кліматичними умовами та великою повторюваністю комфортних станів погод (до 90% у літній період), є район річкової долини, де формується Печеро-Сокілецький рекреаційний вузол лікувально-кліматичного типу. Територія характеризується м'яким і теплим літом. Тут здійснюється лікування хворих на туберкульоз легенів та кісток. Курорт розташований у межах надзаплатно-терасової місцевості з парками сильнофітонцидного складу (граб, липа, каштан) (рис. 1.13). Особливістю місцевості є наявність площадок, зручних для розташування закладів короткотермінового відпочинку (мотелі, кемпінги), рибальства, стаціонарних стоянок для наметів [28].

З пізнавального погляду виділено низку ЛК з природно-еталонними територіями, Самчинецький ландшафтний заказник, пам'ятки садово-паркового мистецтва – Дашівський, Сутиський, Печерський, Сокілецький.

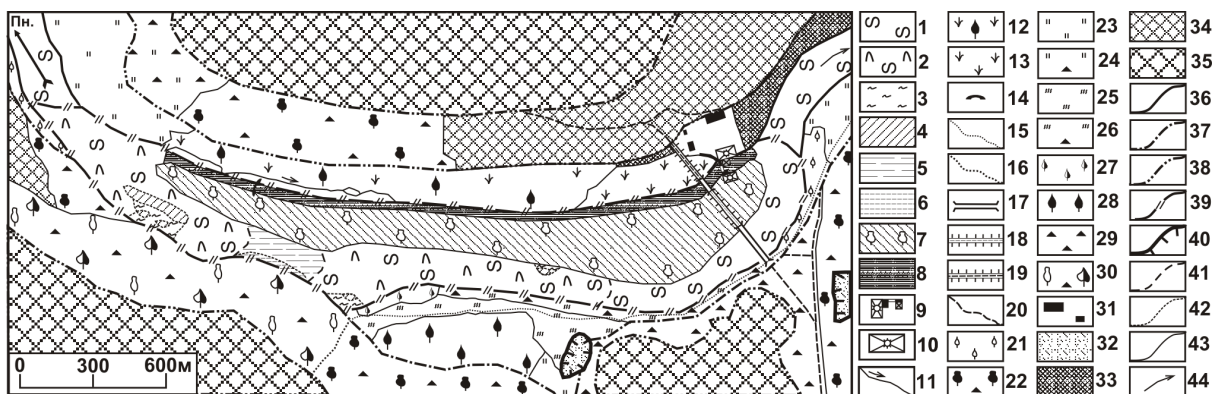

Рис. 1.13 Сучасна ландшафтна структура Сокілецького парку [30]

Водні натуральні ландшафти. Руслово-каналні. Перекати. Урочища: 1 - центральне річище; 2 - пороги; 3 - мілководні рукави; 4 - натуральні острови. **Плеса. Урочища:** 5 - центральне глибоководдя; 6 - прибережні відмілини.

Водні антропогенні ландшафти. Канальні. Руслово-каналні. Урочища: 7 - острів з нерівною поверхнею, зарослий різноманітною кущовою та деревною рослинністю на заплавах суглинках; 8 - неглибокий (1-1,5 м)

водовідвідний канал шириною 11-12 м з «опустом»; 9 - гранітна гребля (довжина - понад 30 м, ширина - 2,5 м, висота - 3 м), недіючі крупорушка та гідроелектростанція. **Заплавні.** Урочища: 10 - кам'яна будівля колишнього вальцьового млина; 11 - мілководна (0,5-1 м) притока каналу; 12 - рівні поверхні з чорновільшаниками та осоково-різнотравною рослинністю на замулених відкладах 13 - рівні поверхні з надмірно зволженими луками із осоково-різнотравною рослинністю на замулених відкладах.

Дорожні ландшафти. Пішохідні. Ґрунтово-дерев'яні. Руслово-каналні. Урочища: 14 - дерев'яний місток без опор довжиною 13 м. **Шосейні. Ґрунтово-гравійні. Заплавні.** Урочища: 15 - невисокі (0,5-1 м) глинисто-щебнюваті насипи шириною (2,5-3 м) без рослинності. **Схилові.** Урочища: 16 - польова дорога шириною 2,5-3 м на покатих лесових поверхнях з сірими лісовими ґрунтами. **Асфальтово-бетонні. Руслово-каналні.** Урочища: 17 - залізобетонні мости на 1 та 5 опорах (довжина 44 та 121 м, ширина проїжджої частини - 6 та 7 м, вантажопідйомність - 30 та 80 т); 18 - високий (1,5-2 м) суглинисто-кам'яний насип з крутими схилами, обсадженими кленом ясенolistим і вербою ламкою, на поверхні острова. **Заплавні.** Урочища: 19 - високий (1,5-2 м) суглинисто-кам'яний насип з крутими схилами, обсадженими кленом ясенolistим і вербою ламкою, на поверхні заплави. **Схилові.** Урочища: 20 - високий (1,5-2 м) суглинисто-кам'яний насип з крутими схилами, обсадженими кленом ясенolistим і вербою ламкою, на покатій поверхні схилу.

Лісові антропогенні ландшафти. Похідні. Заплавні. Урочища: 21 - прируслові вільхово-вербові зарості на суглинистих лучних ґрунтах. **Схилові.** 22 - круті (25-30°) схили з виходами кристалічних порід та дубово-грабовими лісами на сірих опідзолених ґрунтах.

Сільськогосподарські ландшафти. Лучно-пасовищні. Заплавні. Урочища: 23 - рівні суглинисті поверхні з свіжими луками із лучно-злаковою рослинністю на лучних ґрунтах під випас. **Схилові.** Урочища: 24 - круті (25-30°) схили з виходами кристалічних порід та свіжими луками з лучно-злаковою рослинністю на сірих опідзолених ґрунтах під випас.

Рекреаційні ландшафти. Відпочинково-оздоровчі. Заплавні. Урочища: 25 - рівні суглинисті поверхні з свіжими луками із лучно-злаковою рослинністю на лучних ґрунтах під стихійними пляжами; 26 - прируслова нерівна поверхня заплави з виходами кристалічних порід та лучно-злаковою і водно-болотною рослинністю на суглинистих лучних ґрунтах для відпочинку; 27 - прируслові зарості вербняків на суглинистих лучних ґрунтах для відпочинку; 28 - вільхова посадка на суглинистих лучних ґрунтах для відпочинку. **Схилові.** Урочища: 29 - круті (30-45°) схили з виходами гранітних скель та лучно-злаковою рослинністю на змитих сірих ґрунтах для відпочинку; 30 - парк на покатих (10-20°) схилах з виходами кристалічних порід та дубово-березово-ялиновими насадженнями на ясно-сірих ґрунтах.

Промислові ландшафти. Власне промислові. Заплавні. Урочища: 31 - слабкопокаті (1-3°) суглинисті поверхні з додатковими млинарськими будівлями на лучних ґрунтах. **Гірничопромислові. Кар'єрно-відвальні. Гранітний варіант типу місцевостей «кам'янистий бедленд».** Урочища: 32 -

невеликі (до 0,5 га) гранітні кар'єри, що заростають рудеральною рослинністю.

Селитебні ландшафти. Сільські. Заплавні. Урочища: 33 - вирівняні суглинисті поверхні під малоповерховою забудовою, садами та городами на лучних ґрунтах. **Схилові.** Урочища: 34 - покаті поверхні під малоповерховою забудовою, садами та городами на змитих сірих лісових ґрунтах. **Плакорні.** Урочища: 35 - покаті (8-9°) поверхні на еродованих сірих лісових ґрунтах під малоповерховою забудовою.

Межі. Типів місцевостей. Naturalних: 36 - руслового та заплавного; 37 - заплавного та схилового; 38 - схилового та плакорного. **Антропогенних:** 39 - руслово-каналного; 40 - типу місцевостей «кам'янистий бедленд». **Аквальних ділянок:** 41 - перекатів і плес. **Урочищ:** 42 - натуральних; 43 - антропогенних.

Інші позначення: 44 - напрям течії.

Аквальні ландшафтні комплекси використовуються для купання, прогулянок на човнах, спортивної греблі, рибальства (окунь, щука, сом, судак). Основою для розвитку спортивних видів рекреації є рибальська база, розташовані у містечках Сутиски та Вороновиця.

Для підвищення рекреаційного потенціалу місцевості вважаємо доцільним: а) збільшити площу лісових насаджень прирічкових схилів перших та других надзаплавних терас; б) підтримання належного санітарного стану водних ресурсів у районі формування РВ (містечка Гнівани, Печера, Брацлав та Ладизинське водосховище).

Бершадсько-Чечельницький рекреаційний округ, до складу якого входить два фізико-географічних райони (Умансько-Маньківський, Балтсько-Савранський), де з рекреаційного погляду найоптимальнішою є вододільно-хвиляста місцевість з опідзоленими чорноземами і темно-сірими лісовими ґрунтами під дібровами, з домішкою липи, ясену, клену. Найвищий рекреаційний потенціал мають лісові ресурси, зі значними площами плодово-

ягідних формацій (га): глід колючий (131), ліщина звичайна (155), малина звичайна (21), шипшина коричнева (18), горіх грецький (53), фундук (6) [45], які збираються місцевими жителями у літньо-осінній період.

У межах надзаплавно-терасової місцевості, на південний схід від с. Баланівка – сприятливі умови для розташування кліматотерапевтичних закладів, де поєднується лікувальний вплив хвойного Баланівського лісу, аквальних ландшафтних комплексів (5 ставків для розведення риби, озеро Берладинка, річка Берладинка) і комфортного клімату. Вважаємо доцільним створення туберкульозного курорту обласного значення, ємність якого необхідно визначити, виходячи з потреб Вінницької області та прилеглих районів [29].

У заплавних місцевостях переважаючими є водні рекреаційні ресурси річок Південного Бугу, Дохни, Яланцю, Савранки, з незначною заболоченістю (до 1%), достатньою протяжністю прибережних лісосмуг (до 20 % берегової лінії), понад 30 ставків культурно-побутового призначення (риборозведення), які використовують як купально-пляжні: купання, рибальство, прогулянки на човнах, аерогеліювання.

До складу *Придністерської рекреаційної області* входить дев'ять рекреаційних округів: Бережанський, Тернопільський, Заліщицький, Кам'янець-Подільський, Товтровий (Сатанівсько-Маківський), Ланівсько-Віньківецький, Староушицький, Ялтушківсько-Піщанський, Могилів-Подільсько-Ямпільський. Неповторні мальовничі ландшафти, значна кількість ботанічних

(рідкісні сучасні та ендемічні рослини), зоологічних, геологічних, геоморфологічних та палеонтологічних пам'яток природи, історико-культурних пам'яток дозволяє виділяти тут всі підкласи рекреаційних ландшафтів. Високі «гори», стрімкі скелі, печери, яри, а подекуди й покаті береги, вкриті лісами, розкішні сади й виноградники, роблять його привабливою «Подільською Швейцарією» [20].

За показниками комфортності клімату, пейзажної різноманітності, значної кількості заказників, заповідників, унікальних ландшафтних комплексів, використанню лікувальних гідромінеральних ресурсів, де формуються рекреаційні ландшафти лікувального підкласу (Заліщики, Сатанів, Маків, Кам'янець-Подільський), численних лікувально-профілактичних закладів, можливості проведення прогулянкових, пізнавальних і спортивних екскурсій – цей регіон має найсприятливіші перспективи для розвитку рекреаційних ландшафтів [35].

У Придністер'ї м'який, помірно-континентальний клімат, що також сприяє розвитку рекреації. У долині Дністра, де переважає організація тривалого відпочинку, необхідне розташування кліматотерапевтичних закладів (міста Заліщики, Стара Ушиця, Могилів-Подільський, Ямпіль, с. Цекинівка), приурочених до меандр та «стінок», для яких характерні теплі «гнізда». Вихід на денну поверхню на крутих південних схилах теплоємних вапнякових субстратів, що зумовлюють формування своєрідних мікрокліматичних умов, які наближаються за своїми характеристиками до степів і навіть до Середземномор'я, створює

передумови для поширення термофільних європейсько-середземноморських видів рослин.

Тут зростає близько 1100 видів судинних рослин, серед яких є реліктові, ендемічні та раритетні. Значна флористична різноманітність зумовлена оригінальною геолого-геоморфологічною будовою, сприятливим кліматом, розташуванням території на межі лісостепової та степової смуг, близькістю Карпатських гір.

Враховуючи фізико-географічне районування, унікальну ландшафтну структуру та майже суцільну придатність регіону до рекреаційного використання виділено Придністровську рекреаційну область [6, 15] та дев'ять рекреаційних округів, які характеризуються певним співвідношенням рекреаційних умов, ресурсів та ландшафтів.

Основними напрямками використання рекреаційних ландшафтів є: а) лікувальний; б) спортивно-оздоровчий; в) любительської рекреації, які розвиваються на невеликих базах відпочинку. В рекреаційній області розташовано понад 60 природоохоронних об'єктів та більше 100 історико-архітектурних пам'яток [6].

Бережанський рекреаційний округ розташований на північному заході рекреаційної області, у межах Подільського горбогір'я (максимальна висота – гора Попелиха, 443 м), поверхня якого розчленована долинами річок Золотої Липи та Коропця, на якій розташовано 17 ставків та Бережанське водосховище. Клімат досить сприятливий для літніх видів відпочинку: тривалість сонячного сяяння – 1800 год./рік, безморозний період – 150-160 днів, середня багаторічна температура липня +18,5 (+19⁰С).

Основними рекреаційними ресурсами є водні: річки Золота Липа, Східна Золота Липа, Ценівка, Нараївка, ставки (найбільший ставок – Бережанський, 240 га) та лісові. Останні займають понад 23 тис. га. У с. Рай Бережанського району розташований Бережанський дендрологічний парк місцевого значення, площею 5 га, де ростуть 63 види дерев і чагарників: дуб червоний, болотний, ялина срібляста, ясен пухнастий, оцтове дерево тощо. У межах округу є Галицький ботаніко-ентомологічний заказник, Раївський парк (25 га), заказник «Лисоня» разом з історико-меморіальним комплексом (1994), дуб Б. Хмельницького (700 років), дуб «Богатир» (400 років), Бережанська, Куропатницька, Нараївська, Уманська бучини, відслонення гірських порід у нижній течії р. Золота Липа [29].

У межах округу є мінеральні води, хоча вони ще недостатньо вивчені. Розвідувальними роботами об'єднання «Укргеоксіптажмінвод» в селі Літятин виявлені сірководневі води з вмістом сірководню 17 мг/л і мінералізацією 2,8 г/л.

У межах рекреаційного округу формується Бережанський рекреаційний вузол, який включає: рекреаційні ландшафти містечка Бережани (Бережанський став на р. Золота Липа, міський парк), понад 30 історико-культурних пам'яток та архітектурних споруд: у 2001 році місту Бережани надано статусу Державного історико-архітектурного заповідника, Райївський ландшафтний парк (с. Рай, 25 га), загальнозоологічний заказник «Звіринець» (2302 га), орнітологічний заказник «Кашталівка» (60 га).

Тернопільський рекреаційний округ розташований в межах західної частини Подільської височини, представлена хвилястою

лесовою височиною, розчленованою річковими долинами Серету та Гнізни. Основними рекреаційними ресурсами є водні та лісові (рис. 1.14). В окрузі розташовані Чистилівський та Серетський заказники державного значення, Настасівський та Плотичанський парки.

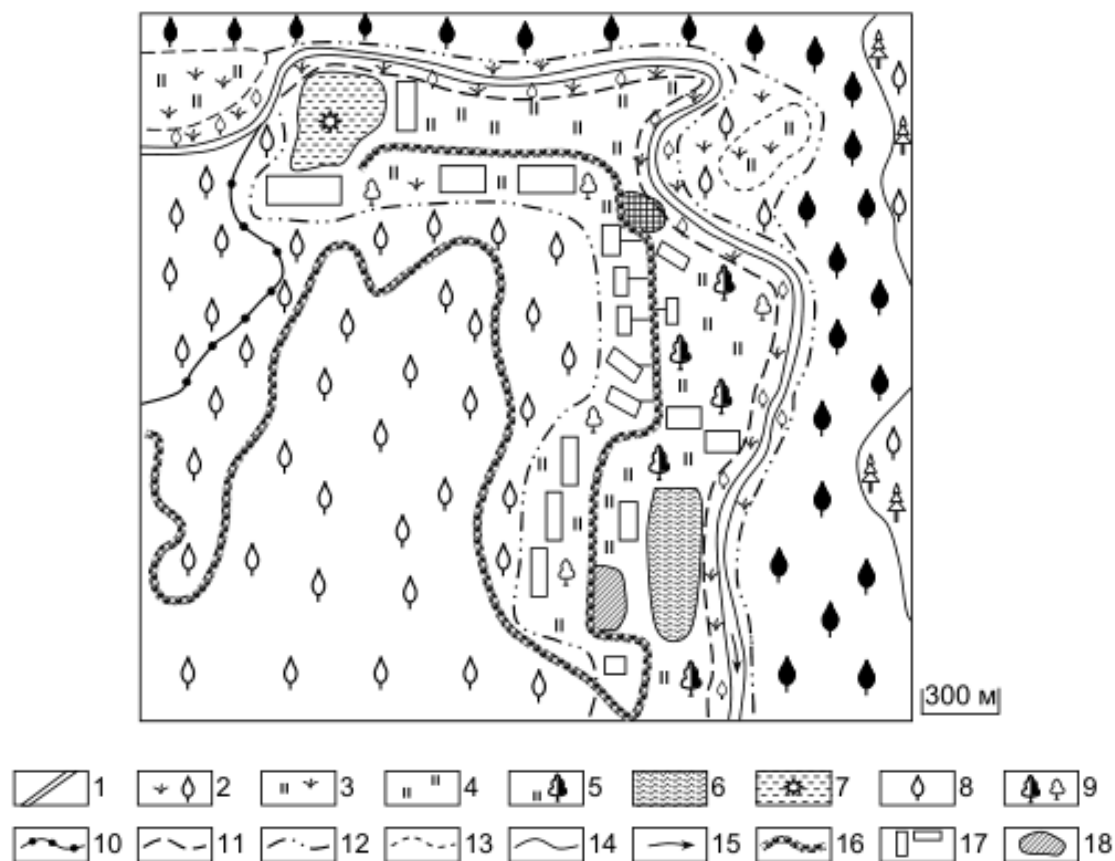

Рис. 1.14 Рекреаційні ландшафти с. Скоморохи
Тернопільської області [27]

Рекреаційні ландшафти. *Відпочинково-оздоровчі.* Заплавні. Урочища: 1 – неглибоке (до 1,5-2 м) кам'янисте річище річки Стрипа, частково використовуються для рибної ловлі; 2 – вологі алювіальні поверхні з болотними ґрунтами під заростями вільхи і верби; 3 – суглинисті алювіальні поверхні з лучними ґрунтами під різнотравною рослинністю і поодинокими кущами шипшини. Надзаплавно-терасові. Урочища: 4 – вирівняні супіщані поверхні з лучними ґрунтами під різнотравно-злаковою рослинністю використовуються для активного відпочинку (ігрові майданчики) і збору лікарських трав; 5 – рівні поверхні надзаплавних терас з лучними ґрунтами під різнотравно-злаковою рослинністю з насадженнями декоративних кущів (самшиту вічнозеленого) і поодинокими деревами (ялини); 6 – неглибокий (до 1,8 м) ставок для купання, плавання на катамаранах, частково для рибної ловлі; 7 – неглибокий ставок (до 2 м) з дерев'яною альтанкою у центрі водойми, використовується для купання,

катання на катамаранах і човнах, частково для рибної ловлі. Лісові антропогенні ландшафти. Похідні. Схилові. Урочища: 8 – круті (до 40°) вапняково-суглинисті схили – лісові "стінки" з делювіальними сірими ґрунтами під грабовими лісами; 9 – круті (35-40°) вапнякові схили – "стінки" з щебнюватими сірими ґрунтами під грабовими лісами; 10 – струмок у лісі з мальовничими водоспадами. Межі. Типів місцевостей: 11 – заплавного і надзаплавно-терасового; 12 – надзаплавно-терасового і схилового. Урочищ: 13 – натуральних; 14 – антропогенних. Інші позначки: 15 – напрям течії річки Стрипа; 16 – асфальтова дорога; 17 – кам'яні і дерев'яні житлові і господарські споруди з асфальтовими доріжками; 18 – асфальтові майданчики для автомобілів.

У м. Тернопіль є 6 парків: «Старий парк», «Національного відродження», «Імені Тараса Шевченка», гідропарк «Топільче», «Воскресіння», регіональний ландшафтний парк «Загребелля». Найбільший парк, «Загребелля» (630 га), створений у 1994 році, до складу якого ввійшли Тернопільський дендропарк, парк «Здоров'я» (9 га), лісопарк «Кутківці», лісове урочище «Пронятин», Тернопільський став (300 га) з намітою частиною і веслувальним каналом р. Серет [49]. Аквальні комплекси вирізняються рекреаційними заняттями: влітку – водно-моторний спорт, веслування на байдарках, каное, прогулянки на вітрильниках; взимку – підлідна риболовля, спортивні заходи, санна карусель. У заплавних та надзаплавно-терасових місцевостях регіонального ландшафтного парку найпоширенішими видами рекреації є короткочасний відпочинок з пішохідними та велосипедними прогулянками, збір грибів.

У межах округу є джерела мінеральних вод, організовано розлив столових мінеральних вод «Тернопільська», поблизу с. Настасів Тернопільського району є джерела сірчистої води, на базі яких діє санаторій «Медобори» [44].

Заліщицький рекреаційний округ розташований на південному заході рекреаційної області, для якого характерна значна кількість сонячного саява (до 1900 годин) і часта повторюваність комфортних типів погод. Частина округу представлена унікальною ділянкою Дністра від села Стигла до Устечка і від села Торське до Заліщиків. Річка тут робить десять звивів на відстані 60 км, місцевість контрастна – лівий берег – високий і стрімкий, вкритий дібровами; правий – положистий, зайнятий сільськогосподарськими ландшафтами. Між селами Стигла і Космирин – травертинові скель з печерами і джерелами.

Пейзажні властивості ділянки каньйону, в межах округу, надзвичайно високі. Серед них є унікальні урочища – «Криве» зі скелями-останцями з вапняків, в околицях сіл Дорогочівка і Литячі Заліщицького району – травертинові скелі. Поблизу с. Шутроминці розташований пам'ятник природи «Подільська діброва». У цьому ж окрузі, біля с. Зелений Гай розташований державний заказник «Жижавський ліс» (155 га). Це єдина ділянка на Поділлі з дубу скельного з домінуванням в чагарниковому ярусі чорниці. Біля с. Добровляни Заліщицького району розташований державний ландшафтно-ботанічний заказник «Обігова» площею 162 га, з висотною ярусністю рослинного покриву: грабово-дубові – кленові – липово-дубові фітоценози. За 1 км на північний захід с. Грушівці і 0,3 км на північний схід від с. Нагоряни Кельменецького району розташовані рештки рифу сарматського моря, які створюють у поєднанні з мальовничими урвищами Дністра надзвичайно гарний ландшафт.

Далі, на схід розташоване містечко Заліщики – райцентр Тернопільської області, відомий своїм кліматичним курортом. Це, мабуть, єдина на Поділлі територія з середземноморським кліматом, де комфортні кліматичні умови для лікування легеневих і серцево-судинних захворювань. У Заліщицькому парку (інша назва – Нижній парк, 5 га) розташований палац баронів Бруницьких, перебудований у кінці ХІХ сторіччя, входить до складу національного природного парку «Дністровський каньйон». У парку зростають дерева, кущі та ліани 45 видів, зокрема – 25 екзотів.

На околицях Заліщиків, обабіч Дністра, є державні ботанічні заказники Жежавський (155 га), Обіжевський (168 га) та урочище «Криве» (56 га). У районі Касперівського водосховища на р. Серет – державний ландшафтний заказник (656 га). Діють база відпочинку «Росинка» поблизу с. Касперівці і табір «Ромашка» в урочищі «Червоне» біля с. Нирків [15].

На річці Стрипа, поблизу села Скоморохи Буцацького району працює туристично-оздоровчий комплекс «Лісовий» та база відпочинку «Над Стрипою». Розташовані вони у каньйоноподібній долині річки Стрипи, де навколишні ландшафти нагадують гірську «Швейцарію» – унікальну територію незайманої природи в оточенні високих і крутих схилів, які суцільно вкриті лісами. Долина річки має чітко виражену асиметричну будову: лівий берег – круті схили; правий – вирівняні ділянки заплавних і надзаплавно-терасових місцевостей. Домінуючим є схиловий тип місцевостей, який представлений лісовими «стінками». На пологій нижній терасі знаходяться ставки з укріпленими берегами, що відноситься до типу

надзаплавно-терасових і використовується для відпочинку і оздоровлення – купання, рибалки, катання на катамаранах. На вищих вирівняних ділянках терас розташовані будівлі рекреаційних комплексів з асфальтованими, стежками і алеями для прогулянок, спортивні та ігрові майданчики.

На територіях цих закладів розвиваються і функціонують оздоровчо-відпочинковий і спортивно-пізнавальний підкласи рекреаційних ландшафтів. Їхній потенціал підсилюється своєрідними і унікальними заповідними об'єктами, які знаходяться неподалік оздоровчого комплексу: заказники «Межеліски» і «Савинське»; ботанічна пам'ятка природи з наскельно-степовою рослинністю «Берем'янська стінка»; геологічні пам'ятки природи «Скелі семи джерел», «Печера жолоби»; травертинові скелі «Порохівська» і «Космиринська»; «Русилівські» і «Соколівські» водоспади [29]. Тут знаходиться значна кількість історико-культурних пам'яток. З пізнавальною і виховною метою розроблені різноманітні екскурсії.

Кам'янець-Подільський рекреаційний округ. Головний рекреаційний вузол округу – місто Кам'янець-Подільський, яке є національним історико-культурним заповідником України, до складу якого входять Михайлівська церква (VI ст.), Кам'янець-Подільська фортеця (XI-XII ст.), Домініканський (XIV ст.) та Францисканський (XIV ст.) монастирі, Вірменські бастіон, собор, дзвіниця та торговельний будинок (XV-XVII ст.), Кафедральний костюл (XV-XVI ст.), Петропавлівська церква (1569 р.), Турецький мінарет (1639 р.), монастир домініканок (1720-1722 рр.), Духовна семінарія (1756 р.).

Окрім цього, у місті та його околицях є інші рекреаційні ресурси (поєднання кліматичних, водних, гідромінеральних, лісових), які крім пізнавально-туристичного підкласу рекреаційних ландшафтів формують лікувальний. У 1804 році – Багіним та 1820 р. – Марчинським на південній околиці міста описано джерело хлоридно-натрієвого складу, насичене карбонатами, вода якого за смаком нагадує морську і придатна для лікування хвороб шлунково-кишкового тракту [15]. На його базі з 1962 р. почала працювати бальнеолікарня і пансіонат, де у поєднанні з гідромінеральними ресурсами, комфортним мікрокліматом схилів місцевостей каньйоноподібної долини Смотричу, проводиться лікування легневих та серцевих захворювань. У с. Должок, поблизу Кам'янця-Подільського, розташоване джерело мінеральної води «Кам'янецької» гідрокарбонатного кальцієво-магнієвого складу, недостатньо мінералізованої (0,92 г/л), з дебітом 150 м³/добу, яку використовують для лікування шлункових захворювань.

Серед типів місцевостей округу переважає високотерасовий тип з опідзоленими чорноземами, з незначними дубово-грабовими масивами, сприятливий для масового відпочинку, з використанням природних об'єктів – печер зі статусом геоморфологічних пам'яток: Малечка-Київлянка, Атлантида, з гіпсовими мінеральними новоутвореннями; «стінки», спостереженням за тваринами – полювання у Дністровському каньйоні заборонено, збором ягід і грибів. Круті схили, утворені кристалічними вапняками висотою до 40-60 м, мають сприятливі умови для розвитку альпінізму.

Заплавна місцевість використовується для короткотермінового

масового відпочинку з використанням аквально-ландшафтних комплексів Збруча, Смотрича, Дністра: катання на човнах з навісним мотором, рибальство з човна та берегу, купання.

Найціннішою, наймальовничішою ділянкою Дністра є його відрізок у 245 км від гирла Золотої Липи до гирла Збруча. Тут Дністер тече каньйоноподібною долиною, утворюючи багато фантастичних звивів – меандр.

Природа Дністерського каньйону унікальна, своєрідна і неповторна. У долині Дністра та його притоках відслонюється потужний комплекс осадових товщ від наймолодших – антропогенових і до найдавніших – силурських відкладів палеозойської ери.

Клімат на відрізку Дністерського каньйону м'який і теплий. Різноманіття екологічних і геоморфологічних, в окремих місцях «гірський» рельєф, м'який і теплий мікроклімат, ґрунтово-гідрологічні, едафічні умови сприяли формуванню у межах каньйону багатогірської флори і фауни, серед якої є чимало реліктових, ендемічних та рідкісних видів, занесених до Червоної книги України. Флора вищих судинних рослин тут налічує понад 1000 видів. Найбільше видів європейського типу поширення; на другому місці бореальні голарктичного і палеоарктичного типу; частина видів середземноморського і не менше степового понтичного.

Схили Дністра в більшості вкриті чарівними дібровами з домішками граба, кленів польового і гостролистого, явора татарниколистого, берези, акації білої, дуба скельного, липи серцелистої, ясени звичайного і гостроплідного, береста, в'яза, а

місцями зустрічаються ділянки сосни звичайної, горіха чорного, бархату амурського та інших порід. Стрімкі урвисті схили Дністерського каньйону переважно вкриті чагарниковою рослинністю – дереном, глодом, шипшиною, вишнею степовою, горобиною, брусницею європейською і бородавчастою, а в окремих місцях трапляється мигдаль степовий і ефедра двоколосна – досить рідкісні види флори. Трав'яне покриття в лісових масивах здебільшого представлено дібровними і судібровними типами, а на Дністровських стінках поширена наскельна степова рослинність.

Фауна Дністерського каньйону різноманітна, багатша, ніж на прилеглих територіях. Тут водяться козулі, вепри, борсуки, зайці, лисиці, білки, видри, лісові куниці, дикі коти, заходять навіть рисі, олені і лосі. Можна зустріти черепаху болотну, кажанів, ящірку зелену і живородну, вужів, гадюк та лісового полоза. Біля населених пунктів трапляються тхір, видра, кам'яна куниця, ласка, ховрах рябий, хом'ячок сірий. Багате й царство пернатих, водно-болотних і степових, а разом їх майже 140 видів, серед них ссавців – 29, земноводних – 2 і плазунів – 9 видів. Відносно багата іхтіофауна, яка нараховує близько 40 видів та 2 види раків. У зоні берегової смуги, в окремих місцях, де багатий планктон, весною під час нересту можна побачити скупчення різних видів риби. У Дністрі водяться стерлядь, марена, вирозубка, які занесені до Червоної книги України і заборонені для будь-якої ловлі, а дозволені для любителів риболовлі щука, сом, судак, лящ, окунь, карась, плотва, сазан, короп, тарань.

У межах округу створено регіональний ландшафтний парк «Дністровський каньйон» (ЛРПДК) [50]. Розвідані запаси

мінеральної води типу «Нафтуса» в зоні турбази «Лісова», дають можливість використовувати їх в лікувально-оздоровчих цілях та створювати туристично-оздоровчу індустрію. У с. Русилів Бучацького району і в с. Горошова Борщівського району діють цехи з розливу мінеральних вод. На території пам'яток природи – Зозулинської степової ділянки і в урочищі «Глоди» Заліщицького району наявні джерела мінеральних вод, розташовані у верхній частині лівого берега Дністра. В с. Вигода Борщівського району є сульфатно-кальцієві води. У Червоногородському каньйоні наявне джерело води, яке мешканці сіл Нирків і Нагоряни називають джерелом вічної молодості і краси.

З метою зменшення навантаження на природне середовище ЛРПДК та створення умов для охорони і відтворення біологічного різноманіття на території парку виділені відповідні зони, а саме: 19 ділянок (зони покою) загальною протяжністю Дністром 117 км; 17 ділянок (зони обмеженого відпочинку) на 50-100 осіб загальною протяжністю 60 км і 7 ділянок (зони масового відпочинку) на 200-700 осіб протяжністю Дністром 37 км, по Стрипі і Джурину – по 2 км. Сільськогосподарські угіддя, ліси II групи та інші угіддя і населені пункти, які розташовані за межами прибережних смуг Дністра віднесені до експлуатаційної зони з підвищеною культурою ведення господарства і утримання населених пунктів та доріг у відповідному стані. Ці угіддя одночасно є резерватами з відтворення тваринного світу. Ландшафтний парк поділено на п'ять рекреаційних зон.

Перша зона для масового відпочинку. Червоногородський

каньйон один з унікальних і чарівних куточків природи України. Тут надзвичайно сприятливі кліматичні і рекреаційні умови. Територія Червоногородського каньйону виділена винятково для організацій баз відпочинку дітей – «Подільський Артек». Неподалік від с. Скоморохи Бучацького району в каньйоноподібній долині р. Стрипа розташовані турбази «Лісова», «Лісовий дзвінок», молодіжний табір відпочинку «Чайка». Поблизу є два водоспади – Русилівський і Сокілецький, ставок, катамарани, печери, травертинові скелі, колонії сірих чапель тощо. Турбаза «Лісова» може прийняти 350 туристів у корпусах і 160 – у літніх будиночках. Щороку тут відпочиває понад 5 тис. осіб.

Друга зона для обмеженого відпочинку. Населені пункти, розташовані у прибережній смузі Дністра, увійшли в другу зону обмеженого відпочинку, тобто у межах сіл за ними закріплені певні ділянки Дністра. Так, наприклад, для сіл Вістря – 2 км, Горигляди – 5, Стінка, Космирин, Набережне – 6, Возиків – 2, Литячі – 2, Устечко – 5, Іване-Золоте – 2, Городок-Виноградне – 4, Зозуленці – 3, Богданівка – 2, Колодрібка – 3, Горошова – 5, Устя, Худиківці, Мельнице-Подільська, Вільховець – 11, Дністрове – 2 Дзвенигород – 2, Трубчин – 2 і Білівці – 2 км. Разом – 60 км.

Третю зону становлять екологічні коридори, тобто зони спокою. До неї входять 19 ділянок прибережних смуг Дністра і лісові масиви, що увійшли в межі ЛРП для охорони і відтворення рослинного і тваринного світу, включаючи рибні запаси – іхтіофауну між такими населеними пунктами: Ямне – Вістря – 5 км, Вістря – Горигляди – 5, Горигляди – Перевіз – 5, Стигла – Стінка – 4, Набережне – Возилів – 10, від межі з Івано-Франківською областю в

напрямі с. Губин – 7, Литячі – Устечко – 8, Устечко – Іване-Золоте – 5, Іване-Золоте – Печорна – 8, Добровляни – від турбази Дністрянка й за гирлом р. Серет – 10, Виноградне – Зозулинці – 4, Богданівка-Колодрібка – 5, Колодрібка – Горошова – 15, Горошова – Устя – 9, Вільховець – Дністрове – 7, Дністрове – Дзвенигород – 2, Дзвенигород – Трубчин – 2, Трубчин – Білівці – 3, Білівці – Окопи – 3 км. Разом – 117 км прибережної смуги і русла Дністра [50].

Четверта зона – території та об'єкти природно-заповідного фонду, представлена 72 об'єктами, включаючи ЛРП «Дністровський каньйон» площею 42084 га. Цей фонд складається з 6 заказників площею 470,8 га, з них 3 загальнодержавного значення площею 373 га і 3 місцевого – 97,8 га, пам'ятки природи площею 248,01 га, з них 3 загальнодержавного значення площею 106 га, 2 дендропарки місцевого значення площею – 5 га і 2 старовинні парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення площею 10 га.

П'ята – експлуатаційна зона, в яку входять території за межами прибережних смуг рік – сільськогосподарські, лісові (II групи) та інші угіддя з підвищеним рівнем культури ведення господарства. Ці угіддя є одночасно резерватами для відтворення тваринного світу – мисливської фауни [29].

Відвідуючи Жижавський, Обіжевський і урочище Криве – ботанічні заказники загальнодержавного значення, турист і натураліст одержують велику насолоду від чарівних пейзажів, чудового повітря, різноманітного рослинного світу.

Геологічні пам'ятки, розташовані в зоні масового відпочинку турбази «Лісова печера «Жалоби», Скелі семи джерел, Рівна скеля,

Монастирська скеля і гідрологічні пам'ятки – Русилівський та Сокільський водоспади – об'єкти паломництва туристів. Перелічені об'єкти розташовані в лісі у правобережній частині р. Стрипа.

Відслонення силурійських відкладів на лівому березі Дністра в Окопах, Трубчині, Дзвенигороді, вік яких близько 420 млн. років, і нижньодевонські в с. Дністрове, містечках Заліщики, Іване-Золоте, Устечко і Вістря віком майже 400 млн. років є унікальними стратиграфічними пам'ятками природи світового значення. Перелічені об'єкти крім науково-пізнавального значення, естетично привабливі для туристів. Дністерські дивовижні феномени – залишки нижньокрейдових відкладів альбського ярусу на площі одного гектара здивують будь-кого своєю чудернацькою формою. Окрасою Дністрського каньйону є мальовничі травертинові скелі, які в більшості продовжують рости на лівих берегах Дністра, в околицях села Стигла, Литяче, Дорогичівка, Зелений Гай.

Район Придністер'я, куди входить регіональний ландшафтний парк «Дністерський каньйон», відзначається найбільшою глибиною розчленування долинами Дністра і його приток, а також найтеплішим кліматом, через що цю частину інколи називають «Теплим Поділлям». Цей природний ландшафт має найбільші потенційні можливості для рекреації.

У Бучацькому районі в с. Губин є стоянка кам'яного віку і дерев'яна церква 1845 р.; у с. Стінка – староруське урочище Городище X-XIII ст.; у с. Жнібороди – староруський могильник IX-XIII ст., розташований в урочищі Могилки; у с. Язловець – замок-руїна XV ст., Миколаївська церква XVII ст., костел – XVI ст., палац

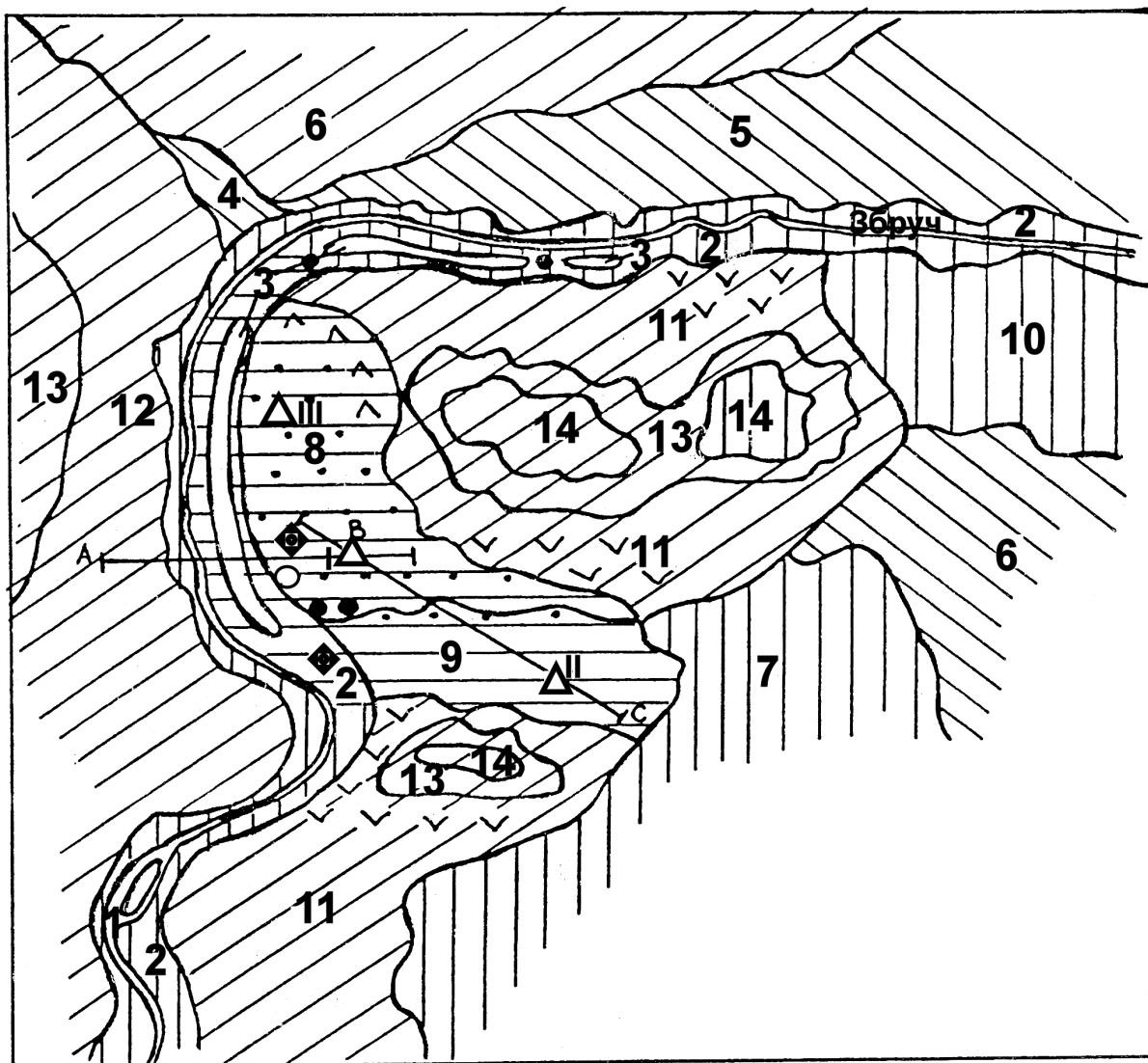
XVI-XVIII ст.; у Заліщицькому районі на околиці с. Нирків – замок XVII-IXст. у с. Нагоряни Миколаївська церква і дзвіниця XVII ст.; у селах Зелений Гай і Городок – староруські могильники IX-XIII ст. Місто Заліщики насичене пам'ятками природи, історії, культури й архітектури.

На базі регіонального ландшафтного парку планується створити національний парк, куди ввійдуть території Івано-Франківської і Чернівецької областей, розташований у межах Дністерського каньйону Касперівський ландшафтний заказник. У регіональному ландшафтному парку «Дністерський каньйон» налічується 70 природно-заповідних територій та об'єктів, тому стихійний туризм тут не припустимий.

Товтровий (Сатанівсько-Маківський) рекреаційний округ, де переважає товтровий горбисто-пасмовий тип місцевості, – характеризується значною кількістю різноманітних рекреаційних ресурсів. Сприятливими для рекреаційного користування є група схилових урочищ, з мінеральними водами, значними лісовими масивами, де найбільшого поширення набули спортивно-оздоровчий та лікувальний підкласи рекреаційних ландшафтів.

Поєднання цих ресурсів дало поштовх розвитку Сатанівського рекреаційного вузла (рис. 1.15). Ресурсною основою для його формування є лікувальні мінеральні води типу «Нафтуса», які виділяються у окремий підтип «Збручанська». Води – азотні, холодні, слабкомінералізовані (0,4-0,9 г/л), гідрокарбонатні і хлоридно-гідрокарбонатні з постійним переважанням натрію. Їх лікувальні властивості: діуретичні, виведення з організму продуктів

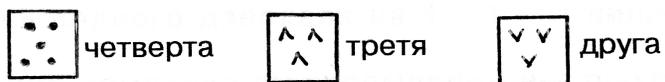
обміну речовин, солей; лікування запальних процесів нирок і сечовивідних шляхів.

Ландшафтознавча рекреаційна оцінка урочищ:

Стадії дигресії лісового покриву:

Санаторії: I "Товтри" II "Збруч" III Турбаза "Джерельце"

○ Бальнеопавільйон Ігрові площадки ● Сverdлови́ни мін.вод

A-----B; B-----C Напрямки ландшафтознавчих рекреаційних профілів

Рис. 1.15 Ландшафтознавча оціночна картосхема
Сатанівського рекреаційного вузла

А. *Заплавна місцевість, складена піщано-суглинистим алювієм з лучними болотними ґрунтами під лучним різнотрав'ям.* 1 - річище р. Збруч, 2 - висока заплава, складена піщано-суглинистим алювієм з лучними чорноземами під лучно-кострицевою асоціацією, 3 - антропогенні аквальні комплекси, 4 - балка, складена лесоподібними суглинками та делювієм з темно-сірими лісовими ґрунтами під дубово-грабовими лісами. Б. *Надзаплавно-терасова місцевість:* 5 - слабопоката поверхня першої надзаплавної тераси зі слабо змитими опідзоленими чорноземами під сільськогосподарськими угіддями. В. *Товтрова горбисто-пасмова місцевість, складена елювіально-делювіальними відкладами, з сірими лісовими ґрунтами під дубово-грабово-буковими лісами, лучним різнотрав'ям, населеними пунктами.* 6 - слабопокатий (7-8⁰) схил пасма зі слабо змитими опідзоленими ґрунтами під різнотравно-лучною асоціацією, 7 - слабопокатий (5-6⁰) схил пасма з темно-сірими лісовими ґрунтами під грабово-буково-дубовими лісами, 8 - слабопокатий (6-7⁰) схил пасма, складений схиловим делювієм із середньо змитими темно-сірими лісовими ґрунтами під дубово-грабовими лісами, 9 - міжпасмова сідловина, складена лесоподібними суглинками та балковим делювієм з темно-сірими лісовими ґрунтами під грабово-дубовими лісами і екзотами, 10 - крутий схил пасма (20-25⁰), з середньо змитими сірими лісовими ґрунтами під лучно-кострицевою асоціацією, 11 - крутий (30-35⁰) схил пасма, складений лесоподібними суглинками, елювієм, з сірими лесоподібними ґрунтами під грабово-дубовими лісами, 12 - крутий (40-45⁰) схил пасма складений вапняковим делювієм з сильно змитими темно-сірими лісовими ґрунтами під дубово-буково-грабовими лісами, 13 - крутий (40-45⁰) випуклий схил пасма з сильно змитими темно-сірими лісовими ґрунтами під дубово-буковими лісами, 14 - платоподібні вершини товтрового пасма, складені вапняковим елювієм, з темно-сірими лісовими ґрунтами укороченого профілю під дубово-буковим и розрідженими лісами.

Курсове застосування води сприяє значному прискоренню виведення з організму радіонуклідів. Поряд з розвіданими родовищами із затвердженими запасами, було проведено підрахунки загальних запасів в долині річки Збруч, які складають 190 000 м³/добу [7].

У с. Маків Кам'янець-Подільського району збереглася кругла церква-ротонда Івана Богослова (1839-1862 рр.), яку було перебудовано з круглої сторожової вежі. З розкішного палацового комплексу, що знаходився біля прекрасного ставка у великому

упорядженому парку, до наших часів залишився лише флігель – двоповерхова споруда, зведена на початку XIX сторіччя. На місцевому ставку влітку завжди багато рекреантів.

Поблизу с. Маків, у нижній частині схилової групи урочищ, розташований санаторій «Україна», де використовується два типи мінеральних вод. Мінеральна вода джерела №1 «Маківська» типу «Миргородська», – віднесено до хлоридно-натрієвої, і є придатною для застосування при лікуванні хронічних гастродуоденіту, панкреатиту, коліту.

Мінеральна вода джерела №2 «Перлина Поділля» гідрокарбонатно-натрієвого складу з вмістом органічних речовин, з показаннями для застосування: хронічний гепатит, панкреатит, дискінезія сечовивідних шляхів, хронічний пієлонефрит [52]. Використання гідромінеральних ресурсів у поєднанні з горбистим рельєфом, сильнофітонцидними дубово-грабово-буковими лісами зі значною кількістю ендеміків та реліктів (до 150 видів), робить сприятливим для короткотермінового і тривалого відпочинку схилові урочища (особливо поблизу містечок Сатанів, Смотрич). Рекреаційні ландшафти, які формуються у його межах мають добре розвинену інфраструктуру, що дає можливість організувати масовий відпочинок у вихідні та святкові дні [35].

Окрім вищезгаданої, до рекреаційно перспективних місцевостей віднесено:

- крутосхилові, придатні для розвитку спортивно-оздоровчих видів (альпінізм, спелеологія), де є кілька печер, найцікавіша з яких – вертикальна «Перлина» (глибиною до 30 м), в якій

знайдено печерні перли;

- місцевості річкових заплав, з лучно-степовими субендеміками (цибуля перетинчаста, воловик несправжньо-біло-жовтий, громовик великощетинистий), які використовуються для рибальства та під пляжні комплекси;
- місцевості річкових терас, сильно розчленованих ярами, частково покритих грабово-дубовими лісами, де розвиваються спортивно-оздоровчі та культурно-пізнавальні види рекреації.

У *Дунайвецько-Віньківецькому рекреаційному окрузі* сприятливими для організації рекреації є такі типи місцевостей.

Вододільно-хвилястий тип місцевості з типовими і опідзоленими чорноземами, ясно-сірими лісовими ґрунтами під дубово-грабовими лісами. Основними рекреаційними ресурсами є лісові (лісистість – 12%), з переважанням свіжої грабової діброви, з підліском ліщини та бересклету. Розповсюдженими видами рекреаційної діяльності є короткотерміновий (одно-, дводенний) відпочинок у приміських лісах, лісопарках, парках (села Малієвці, Голозубинці, Михайлівна; Говорівське і Зіньківецьке урочища).

Заплавна та надзаплавно-терасова місцевості, незначні за площею, характеризуються поєднанням рекреаційних ресурсів: для розвитку відпочинкових видів використовуються аквальні, якими місцевість забезпечена недостатньо і представлена річищами Тернави, Ушиці та їх приток, а також незначних за площею ставків (близько 100 шт.); приміські лісові масиви (поблизу м. Городок, с. Нестерівці).

Територія округу має високу лісистість, значну кількість садово-паркових пам'яток. Рекреаційні ресурси належать переважно до розряду природних, що робить його особливо цінним. Подальше формування рекреаційних ландшафтів буде відбуватись у межах Дунаївецького та Віньковецького (ставки Кутянський, Віньковецький, лісові масиви на захід та північний схід від містечка) рекреаційних вузлів.

Староушицький рекреаційний округ зі сприятливими для рекреаційного використання аквальними комплексами Дністровського водосховища. Територія округу відноситься до національного природного парку «Подільські Товтри».

Формується Староушицький рекреаційний вузол лікувально-оздоровчого типу. На основі аквальних ресурсів водосховища розвиваються водні види туризму: туристична база з прокатом човнів, катамаранів та прогулянками на катерах. Функціонує 3 об'єкти зеленого туризму з пропонованими послугами екстремального відпочинку: пейнтбол, їзда на квадроциклах, прогулянки на байдарках, веломандрівки, прогулянки на конях; працює дитячий санаторій «Дністер».

У *Могилів-Подільсько-Ямпільському рекреаційному окрузі*, сприятливими для формування оздоровчих та лікувальних рекреаційних ландшафтів є окремі місцевості. Частина округу входить до складу регіонального ландшафтного парку «Мурафа» (2008), включно з геологічними пам'ятками природи «Гайдамацький яр» (96 га), «Відслонення Грушанської свити» (0,5 га).

Місцевість рівнинно-хвилястих високих терас Дністра, які

піднімаються вище, ніж на 100 м. Схили терас представлені «стінками», часто розчленовані глибокими долинами допливів Дністра, є сприятливими для розвитку альпінізму. Тут багато карстових печер, які використовують для спелеології та спелеотерапії (печера Гайдамацька, завдовжки 4 км, розташована у районі сіл Гамулівка і Буша). Також місцевість має інформаційну (унікальні геологічні відслонення, рештки трипільної та черняхівської культур, історико-культурний заповідник «Буша») цінність, високу естетичну оцінку формують стінки каньйону, денудаційні форми у вигляді пісковикових останців – скелі «Гриб», «Баран», «Висяча», «Гайдамацька», кам'яні «водоспади» тощо.

У долині Дністра знаходиться низка унікальних пам'яток, цікавих як пізнавально-інформаційні об'єкти: геологічні пам'ятки загальнодержавного значення (4 шт.), місцевого значення (11 шт.); Грабарківський ландшафтний заказник, чотири ботанічних заказники.

Лісові масиви (при низькій 5 % лісистості), складені переважно сухими суборами та сухим степовим сугрудком, мало придатними для організації відпочинку.

У межах місцевості є лікувальні мінеральні джерела: «Серебря»; «Регіна» (с. Житник Муровано-Куриловецького району), гідрокарбонатна, з дебітом 75 м³/добу, які використовуються для лікування шлунково-кишкового тракту.

Місцевість рівнинних низьких терас та заплава мають сприятливі кліматичні умови практично для усіх видів оздоровчої рекреації.

Число днів з особливо комфортними типами погоди близько 40 днів за літній період. Число днів з комфортними швидкостями вітру складають 104 дні, що забезпечується захищеністю заплавної та надзаплавно-терасової місцевостей від сильних вітрів долиною Дністра. Купальний сезон продовжується понад 3 місяці.

Формуються Могилів-Подільський та Ямпільський оздоровчо-відпочинкові регіональні рекреаційні вузли – купання та прогулянки на човнах, катамаранах на річці Дністер та її допливах, інсоляції та аерованні на міських пляжах, прогулянки містом з оглядом історико-культурних пам'яток, відпочинок у міських парках.

Вододільні рівнинно-хвилясті місцевості з сірими лісовими ґрунтами під сільськогосподарськими угіддями, грабово-дубовими і дубовими лісами.

Сприятливими для організації відпочинку є група схилових урочищ зі ясно-сірими лісовими ґрунтами під свіжими грабовими судібровами з дубом скельним. Виділено 5100 га для короткотермінового відпочинку місцевого населення – збір грибів, ягід, полювання на лисицю, зайця. Особливу цінність для рекреантів мають значні площі лісових урочищ плодово-ягідних рослин: калина звичайна, малина звичайна, горобина звичайна, шипшина коричнева, ліщина звичайна, горіх грецький, горобина чорноплідна. У с. Наддністрянському створено мисливську базу.

Загалом, округ характеризується виключною мальовничістю річкових долин і враховуючи наявність добре розвиненої інфраструктури, є одним з найсприятливіших для організації тривалого відпочинку. Вважаємо доцільним:

- виділення нових природоохоронних територій у якості природно-еталонних для розвитку оздоровчої рекреації, крім вже наявних: заказники «Вендичанська дубина», «Грабарківський ландшафтний», «Бронницький ботанічний», а також можна сформувати «Наддністрянський» (400 га) [1];
- здійснення мікрокліматичного картографування долини Дністра, що дасть можливість розширити наявну мережу закладів кліматотерапії – санаторій «Гірський» у с. Бронниця Могилів-Подільського району.
- Ялтушківсько-Піщанський рекреаційний округ має сприятливе поєднання форм рельєфу та лісового типу рослинності, використовуються плакорні та пологосхиліві групи урочищ для літніх спортивних видів відпочинку (пішохідний, вело- та автотуризм).

У складі лісових масивів переважають свіжі сильнофітонцидні груди та судіброви з домішкою липи, ясену, клену, оптимальні для організації короткотермінового відпочинку, з переважанням мисливського оздоровчого типу рекреації (полювання на лисицю, зайця, кабана, білку; збирання грибів, ягід малини, горобини, ожини). У межах місцевості зарезервовано для організації відпочинку 5900 га лісових масивів. Між м. Крижополем та с. Жабокрич, у лісовому масиві розташований дитячий санаторій. Окрім, дитячі санаторії та оздоровчі табори у м. Крижопіль «Зелена діброва, с. Городківка «Мрія».

Другим видом місцевості, в межах округу, є горбисто-пасмовий

товтровий, розташований у вигляді смуги, завдовжки 140 км і завширшки 8-16 км від верхів'я р. Рів до р. Дністер. Територія отримала індивідуальну назву, завдяки своїй специфічності – «Мурафські товтри». Сприятливими для організації відпочинку є група урочищ пологих схилів, покритих лісовими масивами (поблизу сіл Попівці, Івашківці), з малодослідженими гідромінеральними джерелами (дебіт 5-8 м³/добу); печерами-джерелами, приуроченими до лівобережних схилів долини р. Кам'янки, «підвішаними» у вапнякових відкладах. Місцевість придатна для спортивно-оздоровчих видів рекреації і короткотермінового відпочинку (збір грибів, ягід, лікарських рослин; пішохідні прогулянки, купання, аерогеліювання, рибальство). У с. Клекотин, на базі ставка з прилеглими болотами (310 га) створено мисливське господарство, з полюванням на пернату дичину. З природно-еталонних рекреаційних ландшафтів є урочища: ландшафтне «Княгиня», ботанічне «Гарячківська дача».

Сучасне та майбутнє рекреаційне освоєння Придністер'я зумовлене двома чинниками: оригінальним поєднанням аквальних (річища Дністра та допливів, водосховищами на них) комплексів з унікальними ландшафтами Великого каньйону Дністра; неповторною природою та ресурсами Подільських і Мурафських товтр.

Ці чинники лягли в основу проектів державних природних, а по суті природно-рекреаційних парків [29] області – Середньодністерського і Товтрового.

Північна межа Дністерського національного природно-рекреаційного парку у Хмельницькій та Вінницькій областях може

проходити по лінії: Камянець-Подільський – Стара Ушиця – Муровані Курилівці – Чернівці – Ямпіль. Саме тут сконцентрована найбільша кількість унікальних ботанічних, фауністичних, геологічних об'єктів і пам'яток садово-паркової культури та історичних пам'яток.

Сьогодні питання про заснування Дністерського природно-рекреаційного парку ще не вирішено. Першочерговими завданнями з його організації є: остаточне визначення природоохоронних об'єктів, а відповідно і меж парку; вибір місця будівництва лікувальних закладів, туристичних баз, кемпінгів, визначення маршрутів туристичних трас; проведення заходів з естетичного оформлення окремих ділянок рекреаційного використання зі збереженням природної структури.

Створення національного парку необхідно здійснити у кілька етапів. У першу чергу необхідно ввести природоохоронний режим на ділянці течії Дністра від Заліщиків до Кам'янця-Подільського, де знаходиться більшість природоохоронних об'єктів. Ця ж територія може бути ядром при створенні другої частини парку, охоплюючи схили Дністра від Галича до Ямполя. Межиріччя можуть бути віднесені спочатку до охоронної зони, в наступні етапи формування – включені до парку, який завдяки зручному транспортному і географічному положенню буде мати українське та загальноєвропейське значення.

Національний природний парк «Подільські товтри» створений у 1996 році [29], розташований на території Камянець-Подільського, Чемерівецького і частково Городоцького районів (вздовж Товтрового

пасма) на площі 261 316 га. Парк є найрепрезентативнішим зразком етапу розвитку земної кори, що містить визначні геологічні, та геоморфологічні феномени. Це єдиний приклад в межах України, де збереглися у мало зміненому вигляді усі типові екосистеми.

Освоєння Придністерської рекреаційної області буде обмежено поширенням родючих ґрунтів, сильною розораністю та заселеністю території. Тому збільшення щільності відпочиваючих на одиницю площі необхідно проводити за рахунок підвищення стійкості ландшафтних комплексів до рекреаційних навантажень, організації дорожньої мережі з твердим покриттям, галявин зі спеціальним набором травосумішей та штучним поливом, створенням пляжів.

Резюме

Реальні можливості перспективного розвитку рекреації у межах Поділля на фоні сучасних соціально-екологічних проблем, викликали необхідність проведення детального аналізу наявних рекреаційних умов та ресурсів регіону з метою їх раціонального використання у майбутньому. Ландшафтознавчий аналіз дав можливість встановити, що наявні можливості організації відпочинку і лікування Поділля зумовлені гідрологічними, кліматичними, морфометричними умовами та ресурсами. Завдяки їм сформувалися як літні так і зимові види рекреації. Унікальні гідрологічні ресурси (мінеральні води, лікувальні грязі) дадуть можливість в майбутньому ширше розвинути лікувальні види рекреації.

У результаті аналізу рекреаційних ландшафтів Поділля показано, що рекреаційне районування регіону необхідно проводити

на засадах поєднання, з одного боку – врахування потенційних можливостей натуральних ландшафтів регіону, їх (зокрема унікальних та оригінальних) властивостей, з другого – рекреаційного навантаження, ступеня змінності ландшафтних комплексів, можливостей рекреаційного їх освоєння у майбутньому. Корективи внесуть також наявні екологічні проблеми та проблеми охорони природи.

Рекреаційні округи Поділля, які характеризуються певним поєднанням рекреаційних ландшафтних комплексів, об'єднані у три області (Случ-Горинську, Побузьку і Придністерську) досить повно показують особливості диференціації природних умов та рекреаційних ресурсів, а також рекреаційних ландшафтних комплексів регіону, дадуть можливість більш раціонально використовувати їх у майбутньому. В рекреаційних округах доцільно виділяти рекреаційні вузли та їх групи – Тернопільський, Хмельницький, Летичівський, Кам'янець-Подільський, Хмельницький, Сатанівський, Бузько-Деснянська група тощо.

Наявне у рекреаційних округах різноманіття природних умов та ресурсів, особливості їх рекреаційного освоєння призвели до формування в межах Поділля двох основних типів рекреаційних вузлів: лікувального (Хмельницький, Сатанівський) та оздоровчого (Тернопільський, Заліщицький, Бузько-Деснянська група вузлів, Печеро-Сокілецький, Ладижинський і Середньодністерський). Відмінність в їх ландшафтній структурі зумовлені не лише особливостями природних ландшафтів, але і характером рекреаційного освоєння.

Resume

The real possibilities for the prospective development of recreation within the Podillia region, against the backdrop of contemporary socio-ecological problems, have necessitated a detailed analysis of the existing recreational conditions and resources of the region for their rational use in the future. Landscape analysis has allowed us to identify that the available opportunities for organizing leisure and treatment in Podillia are determined by hydrological, climatic, morphometric conditions, and resources. These conditions have facilitated the development of both summer and winter recreational activities. The unique hydrological resources such as mineral waters and therapeutic muds will provide broader opportunities for the development of therapeutic forms of recreation in the future.

Through the analysis of recreational landscapes in Podillia, it has been shown that the regional zoning for recreation needs to be conducted based on the combination of two principles. Firstly, the consideration of the potential capabilities of the natural landscapes in the region, including their unique and distinctive properties, and secondly, the recreational load, the degree of landscape transformation, and the potential for their future recreational development. The existing environmental problems and nature conservation issues will also introduce necessary modifications.

The recreational districts of Podillia, characterized by specific combinations of recreational landscape complexes, are grouped into three regions: Sluch-Horynska, Pobuzska, and Prydnisterska. These regions adequately demonstrate the differentiation of natural conditions, recreational resources, and recreational landscape complexes in the region, allowing for their more rational utilization in the future. It is advisable to identify recreational hubs and groups within the recreational districts, such as the Ternopil, Khmelnytskyi, Letychiv, Kamianets-Podilskyi, Khmilnitskyi, Sataniv groups, and others.

The diversity of natural conditions and resources within the recreational districts, as well as the specificities of their recreational development, have led to the formation of two main types of recreational hubs within Podillia: therapeutic (Khmilnytskyi, Sataniv) and recreational and wellness (Ternopil, Zalishchytskyi, Buzko-Desnianska group, Pechera-Sokiletskyi, Ladiazhynskyi, Seredniodnisterskyi). The differences in their landscape structure are determined not only by the characteristics of natural landscapes but also by the nature of recreational development.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андриенко Т. Л., Орлов А.А., Яворская Е.Г. Рекомендации по выделению новых лесных охраняемых объектов Винницкой области. Рекомендации по совершенствованию ведения хозяйства в лесах государственного значения и на землях колхозов и совхозов Подолии. Винница, 1990. С. 105-120.
2. Багрова Л. А., Подгородецкий П.Д. Естественные рекреационные ресурсы побережья Крыма и их использование. *Физическая география*

- и геоморфология. Вып. 25. Киев, 1981. С. 109-114.*
3. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристичні ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування. К.: ВПЦ «Київський університет», 2001. 395 с.
 4. Бейдик О. О., Ляхова Т.О., Уманчик В.А, Рекреаційне освоєння і рекреаційно-ландшафтне районування Середнього Подніпров'я. Вісн. Київ. ун-ту. геогр. 1987. Вип. 29. С. 19-24.
 5. Верхнє Побужжя (національний природний парк) [Електронний ресурс] / Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Верхнє_Побужжя_\(національний_природний_парк\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Верхнє_Побужжя_(національний_природний_парк)). Назва з екрану.
 6. Воловик В. М. Районування рекреаційних ландшафтів Вінницької області. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Географія. Тернопіль, 2001. Вип. 2. С. 53-55.*
 7. Воловик В. М. Рекреаційне екологічне обстеження курорту Сатанів. *Проблеми комплексного використання і охорони мінеральних вод типу «Нафтуся», рекреаційних ресурсів та перспективи розвитку Сатанівської курортної зони: Матер. міжн. наук.-прак. конф. Сатанів, 1994. С. 74-76.*
 8. Воловик В. М. Рекреаційний потенціал та рекреаційна привабливість ландшафтних комплексів регіону. *Краєзнавство і туризм: освіта, виховання, стиль життя: Матеріали міжнародної науково-методичної конференції (1-3 жовтня 1998 р., м. Херсон). К.: Реформа, 1998. С. 206-209.*
 9. Воловик В. М. Функціональне зонування регіонального ландшафтного парку «Середнє Побужжя». *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. Вінниця, 2008. Вип. 15. С. 91-98.*
 10. Воловик В. М. Ландшафтознавчий аналіз природних ресурсів рекреаційних вузлів Східного Поділля. *Український географічний журнал. 1997. № 1. С. 39-43.*
 11. Воловик В. М. Рекреаційне використання міських ландшафтів Вінниці. *Проблеми ландшафтного різноманіття України: Збірник наукових праць. К., 2000. С. 194-197.*
 12. Воловик В. М. Рекреаційне використання садово-паркового типу селитебних ландшафтів Вінниці. *Сучасна географія та навколишнє середовище: науково-практична конференція (1-3 грудня 1999 р.). Вінниця: СтарТрек, 1999. С. 22-24.*
 13. Воловик В. М. Рекреаційні ландшафти Ладизинського водосховища. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 4. Географія і сучасність [зб. наукових праць]. К.: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 33. С. 19-25.*
 14. Воловик В. М. Рекреаційні ландшафти. *Середнє Побужжя. Вінниця: Гіпаніс, 2002. С. 216-234.*
 15. Воловик В. М. Рекреаційні ландшафти. *Середнє Придністров'я.*

- Вінниця: Видавництво «Теза», 2007. С. 332-344.
16. Воловик В. М., Колесник К.В. Рекреаційні ландшафти П'ятничанського лісопарку м. Вінниці. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. Вінниця, 2017. Вип. 29. С. 47-52.*
 17. Денисик Б. Г. Мозаїчність ландшафту та різноманіття рекреаційних мікросередків. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. 2016. Вип. 28, №1-2. Вінниця, 2016. С. 38-42.*
 18. Денисик Б. Г. Процеси і явища в рекреаційних мікросередках. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. 2014. Вип. 26. Вінниця, 2014. С. 92-97.*
 19. Денисик Богдан Григорович. Рекреаційні осередки та геоекотони Середнього Побужжя. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук зі спеціальності 11.00.11 – конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2018. 173 с.
 20. Денисик Г. І., Воловик В.М. Рекреаційні ландшафти Сатанівських Товтр. *Подільський національний природний парк: доцільність і проблеми створення: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський, 1993. С. 120-122.*
 21. Денисик Г. І. Антропогенні ландшафти Правобережної України. Вінниця: Арбат, 1998. 289 с.
 22. Денисик Г. І. Природнича географія Поділля. Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1998. 183 с.
 23. Денисик Г. І., Воловик В.М. Історико-географічні особливості формування рекреаційних ландшафтів Середнього Побужжя. *Тези доповідей десятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1991. С. 117.*
 24. Денисик Г. І., Воловик В.М. Містечко-курорт Хмільник. *Географія, краєзнавство, туризм. 2000. № 23. С. 8-9.*
 25. Денисик Г. І., Воловик В.М. Нариси з антропогенного ландшафтознавства. Навчальний посібник. Вінниця: Арбат, 2001. 171 с.
 26. Денисик Г. І., Кравцова І.В. Садово-паркові ландшафти Правобережного лісостепу України. Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2012. 211 с. («Антропогенні ландшафти Правобережної України»).
 27. Денисик Г. І., Мудрак Г.В. Унікальні ландшафти Середнього Придністер'я: монографія. Вінниця: Вінницька обласна друкарня, 2014. 262 с. (Поділля: природа і ландшафти).
 28. Денисик Г.І., Воловик В.М. Природа і ландшафти Печеро-Стрільчинецького ландшафтно-рекреаційного парку. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. Вінниця, 2008. Вип. 16. С. 15-24.*

29. Денисик Г. І., Воловик В.М. Рекреаційні ландшафти Поділля. Вид. друге, перероблене і доповнене. Вінниця: Твори, 2017. 248 с. («Антропогенні ландшафти Поділля»).
30. Денисик Г. І., Лаврик О.Д. Антропогенні ландшафти річища та заплави Південного Бугу: монографія. Вінниця: ПП «ТД «Едельвейс і К», 2012. 210 с. (Серія «Антропогенні ландшафти Правобережної України»).
31. Дмитрук О. Ю., Денисик Б. Г. Рекреаційні осередки та геоекотони Середнього Побужжя: монографія. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. 204 с.
32. Дмитрук О. Ю., Уліганець С.І. Ландшафтно-рекреаційні системи Закарпатської області: [монографія]. Ірпінь: Видавництво НУДПСУ, 2013. 196 с.
33. Жупанский И. Я., Лясота Е.Л. Особенности структуры Хмельницкой областной рекреационной системы. Экономическая география. 1987. Вып. 40. С. 92-98.
34. Кожурина М.С., Лясота Е.Л. Территориально-рекреационные системы Средней Подолии. Физическая география и геоморфология, Киев. 1982. Вып. 28. С. 17-20.
35. Космина А.Я. Функціональне зонування природно-територіальних комплексів Товтр у системі майбутнього національного парку. *Подільський національний парк: доцільність і проблеми створення: Мат. наук.-прак. конф.* Кам.-Под., 1993. С. 28.
36. Кременецькі гори (національний парк) [Електронний ресурс]. Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Кременецькі_гори_\(національний_парк\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Кременецькі_гори_(національний_парк)). Назва з екрану.
37. Кулініч Марина Тарасівна. Аквально-терральні рекреаційні комплекси Середнього Подніпров'я. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук зі спеціальності 11.00.11 – конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2016. 184 с.
38. Лясота Е. Л. Географические условия формирования Каменец-Подольского рекреационного узла. *Физическая география и геоморфология. К., 1979. Вып. 21. С. 95-100.*
39. Лясота Е. Л. Природно-рекреационная характеристика Подолии. *Физическая география и геоморфология. К., 1977. Вып. 18. С. 119-123.*
40. Лясота Е.Л. Ландшафтно-географические основы формирования территориально-рекреационных систем на примере Хмельницкой области. Автореферат. К., 1988. 15 с.
41. Лясота О. Л., Кобець А.С. Ландшафтно-рекреаційні комплекси Товтрового кряжу Хмельниччини. *Подільський національний природний парк: доцільність і проблеми створення: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції.* Кам'янець-

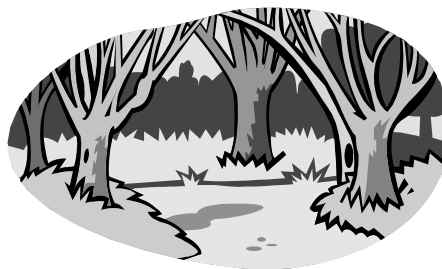
- Подільський, 1993. С. 117-120.
42. Мальованка (парк) [Електронний ресурс] / Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Мальованка_\(парк\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Мальованка_(парк)). Назва з екрану.
 43. Миллер Г. П., Петлин В.Н., Третьяк А.А. Ландшафтно-геофизические основы охраны ЛК при их рекреационном использовании. *Вест. Львовского ун-та. Серия географическая*. 1988. Вып.16. С.11-17.
 44. Настасів [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Настасів>. Назва з екрану.
 45. Основные положения организации и развития лесного хозяйства Винницкой области Украинской ССР. Ирпень, 1990. 569 с.
 46. Пищолка В. М., Щербань И.М., Николаева Н.В. Рекреационные ресурсы климата в Украинской ССР и перспективы их использования. *V съезд географического общества УССР*. Киев, 1985. С. 117.
 47. Проект организации и развития лесного хозяйства Хмельникского лесхоззага Винницкой области. Лесохозяйственное объединение «Винницалес». Т.1. Кн.1. Объяснительная записка. Ирпень, 1991. С. 34-56.
 48. Проценко Г. Д., Піщолка В.М. Вивчення рекреаційних ресурсів клімату України. *Географічне краєзнавство: сучасний стан і перспективи: Тези доповідей*. Житомир, 1992. С. 40-41.
 49. Регіональний ландшафтний парк «Загребелля» [Електронний ресурс] / Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Регіональний_ландшафтний_парк_«Загребелля». – Назва з екрану.
 50. Середнє Придністров'я. Вінниця: Теза, 2007. 431 с.
 51. Танасійчук О. Ю. Особливості природної складової рекреаційного комплексу Хмельниччини. *Геополітика і екогеодинаміка регіонів*. 2014. Т. 10. С. 790-798.
 52. Чабан А., Лисюк А. Ефективність застосування мінеральної води «Перлина Поділля» в комплексному лікуванні хворих хронічним гастродуодунітом і виразковою хворобою 12-палої кишки. *Проблеми комплексного використання і охорони мінеральних вод типу «Нафтуса», рекреаційних ресурсів та перспективи розвитку Сатанівської курортної зони: Мат. міжн. наук.-прак. конф.* Сатанів, 1994. С. 46.
 53. Denysuk V. G. Tourism and recreational development of the Southern Bug River. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія*. 2015. Вип. 27, №1-2. Вінниця, 2015. С. 97-103.
 54. Owskiak J. Chlonnosc na tle sezonowysch zmian srodowiska przyrodniczego. *Przegl. Geogr. T. 4. z.3*. 1976.

РОЗДІЛ 2

САДОВО-ПАРКОВІ ЛАНДШАФТИ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1 Попередній досвід пізнання садово-паркових ландшафтів

Діяльність людини на різних етапах історичного розвитку була спрямована не лише на задоволення господарських потреб. Прагнення до прекрасного, осягнення невідомого, тісного спілкування з природою – все це спонукало її ввести в своє життя мистецтво. Одним із найскладніших «синтетичних мистецтв» – є садово-паркове мистецтво. Це вид архітектурно-художньої творчості, специфіка якого полягає в його синтетичному характері – поєднанні природи, архітектури, пластичних мистецтв у композиційноцілісний твір. Використання для організації простору живого рослинного матеріалу, що безупинно змінює свій вигляд, вносить у твори садово-паркового мистецтва їхню ні з чим незрівнянну естетичну та емоційну своєрідність [20]. Як зазначають А.П. Вергунов, В.А. Горохов [14], паркові картини будуються за законами живопису, а чергування різноманітних візуальних ефектів, які сприймаються в русі, підпорядковане таким же складним ритмічним закономірностям як музика. Парк і сад – це поезія, її символи та асоціації. Варто зазначити, що в різні часи сади і парки крім утилітарних функцій несли і певне естетичне навантаження. Тому

сьогодні вони є об'єктами детального вивчення не лише історії, мистецтвознавства, архітектури, але й інших наук, зокрема й антропогенного ландшафтознавства.

Садово-парковий ландшафт – це середовище, яке «зберігає» минуле і «демонструє» майбутнє. Кожна історична епоха відповідно до естетичних уявлень людей та їхніх можливостей залишала після себе певні принципи та прийоми, які формували тогочасний образ садів і парків – кращих зразків «культурного ландшафту» [17]. Це не лише витвори мистецтва, але і своєрідна ілюстрація відповідних філософських поглядів, ставлення людини до природи [1, 11, 17, 20]. Це частина матеріальної дійсності, що оточує людину, впливає на її емоційний стан, світосприйняття, адже формується засобами архітектури, дендрології, літератури в залежності від політичних, релігійних і соціально-економічних умов, які домінували або домінують у суспільстві.

Садам і паркам присвячені праці відомих вітчизняних і зарубіжних учених, в яких розкриваються ландшафтно-типологічні та архітектурно-художні основи садово-паркового мистецтва, питання технології створення зелених насаджень, формування садово-паркових композицій, висвітлюється соціально-екологічна роль озеленення [9, 14, 17]. Значна кількість наукових робіт містить відомості про проєктування, будівництво та реконструкцію садів і парків, про особливості їхньої архітектурно-планувальної та ландшафтної організації, основні прийоми композиції деревно-кущових і квітково-декоративних насаджень, їхні характеристики, рекомендації щодо кольорового рішення, правила посадки та

догляду [1, 11, 14, 18, 19]. Проводяться дослідження флористичного складу парків і садів, історичного досвіду інтродукції та акліматизації деревних рослин, морфологічних особливостей аборигенних та інтродукованих видів рослин, річного циклу розвитку, способів розмноження, перспектив використання в озелененні [2, 9, 16, 17].

Період становлення самостійної, незалежної України був позначений новими віяннями у вивченні та охороні історико-культурної спадщини країни. Новий погляд на історію – це, в своїй суті, нові акцентуації, нове світосприйняття, «нові» сторінки історії та культури. І в цьому відношенні дослідження садово-паркових ландшафтів має важливе значення. У 90-х роках ХХ століття, завдяки зміненому погляду на українську історію та осіб, які її творили, суттєво було змінено ставлення і до пам'яток історико-культурної спадщини України; порушені основні проблеми збереження й окреслені перспективи розвитку вивчення та охорони пам'яток історії та культури [9].

Історія розвитку садів і парків, власне садово-паркового мистецтва, від найдавніших часів до сьогодення викладена у працях А.Д. Жирнова [11], А.П. Вергунова, В.А. Горохова [9, 14], В.І. Білоуса [1], Л.І. Рубцова [9, 14], В.П. Кучерявого [17], Н.О. Нехуженко [9,14] та інших. Тепер вчені більш детально зупиняються на дослідженні історії зародження та формування, семантики таких відомих зразків садово-паркового мистецтва України, як: дендрологічний парк «Олександрія» НАН України (м. Біла Церква, Київська область) [2]; Корсунь-Шевченківський парк (м. Корсунь-

Шевченківський, Черкаська область) [18, 19]; Національний дендрологічний парк «Софіївка» НАН України (м. Умань, Черкаська область) [1, 16, 20].

У сучасному ландшафтознавстві використовують таку інтерпретацію ландшафту як культурний ландшафт. М.Д. Гродзинський аналізує п'ять груп інтерпретацій поняття «культурний ландшафт»: культурний ландшафт як антропогенний ландшафт; як оптимальний ландшафт; як регіон; як середовище; як зразок, спадщина. Він зазначає, що культурний ландшафт – це ландшафт, який є ефективним з погляду виконання ним заданих суспільством функцій і при цьому його середовище є сприятливим для життя людини, а деструктивні ландшафтоутворюючі процеси відсутні [9]. Це різновид антропогенного ландшафту, створеного людиною свідомо, шляхом зміни природного ландшафту у потрібному напрямі для господарських потреб [14]. Головними ознаками культурного ландшафту є: гармонізація природної, соціальної та виробничої підсистем; оптимальне та стійке функціонування; мінімізація деструктивних процесів; здорове середовище існування; наявність постійного моніторингу; антропогенне управління, охорона та догляд; високе естетичне достоїнство пейзажного обрису.

На зустрічі експертів Комісії зі світової спадщини в Ла Пьер (Франція) у жовтні 1992 року були визначені три категорії культурних ландшафтів: ландшафти, цілеспрямовано спроектовані та створені людиною (*clearly defined landscapes designed and created intentionally by man*), для естетичного задоволення, які часто, проте необов'язково

асоціюються з релігійними будівлями, парковими ансамблями; ландшафти органічної еволюції (*organically evolved landscapes*); асоціативні ландшафти (*associative cultural landscapes*) – ландшафти, в яких їхні природні, а не створені людиною місця викликають потужні релігійні, художні та інші культурні асоціації. Також наведені критерії культурного ландшафту ЮНЕСКО: це шедевр спільної творчої діяльності людини і природи; він демонструє видатні зразки відображення в ландшафті важливих культурних процесів і взаємодій, які супроводжувалися змінами культурних уявлень, властивих конкретному історичному часу або культурному ареалу; містить унікальні або видатні приклади освоєння ландшафту або наповнення його символікою, що свідчить про культури, які формували ландшафт; має виключну цінність для ілюстрації важливих історичних подій; є видатним прикладом традиційних і найбільш характерних для культури способів освоєння простору; володіє особливою асоціативною цінністю (меморіальною, сакральною, художньою), є видатним асоціативним втіленням різноманітних культурних феноменів.

Досліджуючи сади і парки, вчені розглядають їх як зразки культурних ландшафтів – ландшафтів, свідомозмінених господарською діяльністю людини, для виконання ними певних функцій, що постійно підтримуються в такому стані, який би був максимально наближений до природного оточення [17]. У таких ландшафтах між природною та штучною системами виникають позитивні суплетивні зв'язки, що збагачують взаємодіючі системи і піднімають їх на вищій організаційний рівень. Відомий теоретик

садово-паркового мистецтва й ландшафтної архітектури Л.І. Рубцов [9] зазначає, що господарська діяльність людини накладає на внутрішні взаємозв'язки географічного ландшафту, а, відповідно, і на його форму певний відбиток. У залежності від інтенсивності впливу господарської діяльності людини на географічний ландшафт розрізняють три категорії ландшафтів – первісних, малоперетворених і культурних. У садах і парках натуральний ландшафт перебудовується таким чином, що створюються культурні ландшафти, які відповідають цільовому призначенню території. Автор зазначає, що при створенні садово-паркових ландшафтів основні взаємопов'язані компоненти географічного ландшафту (геологічний фундамент, ґрунт, приземний шар атмосфери, водні поверхні, рослинність) хоча й піддаються суттєвій перебудові, але не припиняють розвиватися на основі притаманних їм географічних і біологічних закономірностей. Садово-парковий ландшафт у порівнянні з географічним обмежений порівняно невеликим простором і лише в особливих випадках зливається з географічним ландшафтом. Л.І. Рубцов загальний простір саду чи парку об'єднує в три комплексні структури: ландшафтно-планувальний район, садово-парковий ландшафт і пейзажна картина. Ландшафтно-планувальний район – комплексна структура, яка об'єднує кілька садово-паркових ландшафтів, подібних у естетичному значенні та цільовому призначенні.

Садово-парковий ландшафт – комплексна структура, обмежена територія якої характеризується певним набором компонентів і елементів й відрізняється від інших територій парку або саду своїми

функціями та художнім виглядом. Пейзажна картина – художньоорганізований простір в межах відповідного садово-паркового ландшафту. Д.Л. Арманд [9] наводить думку Л.Ф. Куніцина та його послідовників, які відносять парки до природно-територіальних комплексів, відзначаючи, в той же час, особливу складність їхньої характеристики, яка полягає в тому, що у взаємодію включені не два комплекси: природа й технічні споруди, а три. Третім комплексом є люди, які вносять психологічний фактор у взаємодію елементів системи.

Г.І. Денисик [7] вивчає садово-паркові ландшафти як відповідний тип селитебних міських ландшафтів, зазначаючи, що вони відіграють помітну роль у ландшафтній структурі міст; «... це оригінальні зразки садово-паркової архітектури з багатим набором дерев і кущів, інколи мальовничими галявинами, ігровими атракціонами та водоймами» [7, с. 55]. М.Д. Гродзинський, О.В. Савицька [4] досліджують ландшафт як об'єкт естетичного сприйняття, акцентуючи увагу на фізіономічних, перцепційно-когнітивних якостях ландшафту, формуванні образу території, ландшафтних смаках та їх змінах у часі. В сучасних умовах науково-технічного прогресу, складних технологій, комп'ютеризації та урбанізації середовища, актуальною проблемою є проблема гармонізації середовища, в якому перебуває людина. Вчені зазначають, що людина не лише фізично, але й ментально, духовно залежить від того, в яких умовах вона перебуває, що її оточує, які відчуття її охоплюють. Тому в ландшафтознавстві розвинений такий науковий напрям як естетика ландшафту, в розрізі якого вивчають

основні естетичні категорії через призму ландшафту. Краса в ландшафті досягається досконалим виразом різних рис, а саме: симетрією для ландшафтів класичних французьких садів і асиметрією англійських ландшафтних парків; величністю гірських просторів, простотою і невимушеністю натуральних ландшафтів й складністю урбанізованих. У зв'язку з цим розрізняють такі типи краси ландшафту: природну, антропогенну, техногенного походження та штучну [4]. Садово-паркові ландшафти демонструють саме штучну, або мистецьку красу – вторинну, створену людиною, яка формує новий або копіює інший ландшафт, керуючись естетичними смаками, уявленнями про прекрасне митця чи власника. М.Д. Гродзинський пов'язує створення садів і парків у різні епохи з еволюцією ландшафтних смаків. Суспільний лад, функціональне навантаження, яке виконує відповідна територія, естетичні уподобання – все реалізовувалося у садово-паркових ландшафтах. Ландшафтний смак – це домінуюче в певній суспільній групі (найчастіше нації), у відповідному етосі розуміння краси ландшафту. Він поділяється членами цієї групи, визнається як деякий стандарт, загальноприйнятий стиль і носієм його є не стільки індивід, скільки соціокультурна група. В останній час у культурній, науковій, освітній, природоохоронній і практичній сферах досить помітно зріс інтерес до садибних парків. Садиба – це унікальна форма існування та облаштування життя у ХІХ столітті.

Таким чином, сади і парки є об'єктами детального вивчення різних наук: історії, ботаніки, дендрології, ландшафтної архітектури, культурології, садово-паркового мистецтва. Їм присвячена значна

кількість праць, що розкривають їхні особливості з відповідних наукових поглядів. Проте з позицій антропогенного ландшафтознавства садово-паркові ландшафти вивчені недостатньо.

2.2 Поняття «садово-парковий ландшафт» та його місце у структурі антропогенних ландшафтів

В усі часи в житті людини сади і парки відігравали важливе значення. Вони були не лише витворами мистецтва, але і своєрідним вираженням філософських поглядів, втіленням найрізноманітніших релігійних і етичних концепцій. Наприклад, у давнину на Близькому і Далекому Сході сад-«парадиз» – місце перебування духів, богів, райської насолоди, блаженства; символічне зображення природи; місце поглибленого внутрішнього споглядання світу [14]; символ розкоші та могутності. З поняттям «сад» у давніх східних народів були пов'язані уявлення про вершини людського добробуту. Прагнення до гармонії з природою зумовило те, що у країнах європейського Середземномор'я вони розглядалися як живий організм, який знаходився в тісному взаємозв'язку з природою та людиною. Монастирський сад епохи Середньовіччя – це рай на землі. Сад в епоху Відродження – це перетворена, поліпшена людиною і тому ідеальна природа. У розквіт бароко сади повинні були викликати здивування, захоплення, вражати різноманіттям розкішних розваг, розповідати про багатство і смак господаря. У стилі французького класицизму – це велич, грандіозність, прославляння абсолютної влади монарха. У ХУІІІ столітті сад – предмет романтичного екзальтованого захоплення перед красою

природи; місце, заселене легендами, античними міфами, історичними асоціаціями. У Китаї – це загострена чутливість, здатність зануритися у світ мікросприйняття, «...плинний, тимчасовий характер життя». «Всередині саду є ще сад», – говорить давньокитайська приказка. Японський сад – це тиша й спокій, мініатюризація і символізм. Він призначений для споглядання природи та роздумів про неї, і думка автора тут закладена як певний ієрогліф, який необхідно вміти прочитати [9]. Згодом приходиться розуміння садів і парків як самодостатніх цінностей природи. Сьогодні це місця комфортабельного відпочинку та розваг, фізичних і культурних занять. Проте одночасно розвивається погляд на них як на музеї природи, місця її збереження та пізнання. Садово-парковий ландшафт стає засобом подолання відриву сучасної людини від природи. Сад – це найкраще, що зуміло створити людство з часів вигнання з раю Адама і Єви; сад – це спроба повернути середовищу існування людини риси небесної гармонії.

Поняття «садово-парковий ландшафт» вживається у фахових виданнях з антропогенного ландшафтознавства та ландшафтної архітектури. Його утворюють три слова – «сад», «парк» і «ландшафт». У тлумачних словниках слово «сад» розкривається як: «... спеціально відведена значна площа землі, на якій вирощують плодіві дерева, кущі ; присадибна ділянка, засаджена плодівими деревами, кущами, квітами ; те саме, що парк», «*garden – (piece of) ground used for growing flowers, fruits, vegetables, etc.*» [9, 14]. У виданнях з ландшафтної архітектури «сад» – це ділянка з рослинами, що культивуються; це об'єкт озеленення, територія

площею неменше 5–10 га, зайнята деревними та кущовими насадженнями, алеями, галявинами, квітниками, малими архітектурними формами, зазвичай, включає естраду, ігрові майданчики, дитячий сектор, водойми; це певна планувальна композиція; це невеликий за площею парк, переважно засаджений декоративними або плодовими породами дерев і кущів [9, 14]. Карл Лінней у своїх працях використовує поняття «Сад Парадиз» (*Paradisus*), що буквально означає рай. У «*Bibliotheca Botanica*» він характеризує сад такого типу наступним чином: «Парадиз у нас – сад, в котрому произрастают почти все виды деревьев, с удивительным усердием собранные и искусно расположенные» [9]. Варто відзначити, що у різні історичні епохи сади називалися парадизами. На наш погляд це не випадково. Якщо повернутися до часів первісного ладу, то прообразами сучасних садів і парків були сакральні урочища. Вони вважалися місцями перебування духів, ретельно охоронялися і зберігалися в недоторканному стані. Сакральними урочищами обиралися унікальні й надзвичайно красиві природні території. Тому в країнах з різною культурою, географічно віддалених одна від одної, сади асоціювалися з раєм на землі. На думку Г. Рептона, сад – це не природний пейзаж, а витвір мистецтва, в якому використані природні форми в якості матеріалу. Видатний французький архітектор Ленотр трактує сад як «...зелене місто з широкими вулицями та вузькими провулками і, водночас, як винесену надвір парадну частину житла» [9]. На наш погляд, одне з найкращих визначень поняття «сад» дав Д.С. Лихачов, за його словами – це спроба створення ідеального світу взаємовідносин

людини з природою [14]. Сад – це засіб ідеально-реальної гармонізації, раціоналізації довкілля і стосунків людини з ним, коли світ перетворюється з дикого, ворожого, згубного хаосу на світ освоєння; світ, який одвічно задумується і створюється як простір людського існування, людське житло, дім. Це форма світу, що дана людині в людському (історико-культурно-практичному) вимірі; відносно незалежна частина Буття, сумірна вже не лише природі, а й людині, де вона виступає неначе співавтором самої Природи, не нав'язуючи їй своїх рішень, і водночас, не перебуваючи в пасивній залежності від природних сил. Модель у дії або чинний ідеал світобудови, яка сумірна людині, де світ не втратив своєї тожсамості, доторкаючись світу [9]. На думку С. Грабовського саме з допомогою саду людина вчиться бути гуманною. Краса саду – не природний, а культурно-природний феномен, який є продуктом людських рук і природи. Сад – це місце зародження і поєднання різних форм матерії – від фізичної до соціальної, без панування однієї з них з метою пригнічення або підпорядкування інших.

Варто зазначити, що поняття «сад» у тлумачних словниках, у працях з ландшафтної архітектури розкривається не лише з утилітарного погляду, також акцентується увага на тому, що сад є місцем спілкування, розваг, простором для різних видів діяльності, системою взаємодії людини і природи. Таке трактування поняття зближує його зі словом «парк».

У тлумачних словниках «парк» – це «...територія з природними або штучними насадженнями, алеями, водоймищами, архітектурними спорудами, скульптурними прикрасами, призначена

для відпочинку»; «...великий сад або гай для прогулянок з алеями, квітниками, а також звичайно з обладнанням для відпочинку і розваг; великий сад спеціального призначення, звичайно відкритий для відвідувачів»; «...*public garden or public recreation ground in a town; area of grassland, trees, etc; round a large country house or mansion*» [9, 14]. У літературі з ландшафтної архітектури парк – це об’єкт ландшафтної архітектури, який має значну площу, інженерне обладнання, впорядкований і озеленений переважно декоративними породами; велика (зазвичай, понад 10-15 га) озеленена територія, впорядкована і художньо оформлена для відпочинку під відкритим небом; великий масив насаджень, територія, на якій елементи ландшафту, споруди, будівлі організовані в певну об’ємно-просторову систему; земельна ділянка з природною або спеціально висадженою рослинністю, з дорогами, алеями, водоймами, призначеними для прогулянок, відпочинку, ігор [9, 14].

Таким чином, поняття «сад» і «парк» утворюють синонімічний ряд. Володимир Даль розглядає їх як місця, призначені для прогулянок. Сергій Ожегов зазначає, що парк – це великий сад. Така подібність цих термінів пов’язана з тим, що і «сад», і «парк» використовувалися в садово-парковому мистецтві в різні історичні періоди для означення територій, які вирізнялися особливою красою і були призначені для демонстрування багатства й розкоші свого власника або для створення відповідного асоціативного настрою. Слово «сад» – це питоме українське слово, а «парк» запозичене з англійської мови від латинського «*parricus*» – відгороджене місце. Всі витвори садово-паркового мистецтва до ХУІІІ століття

називалися садами. У зв'язку з розвитком пейзажного стилю почали вживати слово «парк», яке спочатку протиставлялося регулярному саду як достатньо великий природний гай з мальовничими алеями, галявинами, водоймами або просто мисливське угіддя, ліс для прогулянок. Згодом смислові відмінності цих термінів стали менш визначеними. Під словом «парк» стали розуміти велику територію, впорядковану і прикрашену скульптурою, малими архітектурними формами, призначену для відпочинку під відкритим небом, а під словом «сад» – невеликий за площею об'єкт озеленення.

Сьогодні теоретичні концепції ландшафтознавства досягнули досить високого рівня, проте загальноприйнятого визначення поняття «ландшафт» немає. Переважають три варіанти розуміння цього терміну як загального поняття, реально існуючої ділянки земної поверхні та типологічної категорії [5, 7]. Ландшафт – це сукупність взаємообумовлених і взаємопов'язаних предметів та явищ природи, що з'являються перед нами у вигляді тих чи інших історично сформованих, що безперервно розвиваються, географічних комплексів; конкретна територія, однорідна за походженням та історією розвитку, неподільна за зональними й азональними ознаками, з єдиним геологічним фундаментом, однотипним рельєфом, загальним кліматом, однаковими гідротехнічними умовами, ґрунтами, біоценозами, і, відповідно, однохарактерним набором простих геокомплексів (фацій, урочищ); узагальнююче поняття для визначення територіально відокремлених ділянок географічної оболонки, що мають між собою багато спільних рис. У словнику української мови ландшафт – це

«...загальний вид місцевості, пейзаж; частина земної поверхні з певним сполученням рельєфу, клімату, ґрунтів, рослинного і тваринного світу» [9, 14]. В. П. Кучерявий [17] аналізує цей термін з двох позицій «...фізико-географічної і ландшафтно-архітектурної». Для фізикогеографа географічний ландшафт – це однорідна за умовами розвитку природна система, основна категорія територіального поділу географічної оболонки, що складається з морфологічних частин, або елементів (місцевостей, урочищ, фацій) і компонентів (гірська порода, ґрунтовий шар, гідрологія, приземний шар атмосфери, рослинний і тваринний світ). Для ландшафтного архітектора ландшафт – це об'єкт гармонійного поєднання природного і антропогенного начал з метою створення культурного ландшафту та догляду за ним.

Садово-парковий ландшафт – це найбільш довершений в естетичному відношенні вид перетвореного в процесі господарської діяльності людини ландшафт. Він формується засобами садово-паркового мистецтва. Природні компоненти змінюються в бажаному напрямі, виходячи із функцій об'єкта і принципів його об'ємно-просторової побудови. Найкрасивіше в натуральному ландшафті, яке є результатом природних процесів і створюється природою випадково, людина своїм втручанням перетворює в закономірність. Синтезується все найцікавіше – яскраві контрасти, гармонійні поєднання, на порівняно невеликій території збираються найкращі природні об'єкти цієї місцевості, а інколи й регіону. Цінні якості натурального ландшафту залишаються, а ті, що негативно впливають на його декоративно-художні та санітарно-гігієнічні переваги,

перебудовуються. Садово-парковий ландшафт – культурний ландшафт, створений людиною і який підтримується нею в процесі тривалого функціонування; взаємопов'язане в архітектурно-художньому відношенні поєднання рослинності, рельєфу, ґрунту, води, обслуговуючих споруд, елементів впорядкованості і архітектурного декору [14]. За словами І. Д. Родічкіна досвід створення найкращих паркових ансамблів, базою для яких стали природні лісові масиви, показує, що краса цих місць, створених працею і талантом людини, досконалість композицій навіть перевершує природну мальовничість натуральних ландшафтів [20].

Український теоретик садово-паркового мистецтва і архітектури Л.І. Рубцов [9] зазначає, що господарська діяльність людини накладає на внутрішні взаємозв'язки географічного ландшафту, а, відповідно, і на його форму певний відбиток. У залежності від інтенсивності впливу господарської діяльності людини на географічний ландшафт розрізняють три категорії ландшафтів: первісний, малоперетворений і культурний. Саме до категорії культурних ландшафтів Л.І. Рубцов відносить садово-паркові ландшафти. У садах і парках натуральний ландшафт перебудовується значним чином, завдяки чому створюються культурні ландшафти, які мають такі поєднання та взаємозв'язки, що відповідають цільовому призначенню цих об'єктів. Він називає ландшафти садів і парків «садово-парковими» або «парковими», наголошуючи, що краще використовувати термін «садово-паркові ландшафти». При створенні ландшафтів садів і парків основні взаємопов'язані компоненти географічного ландшафту (рельєф,

грунт, клімат, водні поверхні, рослинність) хоча і піддаються докорінній перебудові, але не припиняють розвиватися на основі властивих йому географічних і біологічних закономірностей. Садово-парковий ландшафт у порівнянні з географічним обмежений невеликим простором і лише в особливих випадках зливається з ландшафтом географічним.

В.І. Білоус [1] зазначає, що ландшафти садів і парків – це своєрідний різновид географічного ландшафту, основні елементи якого (складки рельєфу, водойми, мости, дороги, площадки, малі архітектурні форми) разом із рослинністю формують відповідну об'ємно-просторову систему. Саме максимальне використання природного середовища сприяє створенню високохудожніх композицій. У залежності від композиційного оформлення відповідного типу ландшафту В.І. Білоус виокремлює такі основні групи садово-паркових ландшафтів: парковий, лісовий, лучний, альпійський і садовий. На думку професора, до групи садових ландшафтів належать декоративні та плодові сади, спеціальні монокультурні сади, розарії, сирингарії, колекційні сади дерев і кущів (арборетуми, дендрологічні сади, наскельні сади, сади води) та інші; парковий ландшафт – це ландшафт, в якому великі дерева, камінь, струмки та інші об'єкти використовуються як елементи загального художнього цілого, що пов'язані між собою дорожньо-стежковою мережею [1]. На думку архітекторів, садово-парковий ландшафт покликаний створювати найсприятливіше середовище для певних видів відпочинку та естетичного сприйняття довкілля.

Отже, в ландшафтній архітектурі садово-парковий ландшафт –

це ландшафт, обмежена територія якого характеризується певним набором компонентів та елементів і відрізняється від інших територій парку або саду своїми функціями і художнім образом; це художньоорганізований простір, сукупність пейзажних картин, елемент ландшафтно-планувального району [14].

У антропогенному ландшафтознавстві чіткого визначення поняття «садово-парковий ландшафт» немає. Г.І. Денисик [7] тісно пов'язує садово-паркові ландшафти з селитебними, наголошуючи, що це оригінальні зразки садово-паркової архітектури з багатим набором дерев, кущів, мальовничими галявинами, ігровими атракціонами і водоймами. Це оригінальні зразки садово-паркової архітектури з багатим видовим складом місцевих та інтродукованих видів дерев і кущів, галявин, водойм, інколи палаців та інших споруд-музеїв, концертних і спортивних майданчиків. Вони характеризуються максимальним для міст ступенем озеленення, «відкритими» (незаасфальтованими) ґрунтами, складними біоценозами [9]. Л.Ф. Куніцин [14] відносить їх до природно-територіальних комплексів, що мають особливу складність їхньої характеристики, адже тут мова йдеться про взаємозв'язок не двох комплексів: природи і технічних споруд, а трьох. Третім, проміжним, комплексом є люди, які привносять у взаємодію елементів системи психологічний фактор.

Таким чином, садово-парковий ландшафт – це антропогенний ландшафт, в межах якого просторово організовані природні компоненти (гірські породи та їх поверхневі форми, води, ґрунти, рослинність) у поєднанні з малими архітектурними формами та

спорудами, дорожньо-лінійною інфраструктурою утворюють взаємопов'язану і взаємообумовлену єдність, в якій відображені особливості суспільного світосприйняття крізь призму соціального, економічного та політичного розвитку території.

2.3 Садово-паркові ландшафти як парадинамічні та парагенетичні системи

Садово-паркові ландшафти формувалися й функціонують не виокремлено, а, в основному, в структурі селитебних ландшафтів. Ландшафтні комплекси садово-паркових ландшафтів характеризуються складною структурою та контрастністю елементів. Тут поєднуються річищні, заплавні, надзаплавно-терасові, схиліві та вододільні типи місцевостей. Чим і зумовлено формування парадинамічної системи орографічного типу. Різниця висотних рівнів визначає особливості тепло- й вологообміну, потоків енергії та речовини. Взаємодія садово-паркових ландшафтів з прилеглими територіями здійснюється через внутрішні та зовнішні зв'язки у цій парадинамічній системі. До зовнішніх зв'язків відносяться вплив сонячної енергії на ландшафт (термічні), гравітаційний вплив припіднятих територій вододільних ділянок на рівнинні заплавні місцевості, вплив атмосферних опадів і ґрунтових вод на хімічний склад поверхневих вод та живлення річок (водні), а також зв'язки, зумовлені господарською діяльністю людини (природно-соціальні). Останні зв'язки здебільшого односпрямовані, тому що їхній зворотній вплив незначний і ним можна знехтувати. Внутрішні зв'язки проявляються у взаємодії живих і неживих

речовин (біокосні) та між компонентами біоценозу (біотичні).

Відносно високий ступінь горизонтального та вертикального розчленування території садово-паркових ландшафтів сприяє розвитку явищ лінійної та площинної ерозій. Так, для Подільської та Придніпровської височин середня величина змиву з поверхні розораних земель складає на схилах 550-620 т/км² за рік. При цьому змивається шар ґрунту потужністю 0,3-1,0 см. Значна частина змитого матеріалу (порід, ґрунтів) накопичується в нижніх частинах схилів, утворюючи присхилову смугу пролювіально-делювіальних відкладів. У цій смугі, завдяки акумуляції значної кількості поживних речовин формуються шлейфи намитих родючих ґрунтів з потужним гумусовим горизонтом. Із твердим стоком відбувається міграція і легкорухомих хімічних сполук. Обмін речовиною, енергією та інформацією в парадинамічній системі «Садово-парковий ландшафт – прилеглі території» проходить під зростаючим впливом антропогенного чинника. Цілеспрямовані та похідні природно-соціальні зв'язки стають одними з провідних у функціонуванні системи.

Функціонування ландшафтної парадинамічної системи «садово-парковий ландшафт – прилеглі території» відбуваються не лише під впливом зовнішніх природних і соціальних зв'язків. Неменш важливими є внутрішні зв'язки. Біокосні зв'язки в ландшафтах цієї системи проявляються через біологічний кругообіг речовин, який охоплює ґрунт та різні яруси рослинності. Вони простежуються як в напрямі з підземного ярусу в наземний, так і навпаки. Це взаємопов'язані зв'язки, які об'єднують усі компоненти

та ландшафтні структури комплексу. Таким чином, садово-паркові ландшафти з прилеглими територіями перебувають у парадинамічній взаємодії (рис. 1). Утворена система характеризується процесами підвищеного обміну речовини, енергії та інформації.

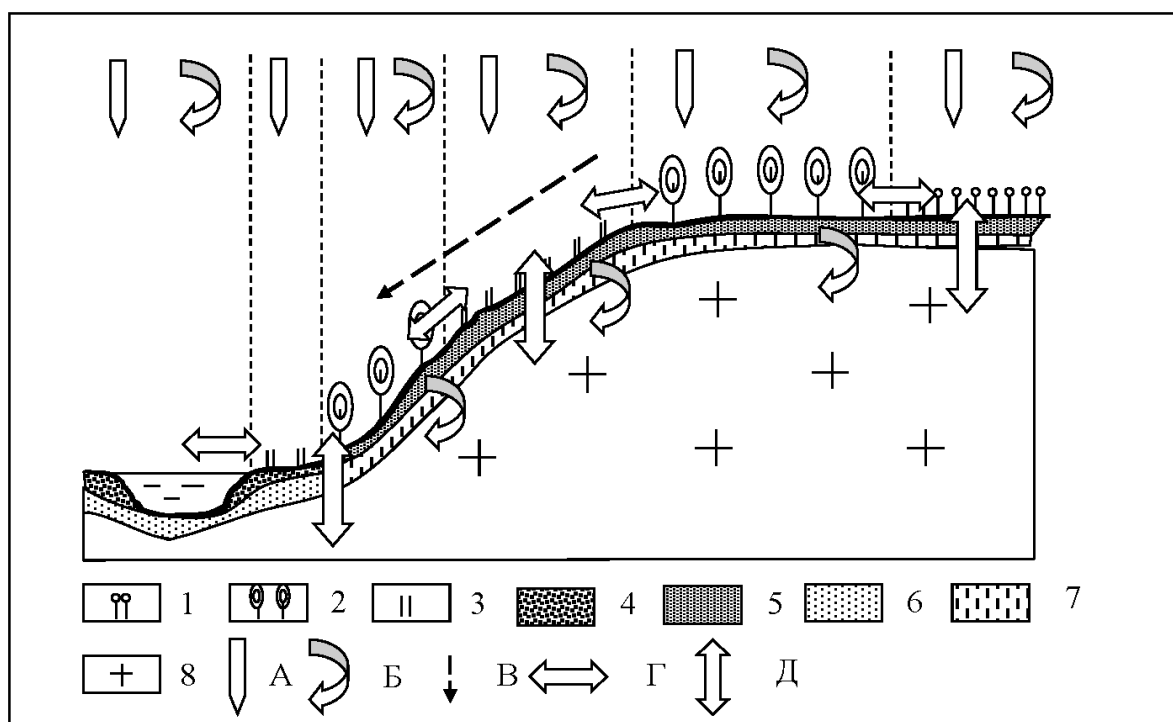

Рис. 2.1 Ландшафтна парадинамічна система

«садово-парковий ландшафт – прилеглі території»

Природні (натуральні та антропогенні) компоненти: 1 – агрофітоценоз; 2 – паркові насадження; 3 – лучні ділянки; 4 – лучні та лучно-болотні ґрунти; 5 – сірі, темно-сірі лісові опідзолені важкосуглинкові ґрунти; 6 – делювіально-алювіальні відклади; 7 – лесовидні породи; 8 – корінні породи (граніти, гнейси). Типи зв'язків. Зовнішні: А – термічні; Б – водні; В – механічні. Внутрішні: Г – біотичні; Д – біокосні.

За структурою садово-паркові ландшафти є складними ландшафтними комплексами, в межах яких взаємодіють різні діяльні поверхні (водна та суходільна, вкрита рослинністю або антропогенними покриттями). Крім того в межах контакту садово-

паркових ландшафтів з прилеглими територіями (сільськогосподарськими угіддями, малоповерховою чи багатоповерховою забудовою селитебних ландшафтів) формуються своєрідні перехідні смуги – екотони. Польові дослідження показують, що характерними екотонами є екотони, що формуються на межі контакту лісових та польових ландшафтів (рис. 2.2).

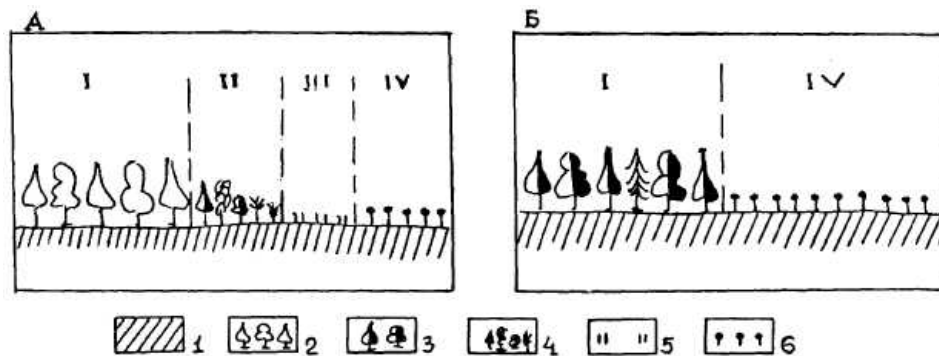

Рис. 2.2. Екотонна смуга між натуральними ландшафтними комплексами (А) та сучасними антропогенними (Б)

А. I – натуральний ліс, II – узлісся, III – різнотравно-злакова смуга, IV – поле.
Б. I – похідні ліси або лісокультурні насадження, II – поле. 1 – корінні породи і ґрунти, 2 – дубово-грабовий ліс, 3 – лісокультурні насадження дубу, ялини, сосни, берези, 4 – кущі: глід, шипшина, дикі груша і яблуні, бузина та інші, 5 – різнотрав'я і злаки, 6 – сільськогосподарські культури.

Крім ландшафтних комплексів морфоструктурного типу, які виокремлюють за морфоструктурною та генетичною відносною однорідністю та повторюваністю їхніх елементів у просторі, існують геосистеми, організовані на градієнтній або функціонально-динамічній основі. Так, за рахунок латеральних зв'язків, утворених речовинно-енергетичними потоками, формуються геосистемні сукупності, які ніби розсікають ландшафтні межі, об'єднуючи морфоструктурні частини різних природних комплексів у єдине ціле. Територіальні спряження морфоструктурних природних

комплексів, об'єднані на градієнтній (динамічній) основі латеральними речовинно-енергетичними потоками, формують парагенетичні ландшафтні комплекси. Садово-паркові ландшафти не ізольовані від навколишнього середовища. Одразу ж після створення вони вступають у тісний взаємний обмін речовиною та енергією з суміжними комплексами, утворюючи з ними парагенетичні зв'язки. З одного боку садово-паркові ландшафти залежать від оточуючих комплексів – це поле прямого впливу. З іншого – садово-паркові ландшафти самі впливають на суміжні комплекси, утворюючи поле зворотного впливу, тим самим формуючи своєрідні поля – геофізичної, геохімічної, гідрогеологічної та біогенної природи. У межах селитебних ландшафтів сади і парки створюють свої геофізичні поля у вітровому та солярному режимі території. Наприклад, серед зелених насаджень парків улітку температура повітря нижча на 10-12 %, ніж серед забудови, відносна вологість повітря збільшується на 5-10 %, а швидкість вітру зменшується у 7, а в середині насаджень – у 11 разів. Різниця температури повітря на озеленених і неозеленених вулицях може досягати 4–5⁰С. Великі зелені масиви сприяють підвищенню вологості повітря. Середня річна різниця відносної вологості повітря у лісах і парках порівняно з полями становить 10%, а максимальна – 40 %. На відстані 500 м від зеленого масиву вологість повітря може збільшуватися на 30 % порівняно з відкритою місцевістю. Велике значення дерев і трав у зволоженні повітря пов'язане із здатністю рослинного покриву до випаровування: 1 га діброви випаровує за добу 26 т води, 1 га газону у період вегетації випаровує в середньому 5-7 тис. м³. Міські зелені

насадження втричі зменшують силу вітру порівняно з його швидкістю на відкритій міській території [9].

Садово-паркові ландшафти характеризуються збагаченням повітря киснем, різними леткими речовинами, зменшеним вмістом двоокису вуглецю, важких металів, вихлопних газів, тим самим формуючи своєрідне геохімічне поле. Установлено, що 1 га міських зелених насаджень поглинає за 1 годину 8 кг двоокису вуглецю. За один день гектар лісу акумулює 220-280 кг вуглекислоти й, водночас, виділяє 180-200 кг кисню. Рослини відфільтровують з повітря за рік 70 т пилу. Серед зелених насаджень запиленість повітря у 2-3 рази менша, ніж на відкритих міських територіях. Рослини виділяють фітонциди. Особливо багато фітонцидів продукують хвойні породи: 1 га ялівцю виділяє до 30 кг летких речовин, ялина і сосна – 20-25 кг. До фітонцидних порід належать дуб (*Quercus robur L.*), туя західна (*Thuja occidentalis L.*), береза бородавчаста (*Betula pendula Roth*), модрина сибірська (*Larix sibirica Ledeb.*), ялиця одноцвітна (*Abies concolor (Gord.) Hildebr.*), граб звичайний (*Carpinus betulus L.*), липа дрібнолиста (*Tilia cordata Mill.*), тополя (*Populus italica (Du Roi) Moench*), черемха (*Padus avium Mill.*). Серед крон дерев ступінь іонізації повітря збільшується у 5-7 разів, через це у паркових територіях кількість бактерій у 200 разів менша, ніж у повітрі на міських вулицях [9, 17].

Також садово-паркові ландшафти варто розглядати як своєрідні резервати рослин і тварин в умовах селитебного ландшафту. Наприклад, Національний дендрологічний парк «Софіївка» НАН України – це центр з інтродукції та акліматизації рослин в умовах

Правобережного лісостепу України. На його території зростає близько 2000 таксонів різних видів рослин. У Браїлівському парку Жмеринського району Вінницької області зростає 45 видів дерев і чагарників. У Сутиському парку Вінницького району Вінницької області – 50 видів деревно-чагарникових порід, в тому числі липа американська (*Tilia americana L.*), туя західна (*Thuja occidentalis L.*), модрина європейська (*Larix decidua Mill.*), ялина звичайна (*Picea pungens Engelm.*) [9, 16].

У межах садово-паркових ландшафтів функціонують парагенетичні системи, що формуються в зонах найінтенсивніших змін властивостей територіально спряжених ландшафтних комплексів, при переході від одного з них до іншого. Для них характерні підвищені градієнти між властивостями контактуючих геосистем та швидкості їх зміни, а також більше розмаїття структур у порівнянні з формуючими їх геосистемами. Наприклад, це смуги контакту лісової та лучної ділянок, лісової та паркової, водної та суходільної поверхонь.

Сьогодні садово-паркові ландшафти, в основному, знаходяться в межах як сільських, так і міських населених пунктів. Будучи територіально пов'язаними із цими селитебними ландшафтами, вони взаємодіють із ними. Більш агресивна дія на садово-паркові ландшафти спостерігається в межах міських селитебних ландшафтів, що пов'язано з особливостями функціонування цих систем. Промислові підприємства, агропромислові комплекси, об'єкти комунального господарства – основні чинники, що впливають на прилеглі території.

Отже, в межах садово-паркових ландшафтів відбувається взаємодія різних діяльних поверхонь, що й визначає особливості тепло- й вологообміну територій, формування відповідних парагенетичних комплексів. Це своєрідні поля геофізичної, геохімічної, гідрогеологічної та біогенної природи в структурі ландшафтів вищого рівня організації.

2.4. Підходи, принципи та методи дослідження

У дослідженні садово-паркових ландшафтів застосовано такі підходи наукового пізнання: географічний, ландшафтний, генетичний, історичний, конструктивний, системний. Географічний підхід, або просторовий підхід – конкретно-науковий комплекс пізнавальних прийомів вивчення просторово-часових, субстанційних масово-енергетичних, речовинно-агрегатних та інформаційних властивостей відповідних об'єктів ландшафтної оболонки Землі [9]. Садово-паркові ландшафти характеризуються відповідними лінійними розмірами та площами. Взаємодія між природними компонентами, які формують садово-парковий ландшафт, визначає використання ландшафтного підходу. Генетичний підхід дозволяє проаналізувати особливості змін природного середовища під впливом цілеспрямованої діяльності людини (зі створенням ставків, побудовою малих архітектурних форм, облаштуванням відкритих і закритих просторів). У зв'язку з тим, що садово-паркові ландшафти розглядаються ще й як історичні структури, то у дослідженні цих антропогенних ландшафтів застосовано історичний підхід. Вчені зазначають, що сади і парки є

багатообразними, тому надзвичайно важливим є їхнє вивчення не в певному константному, фіксовану стані, а в динаміці розвитку, змін, перетворень, що відбуваються на певних етапах історичного розвитку географічного об'єкту: «Старі парки необхідно прагнути «читати» як книги – перегортаючи одну сторінку-період за іншою, уявляючи процес тривалого становлення ансамблю, розглядаючи в ньому сліди подій, авторський «почерк» творців, боротьбу різних художніх напрямів, поетичні відлуння часів, дійсні свідчення минулого» [9]. Тому у дослідженні звернено увагу на історико-соціальні умови створення садово-паркових ландшафтів, періоди формування та функціонування, показані зміни ландшафтів від первинних (натуральних), що були основою створення садово-паркових композицій, до сучасних антропогенних. Конструктивний підхід визначив практичну спрямованість дослідження, яка полягала в тому, щоб окреслити шляхи поліпшення сучасної мережі садово-паркових ландшафтів та розглянути перспективи розширення та формування нової системи. Садово-паркові ландшафти є складними системами, тому при їх дослідженні використовують системний підхід. Вони складаються з множини елементів; мають множину зв'язків і відношень між складовими елементами; в межах окремої системи їх елементи можуть утворювати певні групи і блоки; є не механічною сукупністю складових елементів і підсистем, а їх цілісністю, що має нові якості; вони мають свою організацію, будову, яку називають структурою системи; їх можна розглядати за різними системоутворюючими відношеннями, у різних аспектах, у різних структурних зрізах. Садово-паркові ландшафти як системи

виконують властиві їм функції по відношенню до зовнішнього середовища, а їхні підсистеми мають внутрішні функції. Кожний об'єкт можна розглядати одночасно як систему, що складена певною множиною елементів, або ж як один із елементів більшої системи (надсистеми); системи розглядають функціонально [9, 21].

Внаслідок того, що садово-паркові ландшафти формувалися на основі натуральних, вони теж є природними, не відриваються, а тим більше не протиставляються натуральним, тому найважливішим для методики вивчення цих антропогенних ландшафтів є використання принципу природно-антропогенного сумісництва. При вивченні антропогенних ландшафтів він передбачає врахування як натуральних, так і соціально-економічних, історичних, політичних і релігійних чинників [7]. Також при дослідженні садово-паркових ландшафтів Правобережного лісостепу України були застосовані такі принципи: цілісності, комплексності та інтегрованості програми дослідження; системності; конструктивності, прогнозності; принцип історизму; антропоцентризму та інші.

Садово-паркові ландшафти – це антропогенні ландшафти, створені в процесі господарської діяльності людини, що розвиваються під впливом відповідних природних умов і процесів, у тісному взаємозв'язку з прилеглими територіями. При їх дослідженні були використані як загальнонаукові, так і конкретнонаукові методи.

Серед загальнонаукових філософських методів особливе місце має історичний. Всі об'єкти реального світу «рухаються», змінюються, проходять відповідні фази та стадії розвитку. Садово-

паркові ландшафти в межах території дослідження були створені у різні історичні періоди. Вони є матеріальним втіленням минулих історичних епох. З метою аналізу історико-соціальних умов створення садів і парків, виокремлення основних періодів та етапів їхнього формування був застосований історичний метод дослідження. Одним із різновидів історичного підходу є генетичний метод, спрямований на розкриття походження того чи іншого об'єкта, його зародження, формування, розвиток, згасання. Він був застосований для розкриття питання просторово-часового аналізу формування структури сучасних садово-паркових ландшафтів. Математичні методи використані для визначення частки садово-паркових ландшафтів в структурі як адміністративно-територіального поділу, так і фізико-географічного районування Правобережного лісостепу України, розкриття їхнього функціонування як парадинамічних та парагенетичних комплексів. Метод моделювання застосований для побудови відповідних карт натурних ділянок дослідження, створення карти районування садово-паркових ландшафтів Правобережного лісостепу України. Загалом у роботі представлені такі моделі: моделі-образи (плани, карти, аеро-й космозйомки); графіки, таблиці. При виконанні дослідження застосований метод ідеалізації, сутність якого полягає у побудові так званих ідеальних моделей. Метод систематизації, а саме класифікації, використаний для класифікації садово-паркових ландшафтів. Фіксуючи закономірні зв'язки та відношення між відповідними групами, була розроблена класифікація садів і парків за різними ознаками, а саме: за площею, за часом створення, за

ландшафтною структурою, за стилем планування території, за наслідками впливу господарської діяльності людини на об'єкти дослідження. Районування садово-паркових ландшафтів виконано на основі використання методу територіальної класифікації.

Метод наукової абстракції використовується за двома взаємопов'язаними напрямками – індукції та дедукції. Сутність наукової абстракції полягає у пошуку головних, усталених, типових характеристик досліджуваного явища і у свідомій відмові (елімініванні) від ознак несуттєвих, випадкових, нестійких. Індукція веде наукову абстракцію від часткового і конкретного до загального, дедукція дає можливість поширити загальні відомості, закономірності про конкретні явища. Метод наукової абстракції був застосований для розв'язання сформульованих завдань дослідження.

Садово-паркові ландшафти є системами, в межах яких взаємодіють відповідні компоненти природи, інженерно-технічні системи, морфоструктури різного регіонального рівня, а також вагомим «компонентом» є людина зі своїми суспільно-політичними, релігійними поглядами, почуттями, емоціями. Системний аналіз спрямований на дослідження внутрішньої будови та організації системи, її структури. Системний синтез – дослідження властивостей системи як цілого, зокрема її функцій. Системно-структурний методологічний підхід націлює на аналіз взаємозв'язків і взаємозалежностей, які формують цілісні системи різних типів і масштабів. Концепція взаємопов'язаності явищ реального світу наголошує на необхідності уважного вивчення географічних зв'язків – речовинних, енергетичних, інформаційних.

У дослідженні антропогенних ландшафтів різних класів, типів і видів, зокрема і садово-паркових ландшафтів використовуються такі спеціальні методи: історико-археологічний метод, який передбачає паралельний (сумісний) аналіз історичних і археологічних матеріалів; метод історико-генетичних рядів, що відображає динаміку та історію розвитку антропогенних ландшафтів у певні часові проміжки; порівняльний метод натуральних аналогів, що допомагає з'ясувати подібність та відміни антропогенних ландшафтів з краще вивченими ландшафтами-аналогами; ареографічний метод, який відображає на карті ареали у вигляді суцільних областей поширення або значків основних класів і типів антропогенних ландшафтів [7]; картографічний метод, який полягає в розробленні картографічних моделей – карт. Карти можна складати в польових і непольових умовах. У першому випадку картографують земну поверхню, або її окремі компоненти – ґрунти, землекористування; у другому – на спеціальну картографічну основу наносять ту чи іншу просторово організовану інформацію. Показ тих чи інших характеристик на картах фіксує їхнє місцеположення та розуміння, а це вже нова (топологічна) інформація, яка дає змогу аналізувати взаємне розміщення цих явищ, їх сусідство, просторове дистанціювання [9].

Ландшафтний аналіз садово-паркових ландшафтів був виконаний у три етапи: історико-ландшафтний етап передбачає здійснення ретроспективного аналізу того, що було на місці досліджених садово-паркових ландшафтів; ландшафтно-функціональний етап – аналіз зв'язку процесу формування та

розвитку садово-паркових ландшафтів із функціональними особливостями сусідніх (прилеглих) територій; структурно-ландшафтний етап – аналіз сучасного стану ландшафтної структури. Під час вивчення антропогенних ландшафтів вони розглядаються як складні парагенетичні системи, що перебувають у динамічній взаємодії. Такий підхід дає можливість вивчити взаємозв'язки між антропогенними і натуральними ландшафтами або антропогенними й антропогенними ландшафтами [7].

Просторово-часовий аналіз формування та функціонування садово-паркових ландшафтів Правобережного лісостепу України був здійснений шляхом виконання робіт у три періоди: підготовчий, польовий та заключний. У підготовчий період дослідження чітко була обґрунтована мета роботи, розроблена програма, здійснений збір, систематизація та аналіз матеріалів про регіон, що вивчається. Був запланований об'єм польових робіт, його почерговість, розглянуті організаційні питання. У системі методів, які були використані у дослідженнях підготовчого періоду розрізняють методи збору та систематизації матеріалів, методи знаходження емпіричних залежностей, методи побудови, викладу наукової гіпотези.

Справжня інтерпретація виділених контурів ландшафтних комплексів можлива лише при поєднанні досліджень попереднього та польового періодів. Натурні дослідження дають чіткі уявлення про ті ознаки та властивості компонентів, що відображають їхні взаємозв'язки у ландшафтних комплексах та взаємозв'язки ландшафтних комплексів між собою. Натурні дослідження були проведені за загальноприйнятою методикою. Просторова структура

садово-паркових ландшафтів та їх складних морфологічних частин (підурочищ, урочищ, місцевостей) вивчалася шляхом ландшафтного картографування території садів і парків (їхньої ландшафтної зйомки). Поєднання та детальність польових методів, що застосовувалися при цьому, визначалися масштабом робіт. Ландшафтне картографування здійснювалося шляхом маршрутних спостережень, досліджень на опорних ландшафтних профілях, а при середньо- та дрібномасштабній зйомці і вивченням натурних ділянок. Найбільш детальне, суцільне ландшафтне картографування проводилося при великомасштабній зйомці. Зі зменшенням масштабів робіт зменшувалася кількість маршрутів і все більшого значення як метод пізнання набувала екстраполяція спостережень на ландшафтні комплекси-аналоги. Ландшафтній зйомці у польовий період передували рекогносцирувальні спостереження території. Мета рекогносцирувальних досліджень: перевірити відповідність структури, природних меж та властивостей ландшафтних комплексів та їхніх компонентів, виділених на попередній ландшафтній карті-гіпотезі з натурною дійсністю. Основним об'єктом польового ландшафтного картографування садово-паркових ландшафтів (1:10000 – 1 : 50000) були урочища [9].

Отже, при дослідженні садово-паркових ландшафтів застосовують такі підходи наукового пізнання: географічний, ландшафтний, генетичний, історичний, конструктивний та системний, які реалізовані у відповідних принципах. Методологічний апарат дослідження формують як загальнонаукові, так і конкретнонаукові методи дослідження.

2.5. Історико-географічний аналіз формування садово-паркових ландшафтів Правобережної України

Природні та історико-соціальні умови створення садово-паркових ландшафтів. Правобережний лісостеп України охоплює значну частину країни в межах Вінницької, правобережжя Черкаської, південних районів Житомирської та Київської, північних районів Одеської, Миколаївської та Кіровоградської, східних районів Хмельницької областей. Сприятливі природні умови зумовили формування розгалуженої системи розселення та неперевершених зразків садово-паркового мистецтва. Будівництво садів і парків на території України має давню історію: є згадки про розважальні сади, ритуальні гаї, «червоні» городи, вертогради, господарські та монастирські сади. Здавна вони виконували як утилітарні, так і естетичні функції, що є характерною ознакою садово-паркового мистецтва України.

Заснування та формування садово-паркових ландшафтів XVII–XVIII століть пов'язані з відомими польськими магнатами. Після укладання Люблінської унії (1569 року) Правобережний лісостеп України став одним із об'єктів посиленої магнатської експансії, яка відбувалася завдяки королівським данинам; як наслідок шлюбних контрактів; через встановлення адміністративного контролю над південними землями України – Брацлавщиною та південною Київщиною. Наприклад, саме таким чином на території Уманщини формувалися володіння магнатів Калиновських [9].

Оволодівши на початку XVIII століття землями Правобережної України, Польща взялася за відновлення своїх порядків. Складовою

цього процесу стало повернення земельних угідь колишнім володарям. Розшукуючи в архівах старі документи, нащадки власників правобережних маєтків вступали у володіння землями. Особливо швидко зростало магнатське землеволодіння. Величезні латифундії Потоцьких, Любомирських, Яблонових, Чарторийських, Сангушків, Тишкевичів та інших нагадували часи до 1648 року. Користуючись слабкістю королівської влади, магнати не лише пред'являли права на батьківські землі, а й захоплювали королівські та колишні шляхетські землі. Внаслідок цього на середину XVIII століття майже 40 магнатських родів контролювали 80 % території Правобережної України [9]. Польська шляхта будувала багаті резиденції у власних містах і містечках, керуючись модними західноєвропейськими тенденціями. Ян Охоцький, який, відвідавши маєток, писав, що навіть і не мав гадки про ту розкіш, що оточувала цього магната, то був королівський двір, а не двір приватної особи. Також цю резиденцію відвідав Юліан Урсин Немцевич і залишив такі враження: «Доволі гористою місцевістю, поміж житніх ланів і зелених домиків я наблизився до Тульчина. Самі вже околиці цього великого міста свідчать про його господаря, чудові дороги, мости й небачені в цих краях плантації, ну й, звичайно, величезний парк з італійськими тополями й незаними тут соснами вражають подорожанина... Ансамбль творять величезний корпус на два поверхи із пишними колонами, з гарним кружганком на другому поверсі, з двома чудовими крилами по боках, оранжерея і стайні...» [9].

У останні десятиріччя XVIII століття будівництво дворянських маєтків набуло великого розмаху. Садиби стали місцем постійного

перебування поміщиків-дворян. У першій половині XIX століття ряд історичних подій вплинули на садово-паркове будівництво. Континентальна блокада, введена Наполеоном у 1806 році, позбавила поміщиків частини прибутку від продажу зерна у Англію, що негативно позначилося на матеріальному становищі маєтків. Також вплинуло зменшення кількості робочих рук, збіднення селян, народні хвилювання. «Золоте століття» дворянства добігало до свого завершення, поміщики були змушені остаточно відмовитися від натурального виробництва і перейти на товарне, розглядаючи свої маєтки як безпосереднє джерело прибутків. Нащадки «катерининських» вельмож не були спроможні підтримувати розкішні родові маєтки й шукали різноманітні способи їх утримання.

Перша половина XIX століття – це період визрівання глибокої суспільно-політичної кризи в Імперії. Землі та маєтки повстанців були секвестровані і передані у відання держави або володіння російської аристократії. Наприклад, за підтримку польського повстання землі Олександра Потоцького були конфісковані, він виїхав за кордон, а «Софіївка» була передана у відання Київської казенної палати, а згодом – військових поселень [16].

Важливою історичною подією середини XIX століття, що вплинула на подальший процес створення садово-паркових ландшафтів і власне на розвиток садово-паркового мистецтва в цілому, була реформа 1861 року, яка скасувала кріпосне право. Дворяни-власники маєтків залишилися без дешевої робочої сили – підневільної праці селян, яку раніше могли використовувати для будівництва парків та для догляду за ними. Сучасні дослідники

резиденцій аристократів, зазначають, що думка про їхній занепад після 1861 року була улюбленою темою кожного з радянських дослідників історії парків України. Наприклад, група авторів (С.І. Галкін, О.Л. Бурковська, Є.А. Чернецький [2]) спростовують цю думку щодо дендропарку «Олександрія» (м. Біла Церква, Київська область), вказуючи, що вона має виразний ідеологічний акцент. Утримання таких парків було важким тягарем для дворянства, яке розорялося. Останні власники «Олександрії», як і інші поміщики, мало турбувалися про декоративну частину парку, використовуючи, головним чином, його утилітарні влаштування – фруктові сади, городи, рибні ставки. Друга половина ХІХ століття характеризується докорінними змінами у розподілі земельної власності, що було наслідком перетворення землі на товар – дворянське землеволодіння активно витіснялося буржуазним. У цей час поряд із спадковими великими землевласниками Браницькими, Скоропадськими, Потоцькими з'явилися великі землевласники нової хвилі – Смиренки, Терещенки, Харитоненки [9].

Періоди формування садово-паркових ландшафтів. У різні історичні часи людина прагнула гармонізувати середовище, що її оточувало. Важко назвати період, який би окреслив початок розвитку садово-паркового мистецтва, адже немає чітких меж, які б розмежовували сади розваг, ритуальні гаї, вертогради від власне утилітарних садів. Тим паче, що однією із провідних ознак українського садово-паркового будівництва [9] є органічне поєднання краси та користі. Встановлення початкових етапів формування садово-паркових ландшафтів ускладнено ще й тим, що зараз

практично не можливо побачити ні один сад, який би був закладений до XVII століття. Сади і парки зникають майже безслідно.

Витоки садово-паркового мистецтва сягають сивої давнини. Першими провісниками сучасних садів і парків були плодові сади при давніх поселеннях та лісові угіддя [14]. На думку Н.О. Нехуженко [9], об'єктами, на основі яких сформувалися сучасні історико-культурні ландшафти, були сакральні урочища. Сакральні урочища вважалися місцями перебування божественних істот. Вони ретельно охоронялися й зберігалися в недоторканному стані. Поряд із ними заборонялася будь-яка господарська діяльність. У якості сакральних урочищ обиралися об'єкти природи, що вирізнялися особливою красою або мали незвичайні якості.

Слов'янам властиве сакральне ставлення до землі. Традиційна земельна власність – це не лише економічне поняття. Це поняття, яке поєднує сакральну символіку священної землі предків з установками господарської відповідальності. Земля як основа садово-паркового ландшафту існує в ній у двох взаємопов'язаних формах. По-перше, як об'єкт господарювання; по друге, земля як територія, частина природи: влаштовані сади, ставки, парки, архітектурні ансамблі – тобто як об'єкт перетворення природи не за економічними законами краси. Причому, на погляд дослідників, перше не можна зводити до економічної сторони функціонування садово-паркового ландшафту, а друге – до його художнього світу. У цьому проявляється синкретизм. Про філософію господарства отець Сергій (Булгаков) писав, що господарство, тобто трудова творчість життя, це загальна доля людства, господарське, тобто трудове ставлення до світу є

первинним і найзагальнішим його самовизначенням. Культура лише працею людини викарбується з природи, тому можна сказати, що вся культура є господарюванням. Господарська праця або культурна творчість людства породжується і підтримується потребою жити у самозахисті і у саморозширенні [9].

Сакральний період формування садово-паркових ландшафтів (до IX ст. н.е.). Визначення вихідної точки, з якої починається розвиток садово-паркового мистецтва, і, відповідно, створення садово-паркових ландшафтів, ускладнено певними обставинами. До сьогодні не збережено садово-паркові ландшафти, створені до XVI–XVII століття. Більшість учених припускають, що поява цієї групи антропогенних ландшафтів тісно пов'язана з історією розвитку цивілізації. Вже наявність квітів, вибитих на камені, свідчить про те, що у первісних людей були естетичні потреби. Згодом перейшовши до осілого способу життя і зайнявшись сільським господарством (близько 10 тисяч років тому), людина почала поступово не лише облаштовувати своє житло, але і приручати диких тварин, вирощувати плодови, овочеві культури. Пам'ятки археології, численні земляні могили, вали скіфських городищ, матеріали магнітної зйомки свідчать про те, що на території України існували цивілізації близько 3-4 тисяч років до нашої ери, а, можливо, і первісні державні утворення з густо розміщеними поселеннями, кожне з яких займало територію в 300-400 га. Такі поселення були відкриті біля с. Володимирівка над р. Синюхою, біля сіл Майданецьке та Тальянки на Черкащині. Також було встановлено, що кожне з цих поселень починалося з центру, а всі наступні будівлі

прямокутної форми із загонами для худоби розміщувалися десятками концентричних кіл з радіально направленими вулицями. У таких поселеннях знаходилося близько 2 тисяч будівель площею по 20-150 м² кожна. Скіфські городища, оборонні вали яких ще й дотепер збереглися в багатьох районах України, мають також круглу або овальну форму з діаметром 800-1200 м і площею 50-150 га, де, безумовно, знаходилися сотні осель. Отже, осілі жителі таких поселень, що займалися скотарством та землеробством, не могли не розводити та не вирощувати овочі, фрукти лише за межами оборонних укріплень, але і поблизу своїх осель. Тому можна зробити припущення, що існування перших поселень було передумовою виникнення садово-паркових ландшафтів у структурі стародавніх селитебних ландшафтів.

Хоча перші сади і мали утилітарний характер, проте серед плодкових рослин і овочевих культур з'явилися і перші декоративні рослини. Н.О. Нехуженко [9] зазначає, що ще в Стародавній Русі існували свої традиції використання натуральних ландшафтів та їхніх компонентів. І саме вони визначили появу та розвиток у відповідному місці певного архітектурно-ландшафтного комплексу – давнього поселення, монастиря, церкви, місця для народних гулянь . Найдавнішими витоками історико-культурних ландшафтів загалом, і садово-паркових зокрема, було поклоніння певним об'єктам природи (джерелам, озерам, березовим гаям та дібровам). Навколо них виникали особливі місця, призначені для ритуальних дій та відправлення культових свят. Такі святилища разом із прилеглими до них територіями були найціннішим досвідом створення

цілеспрямовано спланованого, підпорядкованого певній ідеї та художньо організованого ландшафту. Значна кількість сакральних урочищ язичників проіснувала не одну тисячу років і потім були використані християнством для будівництва на їх місці церков, монастирів. Отже, упродовж першого етапу були створені передумови для формування садово-паркових ландшафтів. Це існування культових урочищ; виникнення перших поселень, що зумовлювало необхідність формування сприятливих мікрокліматичних умов та естетизації середовища.

Регулярний період формування садово-паркових ландшафтів (IX–XVIII ст.). У середні віки з їхньою замкненою структурою суспільства та специфічним способом життя садово-парковий ландшафт формувався як продовження житла, був оточений стінами і представляв символічне бачення світу. Уся реальність – не що інше, як символ світу трансцендентного, тому що будь-яка річ має подвійний характер і поряд із практичним застосуванням має й символічне значення. Середньовічна людина ще не відчувала пристрасного потягу до природи, тому що не була відокремлена від неї й жила серед неї. Одним із важливих чинників, що формують її ставлення до природи, був міф, який випливає з християнського вчення про біблійний рай – образ вічної весни й повного щастя. Символом раю був сад, в якому організовані форми протиставлялися первісному хаосу. Сад був не тільки місцем спілкування людей із природою, не лише «книгою», за якою можна навчитися мудрості, але і місцем відпочинку, розваг, служив задоволенню утилітарних потреб. Вирощування плодових дерев і винограду, лікарських

рослин і квітів було обов'язковим і улюбленим заняттям у саду. У межах мурів замкових територій створювався невеликий обгороджений сад – «хорту конклюдис», де вирощувалися декоративні чагарники і квіти, зокрема троянди, дерева – липи, дуби, граби, явори; будувалися фонтани та колодязі. Поряд із садом при замках створювали квіткові луки чи майданчики для турнірних двобоїв – відкритий простір, огорожений деревами й рядами декоративних чагарників.

Історичні рамки давньоруського саду окреслені IX–XIV століттями. Цей період належить до епохи формування та розвитку феодальних відносин у східних слов'ян. Проте перші плодові сади – провісники давньоруського саду – відомі на Русі ще з VIII століття. Походи X століття князів Олега та Ігоря на Царгород, становлення важливого торгівельного шляху «з варяг у греки», розширення культурних зв'язків Давньоруської держави зі Сходом та Заходом, вдосконалення ремесел та ріст міст, прийняття християнства у 988 році – найважливіші віхи соціально-історичних передумов виникнення давньоруського саду. У літописах дослідники знаходять перші згадки про давньоруський сад – плодові сади Києво-Печерського монастиря, Софійського собору, Кирилівського монастиря. Про провідну роль монастирів у розвитку середньовічного садівництва наголошують А. Регель, Л. Стойчев, А. Жирнов, Д. Лихачов [1, 9, 11, 14].

Значний вплив на формування садово-паркових ландшафтів у XI–XII століттях мала діяльність чернечих орденів. Монастирські будівлі, а також їхнє оточення організовувалися відповідно до єдиного

плану, до якого входили дерева, затінені галереї, різноманітні трави та ставки. Вписаний у чотирикутник внутрішніх галерей монастиря, сад був елементом, що впливає на композиційне рішення архітектури. Він був геометрично розпланований доріжками, що проходять по периметру і перетинаються по діагоналі. Центральним акцентом був колодязь, фонтан, красиве дерево чи квітучий кущ. Крім декоративних були сади, городи й «гербарії», де вирощувалися лікарські рослини, плодові дерева та виноградники. Вони мали регулярне планування, що зумовлювалося чіткою організацією внутрішнього простору [20]. Загалом монастирські сади поділяють на два типи: перший – великі плодові сади за стінами монастиря і другий – малі, декоративні сади поблизу келій та церков. У «Повести временных лет» відмічається, що особливу славу мав Києво-Печерський яблуневий сад, також згадується про монаха-садівника Микулу, який жив у Вишгороді поблизу Києва. Варто зазначити, що початок давньоруського саду – поєднання таких його важливих елементів, а саме: огороженого монастирського саду та його ландшафтного фону. Ця єдність завжди була у візуальному сприйнятті. Монастирський сад отримав назву «верт». При поєднанні слів «верт» і «оград» утворилося слово «вертоград» – сад огорожений. З огороження починався райський сад. У зв'язку з тим, що в монастирських садах переважали плодові дерева, тривалий час вважалося, що садово-паркового мистецтва у Давній Русі не було. Такі уявлення були підкріплені думкою про те, що ці сади були переважно господарськими. Про те, що в Давній Русі дуже цінувалася естетична сторона розведення садів, свідчать билини та

старовинні народні пісні. Поступово змінювалося функціональне призначення не лише плодкових садів, але і священних гаїв і дерев [9]. Своєрідним явищем у розвитку садово-паркових ландшафтів цього етапу були «верхові» сади, що розбивалися у княжих хоробах на спеціальних кам'яних склепіннях. Це давньоруський різновид східних висячих садів, відомих під назвою «сади Семіраміди» [17]. Таким чином, основними традиціями створення садово-паркових ландшафтів цього етапу є поєднання краси та користі; натуральність садів і їхній органічний перехід в оточуючі території; поширення верхових та монастирських садів.

Гуманістична культура європейського Відродження XV–XVI століть мала світський характер. Жага до пізнання реального світу сприяла розвитку науки і, зокрема, природознавства. Розквіт садово-паркового мистецтва ознаменував епоху Відродження, а потім і Бароко. Максимально використовувалися особливості природи й клімату. Архітектура і планування саду ніби продовжували архітектуру та планування розкішних вілл і палаців. Відкритий спосіб життя, новий тип мислення спричинили появу насичених і розгорнутих по вертикалі великих архітектурних ансамблів. Одним із головних мотивів стала орієнтація на античність. Садовий архітектор зрозумів, що для нього немає нічого неможливого: терасовані сади, майстерна обробка рельєфу, складні водні системи, мінливе використання усіх форм рослинного матеріалу як «зеленої архітектури», вигадлива стрижка. Сходи перетворилися на найбагатший декоративний елемент і займали одне з головних місць у композиції. Природа, композиційно ув'язана з архітектурою, добре

сприймалася на близькій відстані. Планування було підпорядковане рельєфу. Із середини XVI століття сади починають переходити у ліси, гаї та звіринці. Сади бароко повинні були дивувати і вражати. «Гра» з водою, численність кам'яної скульптури, павільйонів, алегоричних постатей, ніш, балюстрад, садових театрів, відбивали багатство, смак власників. Синтез мистецтв поглиблюється, модним став жартівливий характер композицій і прикрас – курйози, обманки, вертушки. Характер цих садів був театральний і музейний; вони використовувалися для маскарадів, театральних вистав, були музеями скульптури, рідкісних рослин.

Упродовж цього етапу садово-паркові ландшафти були здебільшого трьох типів – великі парки мисливських замків і палаців, невеликі садибні сади і монастирські сади. До характерних прийомів композиції цього періоду належить застосування суцільних масивів рослинності, великих партерів, лабіринтів, обводнення за допомогою великих каналів, використання мотиву острова, скульптури і фонтанів, видових пагорбів, топіарного та трельяжного мистецтв. Характерне також порушення симетрії у внутрішніх деталях партерів і боскетів.

Більшість дослідників зазначають, що до середини XVII століття коло власників садів і парків було дуже обмеженим і складалося з царя, його родини та вищих державних діячів. Сад був своєрідним символом влади, багатства і, водночас, місцем проведення дипломатичних зустрічей, прийомів. Майже всі інші власники маєтків не претендували на створення репрезентативних ансамблів, обмежуючись лише утилітарним призначенням садових

ділянок [1, 11, 17].

На території Правобережного лісостепу України збереглися два садово-паркові ландшафти, що були закладені у XVII столітті. Це Печерський парк у с. Печера Тульчинського району Вінницької області та Будищанський парк у с. Будище Звенигородського району Черкаської області [9].

Пейзажний період формування садово-паркових ландшафтів (XVIII – початок XX ст.). Кінець XVIII – перша половина XIX століть характеризуються в українській архітектурі значним зростанням обсягів будівництва, поширенням та утвердженням нового стилю – класицизму. На розвиток архітектури та садово-паркового мистецтва мали вплив загальні класичні тенденції європейської та російської архітектури. Внаслідок визволення від турецького панування і заселення значної території півдня України, виникали нові міста, села, резиденції вищих урядовців і поміщиків з палацами та парками. У розвитку класичного стилю на території України розрізняють три етапи: становлення стилю (1770 – до кінця 1790-х років); його зрілість (1800-1830-ті роки) й занепад (1830 – кінець 1850-х років) [9]. Архітектура першого етапу відзначалася переходом від бароко до класицизму, пошуками нових засобів художньої виразності. У цей час виникли великі палацово-паркові комплекси в маєтках урядовців і магнатів. У паркобудуванні відбувався перехід від регулярного стилю планування території до пейзажного. Основним досягненням другого етапу було створення великих ансамблів, а в архітектурі – застосування декоративного мистецтва для втілення художніх задумів. Пейзажний період

планування садово-паркових ландшафтів складний і в ньому виокремлені такі напрями.

Романтичний напрям формування садово-паркових ландшафтів. XVIII століття вважається «золотим століттям» садово-паркового мистецтва. У цей час великого розмаху набуло будівництво садів і парків при палацах, у міських і заміських панських маєтках. 1770-1780-ті роки пов'язані з радикальними змінами у садово-парковому мистецтві, з відмовою від регулярного стилю планування території та утвердженням пейзажного. Художники-професіонали, аматори звертаються до античної епохи, опановують заново відкриті цінності Геркуланума та Помпеї, величні у своїй простоті та ясності пам'ятники Греції і Риму. Одночасно детально вивчається культурна спадщина епохи Відродження. Усталені канони бароко похитнулися, все більше зміцнюється ідея «повернення до природи», до простоти. Відмова від ненатуральності, надмірної помпезності, складності, що панували у стилях з кінця XVII – початку першої половини XVIII століть, стає неминучою. Основна ідея пейзажних парків – наслідування природи. У зв'язку з тим, що природа «уникає» прямих ліній, то всі регулярні, симетричні елементи зникають. Помпезні шпалери і боскети, розкреслені партери перетворюються у вигнуті алеї, зелені галявини, густі масиви лісів, мальовничі групи дерев та кущів. Замість величних терас, оформлених широкими сходами та балюстрадами, створюються, а там, де вони є, зберігаються пагорби та долини, стрімчаки та ущелини. Парки пейзажного стилю повинні зливатися з прилеглими ландшафтами, їхні межі стираються, стають

непомітними, фізично зникає огорожа, яку замінив рів, вал (садовий прийом «ах – ах»). Краєвиди на зовнішню природу, яка ніби продовжує парк, стають важливим компонентом його естетики. Композиція будується на послідовному розкритті багатопланових пейзажних картин, на зміні світла й тіні, на контрастах кольорів. Проте «натуральність» пейзажних парків XVIII століття все ж таки залишається умовною. Фактично, це певні ідеалізовані та сентиментальні картини, побудовані за законами живопису.

Типовими ознаками перших європейських пейзажних парків були «пасторальні» картини, «сільські» краєвиди з хатинами, млинами, отарами овець. Територію парку насичували античними спорудами, героїко-романтичною скульптурою, яка пов'язана з міфами, легендами та місцевими переказами. У цей період садиби розглядаються як своєрідні міста в мініатюрі, більше того, як «мікрокосм» – в якому є своє компактне, раціонально організоване ядро, місця для роботи та відпочинку. Основні елементи садиби були тісно взаємопов'язані і в той же час відокремлені. Палац – абсолютна домінанта садово-паркового ландшафту, що втілювала ідею раціональності, порядку та освіти. До нього примикали флігеля, які лише підкреслювали й доповнювали домінанту, розвиваючи її в просторі. Головний будинок і флігелі, що часто були зв'язані між собою колонадами, утворюють парадний двір – курдонер, або форму «Покой». Палац виділяється своїм центральним положенням, розмірами, виразністю портика, малюнком проїомів, виступів від бічних флігелів. Трохи далі, нижче знаходилися службові приміщення. Вони ніколи не вирішувалися

лише як утилітарні елементи – вони також прикрашалися, ставилися в певному порядку, але таким чином, щоб композиційно підтримати центр ансамблю. Як правило, до симетричного фасаду перпендикулярно підходила пряма під'їзна алея. Головна вісь проходила через в'їзні ворота, парадний двір, вестибюль, зал і далі у сад. Цей ближній сад ще не розглядається як «природа», він, швидше, є безпосереднім продовженням, доповненням палацу і тому завжди був вирішений у регулярному стилі.

Вже за ним починається пейзажний парк. Він може підступати до будинку з боків, а може «проглядати» через колонаду з двору. Але в роки раннього класицизму він не підходив до будівлі впритул, «штучне» та «натуральне» ніби були протиставлені та розділені, але не змішувалися.

Місце для центру садиби обиралося на піднятті, на пагорбі, на краю річкової тераси або ставка. Це вже не було прагнення панувати над природою, підпорядковувати її волі людини – тенденція характерна для бароко. Це було швидше бажання прикрасити та одухотворити природу штучно, виразити через архітектуру гармонійний зв'язок людини з природою. Парк не демонструє безмежні можливості перетворення природи, а лише по-своєму впорядковує її, розкриває закладену в ній красу. Звідси і прагнення розташувати садибу в особливо мальовничій місцевості, поставити палац поряд або на одній композиційній вісі з пейзажем. При цьому враховувалися потенційні можливості місцевої топографії, наприклад, наявність знижень тальвегів для влаштування каскадів ставків. Відштовхуючись від складності бароко, його емоційної

напруженості й проголошуючи перемогу натуральності, гармонії, ясності композиції, епоха класицизму в той же час створила надзвичайно розвинену семантику парку. Помилково вважати парки 70-80-х років XVIII століття поверненням до простоти й безпосередності, лише бажанням показати красу натуральної природи. Найхарактернішою рисою паркових композицій цього періоду є багатозначність, використання пейзажних, скульптурних, архітектурних символів, їх романтична спрямованість. Деякі сюжети парків здаються наївними. Парк сприймався в контексті загальнокультурних інтересів часу, в ореолі літературних, художніх асоціацій. Інколи він набував своєї філософії, був своєрідним засобом вираження індивідуального бачення світу. Ось перелік смислових об'єктів «Софіївки» (м. Умань, Черкаська область). Автори розбили їх за спрямованістю асоціацій на: «античні» – Хаос, Єлисейські поля, підземна річка Ахеронт, грот Венери, Тарпейська скеля, павільйон Флори, статуя Еврипіда, грот Діани, тераса Муз; «географічні» – Амстердамський шлюз, Венеціанський міст, Кавказька гірка, Китайська альтанка; ландшафтно-екзотичні – Великий водоспад, Мертве озеро (Ахеронтійське озеро), Левовий грот; історичні – камінь Смерті, Усічена колона, каскад Три сльози, грот Локетек та інші [9, 16]. Для прикладу був наведений всесвітньо відомий парк, але навіть невеликі за площею садово-паркові ландшафти цього періоду, також мали свої «міфи», «мавзолеї», «руїни» та «грації», якими їх населяли.

Пейзажна композиція не обмежувалася лише рослинним матеріалом, вона поєднувалася з рельєфом та водними об'єктами.

Наявність ставків, каналів, струмків – типова ознака організації території садово-паркового ландшафту цього напрямку. З одного боку тут простежується давня традиція поєднання утилітарних і естетичних функцій. Ставки використовувалися не лише як місця споглядання природи, але і з господарською метою – для розведення риби, будівництва млинів. Якщо ставків немає в безпосередній близькості від будинку, то вони знаходяться на віддалі, часто на продовженні головної вісі ансамблю; інколи вони утворюють центральний відкритий простір парку, навколо якого згруповані основні пейзажні композиції (Національний дендрологічний парк «Софіївка»); або розташовані поблизу будинку і створюють дзеркальний ефект паркового фасаду; інколи ланцюг ставків ніби огинає парк по периферії, замикаючи садибу, виділяючи її із загального сільського фону (Синицький парк Черкаської області, Немирівський парк Вінницької області, дендропарк «Олександрія» Київської області). Водна система пейзажного парку не одразу відкривається перед відвідувачем. Візуальні ефекти змінюють один одного в певній послідовності. Водна поверхня стає об'єктом композиції, її поживляють острови. Береги звивисті, посічені численними мисами, бухтами та затоками. Вода стає важливим елементом загального вигляду садово-паркового ландшафту. До неї приурочені інші засоби художньої виразності – скульптура й малі архітектурні форми.

Садово-паркове будівництво на землях Правобережного лісостепу України мало свої особливості. Для зведення великих палаців і парків польська верхівка запрошувала майстрів із Франції

та Англії. Більшість резиденцій магнати будували у власних містах і містечках – Умані, Тульчині, Немирові, П'ятничанах, Білій Церкві та інших населених пунктах.

Магнатські резиденції Правобережної України у XVIII столітті були так званими аркадіями. Це ідеальний світ, який був і помешканням власника та його родини; і місцем збереження родових реліквій, архіву; а також виконував репрезентативну функцію. Все це вимагало від власника резиденції особливо великих витрат. Йшлося не лише про палац, наповнений різноманітними дивами, творами мистецтва, колекціями старожитностей, та про пишний прийом у ньому. Неодмінним елементом садиби мав бути парк або сад. У складі резиденції палац і господарство представляли «земне буття», а парк був його ідеальною, духовною складовою. «Парк був ніби окремим універсумом, світом у світі, душею резиденції-аркадії. У кожній резиденції він репрезентував якусь свою, оригінальну ідею, розповідав свою історію. Кожною квіткою й деревом, алеєю та колоною парк оповідав відвідувачу про великий міф, написаний геніальним садівником мовою символів на замовлення багатого власника резиденції» [2, с. 3]. Такими замовниками в другій половині XVIII століття стали аристократки, зокрема Ізабелла з Флемінгів Чарторийська, Гелена з Пшездзєцьких Радзівіллової, Ельжбета з Чарторийських Любомирська, Олександра з Енгельгардтів Браницька, Софія Главані-Вітт-Потоцька. Це стало основою для того, щоб Герард Ціолек назвав ці часи, що настали в садово-парковому мистецтві після доби бароко, «століттям жінки». Саме ці жінки визначали ідеї, покладені в основу створених у ті часи

парків. Підтвердження цієї думки ми знаходимо в багатьох наукових працях [1, 2, 9, 11, 17, 20].

Одним із ранніх ансамблів цього періоду є збудований у 1782 році маєток Потоцьких у Тульчині. У 1775 році Станіслав Щенсний Потоцький переніс свою резиденцію в Тульчин (його батьківський розкішний маєток у Кристинополі відійшов до Австрії після першого поділу Польщі). Центром ансамблю є двоповерховий палац і два флігеля, які з'єднані з головною будівлею дугоподібними галереями. Між ними знаходиться парадний курдонер (120×80 м) з великим круглим газоном посередині. Пряма алея з'єднувала палац з костьолом у центрі Тульчина. Друга композиційна вісь перетинає курдонер по центрам флігелів. Архітектором палацового ансамблю в Тульчині був Лакруа. Він створив єдиний ансамбль, до складу якого входили крім палацу також манеж, стайні, турецька лазня й житлові будинки. Композиція головного фасаду центрального корпусу побудована в ритмі десятих колон іонічного ордеру між двома ризалітами з іонічними пілястрами. Бічні корпуси ансамблю акцентовані традиційними виступаючими портиками доричного ордеру, з трикутним фронтоном [9]. Парк «Хороше» («Ларошель», «Лароше», «Ля рош») був створений у 1793 році П'єром Ленро. Парк «Хороше» включав галявини стрижених газонів, широкі дороги, обсажені деревами, систему каналів і водойм, що поділяли садово-паркових ландшафт на частини. Центром водної композиції об'єкту був каскад, який спускався від палацу до мармурового басейну. Доріжки, площадки, острови були прикрашені мармуровою грецькою та римською скульптурами. Прикрасою парку були руїни

землі Фідія, купальня в турецькому стилі, мавританська баня, альтанки, мости. По території парку були розміщені вольєри з птахами. У оранжереях вирощували екзотичні види рослин.

Серед зразків садово-паркового мистецтва XVIII століття варто відзначити відомий парк «Олександрія» у м. Білій Церкві Київської області. Для нього була обрана мальовнича місцевість вздовж лівого берега річки Рось, де була вікова діброва. Парк заснований і названий на честь його власниці – Олександри Василівни Браницької. Автором генерального плану був відомий французький архітектор-паркобудівник Мюффо. За даними Д.М. Криворучко, у 1796 році у Браницьких працювали архітектор Домінік Ботані і садівник Август Станге. Вони, а також садівники Бартецький і Вітт, які керували роботами в наступні роки, втілили в життя проєкт генплану і заклали основу паркових композицій, використовуючи для цього лісостеповий ландшафт і природні дубові ліси [2]. Парк розвивався в напрямі від палацу й оточуючих споруд, так званого «Дідинця», поступово розширюючись. Неподалік від «Дідинця» розміщена ділянка «Варна», створена на честь здобуття російськими військами у 1829 році турецької фортеці Варна. У «Олександрії» були побудовані численні альтанки, колонади й містки. Деякі споруди мали романтичні назви: «Руїни», «Турецький будиночок», «Китайський місток». Відкриті галявини, система ставків і декоративні групи дерев створювали чудові картини, які розкривалися поступово під час прогулянки в парку.

Одним із найяскравіших пейзажних парків романтичного напрямку є парк «Софіївка», який знаходиться в місті Умані

Черкаської області. Він не має аналогів у садибному будівництві України, тут немає палацу, а композиційним центром є долина річки Кам'янки. Парк був заснований польським магнатом Станіславом Щенсним Потоцьким. Будівництво розпочалося в 1796 році під керівництвом інженера Л. Метцеля і тривало, чергуючись з довгими періодами затишшя, майже все XIX століття й частково XX століття. Сьогодні І.С. Косенко [16], детально вивчаючи історію створення цього ансамблю, розрізняє шість основних етапів розвитку «Софіївки»: 1796-1832 роки; 1832-1859 роки; 1859-1929 роки; 1929-1955 роки; 1955-1980 роки; 1980 – наш час. На першому етапі будівництвом керував польський інженер-капітан Людвіг Метцель. Йому було наказано спорудити каскади і водоспади, засадити лісом вододіли, провести у значному обсязі земляні роботи. У перші чотири роки найінтенсивніше велося будівництво гідротехнічних споруд, створювалися підземні шлюзи, гроти, фонтани, були переміщені та встановлені у відповідному порядку кам'яні глиби. Потім проводилися лісонасадження. Парк був відкритий у травні 1800 року до дня народження Софії Главані-Вітт-Потоцької. До 1805 року був створений головний каскад, підземна річка Стікс (Ахеронт), шлюзи, кам'яні гроти, заповнені водою Верхній і Нижній ставки. Парк прикрашали мармурові копії античної скульптури,obelіски, декоративні вази. Його куточки отримали символічне найменування, пов'язані з давньою міфологією, місцевими легендами, подіями родини власника. Немає ніяких документів, які б засвідчували наявність загального плану створення парку. Існує припущення, що роботи планувалися безпосередньо «на місці», на основі досвіду

майстрів, творчої інтуїції Л. Метцеля та інших інженерів, садівників, художників, а також шляхом переробки невдалих деталей і поступового наближення до ідеального зразка.

Перехід від регулярного стилю планування території до натуральності не був однозначним. Була реакція на надмірну ускладненість і тематичну перенасиченість пейзажних парків, посилювалося прагнення бачити в них справжню природу. Деякі «вигадки» в романтичному напрямі пейзажного стилю здавалися не менш штучними, ніж старі регулярні сади. Все це і визначило розвиток реалістичного напрямку формування садово-паркових ландшафтів пейзажного стилю планування території.

Реалістичний напрям формування садово-паркових ландшафтів. Для XIX століття характерним є те, що парки створювалися як дендрарії, на перший план виступала майстерність вирощування різноманітних рослин. Шляхом поєднання деревної та чагарникової рослинності в художньо побудовані групи та масиви, прив'язка їх до рельєфу, поєднання з дорожньою мережею, водними поверхнями – тепер це все формувало виразність садово-паркового ландшафту в цілому [9]. Якщо на початку XIX століття будівництво дворянських резиденцій було на підйомі, то вже у 20-30-х роках XIX століття спостерігається послаблення, виключенням стало створення розкішних палацово-паркових ансамблів. Поступово змінилася й стилістична спрямованість, резиденції набули більш романтичного забарвлення, а суворі канони класицизму почали відходити на другий план. Зростаюче захоплення флористичним багатством парку домінувало над архітектурою комплексу, знижувалася роль палацу та

інших монументальних споруд. Не було прагнення до стилістичної єдності ансамблю, навпаки, важливим і актуальним було показати все розмаїття історичної палітри архітектури, показати образи та символи мистецтва як європейських країн, так і східних. На фоні цих тенденцій до середини XIX століття спостерігається деяке зниження інтересу до будівництва нових садиб, а відповідно і парків. У цей період змінюється співвідношення між інженерно-архітектурною та природними складовими палацово-паркового комплексу. Раніше палац був абсолютною домінантою резиденції, вся планувальна організація парку або саду була підпорядкована головній архітектурній споруді і ніби була її продовженням. Цьому сприяла симетрично-осьова схема планування резиденції. Тепер композиція парку стала більш вільною, розосередженою. Парадний під'їзд не обов'язково був сполучений із планувальною віссю ансамблю, найчастіше алея підходила до палацу по діагоналі або паралельно головному фасаду. Центром композиції був природний об'єкт, найчастіше ставок. Ставки і раніше відігравали важливу роль у резиденціях, але у цей період вони стають центром, тим «ключем», який розкриває зміст ансамблю. Архітектурні споруди зв'язуються не планувальною віссю, а «дзеркалом», в якому вони відбиваються, ніби поєднуючись з водною стихією. Посилення природного фактора у композиції виразилося й у трактуванні палацу та парку як панорамних амфітеатрів, звернених до пейзажу, наприклад, до долини великої річки.

Одночасно із послабленням ролі архітектурних споруд у парках зменшилася кількість скульптурних композицій. Вони перестали

бути об'єктами, що несуть смислове навантаження. Природа не потребує спеціально створених алегорій, вона прекрасна сама по собі, достатньо лише розкрити її красу й вміло показати пейзаж. Такий підхід змушує прийти до висновку, що головне в парку – це дерева, квіти, струмки і ставки, а не урочистий під'їзд до палацу, балюстради або партер. Змінився і «настрій» парку. Менше помпезності, урочистості, монументальності, суворості, більше невимушеності, ліричності, інколи й смутку. Звідси і поява в парках пам'ятників-меморіалів, мавзолеїв, пам'ятних місць. З часом менші площі стали займати регулярні композиції. Зберігається частина прямих алей, проте перевага все ж таки надається більш плавному плануванню доріг. У нових умовах пейзажний підхід у формуванні парку став практично єдиним можливим, сфера регулярного планування звузилася практично до меж тієї території, що безпосередньо підходила до будинку.

Таким чином, на початку XIX століття у пейзажному стилі планування садово-паркових ландшафтів чітко намітилися два напрями: романтичний і реалістичний. Реалістичний напрям був представлений у таких паркових композиціях, які були створені у відповідності до природних особливостей місцевості, були схожі на дійсно існуючі ландшафти, типові для цього регіону. Цей тип парку виник у 20-30-х роках XIX століття як реакція на штучність, умовність і надмірну складність сентиментальних і романтичних пейзажних композицій. На противагу їм реалістичні парки прагнули до максимальної простоти і натуральності, їхня художня виразність була представлена в рослинних угрупованнях, у пропорціях

відкритих і закритих просторів.

У більш пізній період у парках, які були створені як романтичні, стали переважати пейзажі реалістичного типу, у деяких випадках вони лише доповнювали ансамбль, що склався. Прикладом останнього є роботи, виконані у «Софіївці» у 1830-х роках. Це був період, коли парк належав управлінню військових поселень. Він був розширений у північному та південному напрямках і в ньому з'явилося кілька архітектурних споруд у стилі ампіру: павільйон на острові Анти-Цирцеї, павільйон Флори, в'їзні ворота (архітектори А. Штакеншнейдер, І. Макутін) виконані у стилі пізнього класицизму.

Наприкінці ХІХ століття змінюється власне естетична установка. Нові маєтки, що були реконструйовані, стали нагадувати багаті дачі, цінувалася не зовнішня помпезність, а інтимність, комфорт, поетичність природи. Більшого значення надавалося оригінальності вигляду садиби. Це створювало передумови для більш вільного характеру художньої організації території, для змішування стилів. Особисті смаки власників і митців не стримувалися модою, як це було на початку ХІХ століття, в часи домінування класицизму. Композиції втратили характер ансамблю. Отже, фрагментарність і певна здрібненість садово-паркового ландшафту кінця ХІХ століття є однією із основних ознак. Цьому сприяло також і загальне захоплення рослинним матеріалом. Введення екзотів, поєднання великої кількості рідкісних видів рослин, захоплення формою крони, листка, квітки. Садово-парковий ландшафт стає більш мальовничий, вражає своїми контрастами, дивує багатством рослинного матеріалу, проте втрачає цілісність

композиції. Більшого значення надавалося ближнім планам. У зв'язку з цим навколо будинків, палаців зменшуються за розмірами або й загалом зникають партери та галявини, дерева наближаються до будинків майже впритул. Таким чином, архітектура не протиставлялася природному оточенню, а навпаки зливалася з ним.

У 60-80-х роках XIX століття більш помітною стала тенденція до заміни декоративних парків при маєтках так званими економічними садами, які виконували утилітарні функції, проте були насичені й декоративними елементами. Це означало повернення до давньоруської традиції поєднувати утилітарні функції саду-городу з естетичними. Основну площу такого садово-паркового ландшафту займали різноманітні плодові насадження. Декілька прогулянкових алей перетинали ділянку під прямим кутом. Вони були сформовані з таких декоративних порід – липи, дуба, модрини, сосни. Часто за нею йшла прогулянкова доріжка, на підвищенні була альтанка.

Другу половину XIX століття і початок XX століття вважають періодом занепаду будівництва маєтків. Але це не стосується садово-паркового мистецтва. Варто зазначити, що поряд із здрібненням парків резиденцій аристократів відбувалися й інші процеси, а саме: поява нових типів міських і приміських садів, гаїв, масивів, створення парків-дендраріїв, ботанічних садів. Все більше приходить усвідомлення ландшафтної основи будівництва парків, їхнього соціального значення, проводяться наукові дослідження та експерименти в галузі лісорозведення та садівництва, продовжує збагачуватися асортимент декоративних насаджень. Тому розглядати цей період як час занепаду у садово-парковому мистецтві

неправильно й однобічно, мову можна вести власне про певні якісні зміни, про появу нових і відмирання старих жанрів та напрямів створення та планування садово-паркових ландшафтів [2].

Конструктивіський період створення садово-паркових ландшафтів (20-30-ті роки ХХ ст. – 90-ті роки ХХ ст.). Перебудова суспільного ладу у ХХ столітті, зміна соціально-економічних умов, політичного устрою держави зумовили й трансформацію садово-паркових ландшафтів. Якщо раніше вони створювалися як резиденції польських магнатів і російських вельмож, були приватною власністю багатого прошарку суспільства, то у ХХ столітті в зв'язку з індустріалізацією виробництва та загальною тенденцією розростання міст і збільшення кількості міського населення був поширений погляд на них як на озеленені суспільні території, призначені для щоденного і короткотривалого відпочинку населення, як на ефективну рекреаційну систему. Як зазначає Л.С. Залеська [9], паркове мистецтво втратило свого замовника в особі дворянства і королівського двору. Воно стає дрібнішим і часто перетворюється у аматорське садівництво, що розвивалося за рахунок досягнень рослинництва, інтродукції та акліматизації рослин. Століття капіталізму позбулося всього зайвого. Кривизна доріжки стала більш плавною, група дерев більш щільною. З'являються «ділові дороги», які використовуються для того, щоб перетинати парк або сад найкоротшим шляхом, або «поясні дороги», які дозволяють його обійти по периметру. Вводяться лише найнеобхідніші споруди. Паркові композиції стають більш суворими, практичними. У цей період у ландшафтній архітектурі

з'являються різні типи і види озеленення, які представляють садово-паркові ландшафти ХХ століття. Це різноманітні парки (парки культури та відпочинку, спортивні парки, дитячі парки, парки-виставки), науково-просвітницькі парки (етнографічні парки, сади скульптури, сади монокультур, ботанічні сади, зоологічні парки), меморіальні парки, сквери, бульвари, лугопарки, набережні [1, 9, 11].

Як зазначає В. І. Білоус [1], кардинальна зміна державного устрою, способу життя, духовних цінностей, звичаїв, рівня освіти суспільства сприяла і змінам у садово-парковому мистецтві. З початком індустріалізації виникла потреба у гармонізації та благоустрої нових житлових кварталів. Так поступово з'явився новий напрям діяльності міських комунальних господарств – «озеленення населених місць», завданням якого було створення порівняно простих зелених масивів у нових мікрорайонах, догляд за існуючими міськими насадженнями, а потім і створення міських і заміських парків і лісопарків відпочинку трудящих. А новий і значно спрощений напрям зеленого будівництва отримав державну підтримку, набув широкого розмаху, особливо у швидкоростучих промислових центрах, і став досить поширеним. У результаті в містах з'явилися нові парки відпочинку, нові вулиці обсаджувалися деревами, приміські лісові та лучні території перетворювалися в лісопарки, лугопарки та гідропарки. Такі насадження стали невід'ємною частиною міст і великих промислових центрів.

Якщо характеризувати стан парків XVII–XIX століть, то в цей період більшість з них перебувають у занедбаному стані і потребують невідкладних заходів щодо їхнього збереження, реставрації та

благоустрою. У архівах зберігаються документи [9], які підтверджують це. Зокрема вказується, що управління облвиконкому: культури, комунального господарства та лісозаготівель, облагропром та інші установи та організації, у віданні яких є парки-пам'ятки культури та садово-паркового мистецтва, виконками місцевих рад народних депутатів не забезпечують належного виконання вимог закону УРСР «Про охорону та використання пам'яток історії та культури», а також постанови Ради Міністрів СРСР від 16 вересня 1982 року № 865 та постанови Ради Міністрів УРСР від 27 січня 1983 року № 39 у частині охорони, реставрації, утримання і використання пам'яток містобудування й архітектури, зокрема старовинних парків [9]. Також спостерігається тенденція до того, щоб колишні приватні палацово-паркові комплекси були відкриті для загального використання. На базі Немирівського палацово-паркового ансамблю у 1921 році була організований санаторій «Авангард». Северинівський парк Жмеринського району Вінницької області перебуває у віданні кістково-туберкульозного санаторію; пансіонат відпочинку «Гірський» діє на території Бронницького парку Могилів-Подільського району Вінницької області; центральний військовий клінічний санаторій «Хмільник» – парку ім. І. Гегльського у м. Хмільнику Вінницької області. Були відкриті табори відпочинку для дітей на базі Сокілецького парку Вінницької області, Бондарецького парку Житомирської області; діють лікарні – Моївський парк (с. Моївка Могилів-Подільський район Вінницька область), Печерський парк (с. Печера Тульчинський район Вінницька область), П'ятничанський парк (м. Вінниця) [9]. Парки стають науково-

дослідними базами – зокрема 26 вересня 1955 року дендрологічний заповідник «Софіївка» на підставі Постанови Ради Міністрів України № 1184 був переведений в систему Академії наук України і перейшов у підпорядкування Центрального ботанічного саду АН України, а 23 січня 1991 року «Софіївка» отримала статус самостійної наукової установи Національної академії наук України [16]. Парк графів Браницьких, «Олександрія» у місті Білій Церкві Київської області у 1946 році був переданий у відання Академії наук УРСР [9]. У м. Млієві Черкаської області діє Мліївський науково-дослідний інститут, до складу якого входить дендропарк, визначений як оригінальна пам'ятка садово-паркового мистецтва. Ялтушківська дослідно-селекційна станція організована на базі парку-садиби «Лугове» (с. Ялтушків Жмеринського району Вінницької області); дослідне господарство «Україна» – Немерченський парк Могилів-Подільського району Вінницької області. Також були організовані музеї. У приміщенні колишнього палацу Корсунь-Шевченківського ансамблю знаходиться музей історії Корсунь-Шевченківської битви та історичний музей [9]. У садибі графів Грохольських (с. Вороновиця Вінницького району Вінницької області) організований Музей історії авіації ім. О.Ф. Можайського. Також території садово-паркових ландшафтів використовуються як бази відповідних навчальних закладів (загальноосвітніх шкіл, технікумів, університетів) – Верхівський парк, Тиврівський парк, Чернятинський парк, Браїлівський парк, Комаргородський парк, Михайлівський парк, Сутиський парк Вінницької області; Новочорторийський парк, Турчинівський парк Житомирської області; Казачанський парк,

Сидорівський парк Черкащини та інші [9].

Таким чином, характерною особливістю садово-паркового будівництва в Україні в ХХ столітті є розвиток нових типів парків: культури та відпочинку, дитячих, спортивних, історичних, парків-виставок, зелених зон відпочинку, лісопарків. Для цього періоду є визначальними такі принципи: парк кожному селу, місту; комплексність – збільшення паркових просторів як активних елементів архітектурно-планувальної структури міста; чіткий функціональний поділ території на зони; збереження та використання пам'яток садово-паркового мистецтва; застосування кращих прийомів, напрацьованих попередніми поколіннями паркобудівників. Основними тенденціями розвитку садово-паркового будівництва є зростання ролі парків як активного містобудівельного елемента, який виконує екологічні, виховні, естетичні та інші функції; зусилля ландшафтних архітекторів все більше були спрямовані на створення цілісних систем зелених зон міста; при будівництві парків повною мірою враховувалися характерні особливості ландшафту, сучасні досягнення науки і техніки, розглядалися можливі режими експлуатації [9]. Незважаючи на позитивні тенденції у розвитку ландшафтної архітектури, нових віянь у садово-парковому мистецтві, варто зазначити, що події першої половини ХХ століття мали надзвичайно негативний вплив на панські маєтки та палацово-паркові ансамблі минулих століть.

Еклектичний період (кінець ХХ ст. – початок ХХІ ст.). Зі здобуттям незалежності, формуванням основ ринкової економіки в Україні у 90-х роках ХХ століття, а також на початку ХХІ століття

змінилася соціальна стратифікація суспільства. Як результат, тепер ландшафтознавці ведуть мову про так званий особистий ландшафт. Культура кожної окремо взятої людини є відображенням масової суспільної культури. Культура кожної особистості знаходиться у певній узгодженості з соціально визначеними суспільними нормами та правилами. Окрім того, вираженням своєї індивідуальності, освіченості, культурних смаків, поглядів і, можливо, власного бачення середовища, світосприйняття є створення і впорядкування території, що належить людині. М.Д. Гродзинський [9] наводить яскравий приклад формування садово-паркових ландшафтів у сучасних умовах: «Цікавим феноменом є масиви котеджної забудови навколо великих міст України, створені упродовж останнього десятка років людьми з достатком вище середнього. При освоєнні котеджних ділянок їх власники діяли абсолютно неузгоджено між собою. Культурні смаки одного із них дозволили влаштувати на своїй ділянці охайний сад з органічно вписаним у нього будинком. Смаки та культура його сусідів зумовили зведення незграбного, але розміром на всю свою ділянку будинку із бутового каменю. Інший сусід, демонструючи свою любов і повагу до східної культури, звів щось на зразок японської пагоди, оточеної чимось на зразок східного саду каменів. Четвертий вибудував псевдоготичний замок й ландшафтно «оздобив» його залитою бетоном площадкою для авто. І так далі і тому подібне. Власник кожної ділянки має свою культуру, мало не кожен хоче її «показати» найяскравіше і виразніше, не рахуючись із тим, що демонструє поруч його сусіда. В результаті маємо якесь абсурдне нагромадження різних архітектурних і

ландшафтних стилів, нав'язливу демонстрацію свого розуміння (точніше було б незрозуміння) культури ландшафту» [9]. Також характерною особливістю цього етапу є те, що в умовах розбудови незалежної України спостерігається зростання інтересу до пам'яток історичної минувшини. Виконуються роботи з відновлення колишніх величних магнатських ансамблів, здійснюються наукові дослідження. Тепер садово-паркові ландшафти представлені як садами і парками минулих історичних епох, об'єктами зеленого будівництва та ландшафтної архітектури, так і сучасними еkleктичними малими садами приватного сектору.

2.6. Сучасна розбудова та функціонування садово-паркових ландшафтів

Просторово-часовий аналіз структури сучасних садово-паркових ландшафтів. Садово-паркові ландшафти створювалися упродовж відповідного часового відрізка. Їхня зміна, перебудова відбувалися постійно. Тому їх не можна вивчати у статичному стані. Варто досліджувати в динаміці змін, історичних напшарувань, що виникли. Правобережний лісостеп України знаходиться в межах Дністерсько-Дніпровського лісостепоного краю, ландшафти якого належать до підкласу височин. Сади і парки створювали в місцях непридатних для ведення сільського господарства. У межах території дослідження вони приурочені до долин річок, тому в ландшафтній структурі розглядають річищний, заплашний, схиловий та вододільний типи місцевостей. У структурі *річищного типу місцевостей* варто виокремлювати природні аквальні комплекси та водно-антропогенні, представлені ставками,

каналами, водоспадами. Хоча річища значно відрізняються за морфологією, мають різну глибину і ширину, в їхній будові є чимало спільних ознак, що є наслідком роботи потоку. Так, кожне річище річки має плеса та перекати, чергування яких вздовж течії річки порушують монотонність ухилу її дна. Перекати частково виражені на р. Південному Бузі, на р. Росі – в районах порогів. Перекати приурочені до відрізків русел річок з порівняно малою крутизною, значним нахилом ($2-3^0$), що мають тенденцію до підняття. Саме цим зумовлені характерні риси формуючих перекати водно-річкових урочищ: незначні глибини, швидка течія та кам'янисто-гравійне дно. У сучасній структурі перекатів річок характерними є чотири натуральних типи урочищ: центрального річища, мілководних русел і рукавів, порогів і островів (Печеро-Сокілецький парк, Корсунь-Шевченківський парк). У структурі плесових ділянок є два типових водно-річкових урочища: центрального глибоководдя та прибережних відмілин інколи з піщаними косами [7]. Неодмінним елементом садово-паркових ландшафтів є штучно створені водні об'єкти – ставки, басейни, водосховища, канали, фонтани та водоспади. Ставки утворюють окремі урочища або групи урочищ у відповідному типі місцевостей. Найчастіше зустрічаються ставки заплавної типу місцевостей, створені на малих і середніх річках. Наприклад, каскад ставків в долині р. Кам'янки, ставки на р. Синиці. Для них характерні два типи урочищ: урочище центрального глибоководдя та прибережні відмілини. Вони можуть бути ускладнені штучно створеними насипними островами, зазвичай, овальної форми, з укріпленими бетонними плитами берегами або гранітною кладкою, засаджені

деревною рослинністю. Такі острови мають різні розміри, залежно від розмірів і конфігурації ставка, піднімаються над рівнем води на 30 см і більше. Інколи прикрашені малими архітектурними формами (рожевий павільйон на острові Анти-Цирцеї на території Національного дендрологічного парку «Софіївка» НАН України). Ставки схилового типу місцевостей створені в глибоких балках. На території садово-паркового ландшафту «Олександрія» НАН України є три глибокі балки – Східна, Середня та Західна, які витягнуті у напрямку з півночі на південь і зливаються з долиною річки Рось. У східній балці були побудовані три декоративні ставки, що знаходяться на різних рівнях: Дзеркальний став, Холодний став і Лазневий (площею понад 0,65 га). У Середній балці знаходяться такі ставки: Акваріум Золотої Рибки, Лебединий, Поповича та Срібний Серпанок. У Західній балці – каскад із чотирьох ставків загальною площею 7 га: верхнього – Потерчата, середніх – Русалка і Водяник, нижнього – Скельний [9]. У «Софіївці» – це Женевське озеро, розміщене на місці колишнього гранітного кар'єру. Поширеними є канали – неглибокі (до 1,5-2,0 м), довжиною від декількох десятків метрів до 1-2 км, шириною 3-5 м, лінійно витягнуті антропогенні водні об'єкти [9]. Як ландшафтні комплекси вони нагадують річища річок, але характеризуються більш повільною течією. Мають високі (до 1-1,5 м) незаболочені береги зі штучними деревними насадженнями. Зазвичай, для них характерне мулисте дно, в окремих випадках дно викладене гранітними плитами, а береги укріплені кладкою. Канали є на території Сокілецького парку (с. Сокілець, Вінницький район, Вінницька область), Немирівського парку (м. Немирів, Вінницька

область). Це млинові канали. Також створюють водоспади, наприклад, Великий водоспад висотою 15 м у Національному дендрологічному парку «Софіївка» НАН України; Великий і Малий водоспад, водоспад Черепаха у дендропарку «Олександрія» НАН України.

Заплавний тип місцевостей виражений у долинах річок. Характерною групою урочищ є луки різного виду, складені алювіальними відкладами різного гранулометричного складу, з лучними та лучно-болотними ґрунтами. У межах культурних садово-паркових ландшафтів заплавний тип місцевостей представлений територіями, зайнятими газонами. *Схиловий тип місцевостей* представлений схилами різної крутизни, морфологія яких складна. Розрізняють урочища крутих схилів (35^0), так звані стінки, численні яри, балки, а також природні відслонення – уступи, карнизи, різні форми вивітрювання. Вони вкриті лісовими масивами, парковими насадженнями, частково терасовані й укріплені підпірними стінками, наявні різноманітні доріжки та сходи. *Вододільний тип місцевостей* представлений урочищами рівнинних і слабконахилених ($0-3^0$) поверхонь, що переважно зайняті парковими насадженнями. Зазвичай, в межах цього типу місцевостей будувалися палаци, розміщувалися господарські споруди, розбивалися алеї.

Таким чином, у ландшафтній структурі старовинних садово-паркових ландшафтів представлені річищний, заплавний, схиловий та вододільний типи місцевостей, які є типовими для території дослідження. Формування, функціонування та розвиток садів і парків пов'язаний з особливостями соціально-економічного та

історичного розвитку території.

Національний дендрологічний парк «Софіївка» НАН України був створений на території, вкритій степовою рослинністю. Місцевість розчленована балками та долиною річки Багно (Кам'янка) з виходами кристалічних порід на денну поверхню. Спочатку С.Щ. Потоцький планував всю долину річки Кам'янки з пагорбами та гранітними скелями перетворити на значний за розміром англійський парк, обладнаний численними каскадами і фонтанами. Планувалося всі навколишні горби засадити деревами з розкішним листям, на відкритих просторах на південь річки Уманки, на південний схід від с. Городецького, створити суцільний зелений масив, а на північному заході з'єднати парк з Грековим лісом. На заході він повинен був починатися від міської застави (тепер це район перетину вулиць Європейська і Велика Фонтанна) і продовжуватися на схід до с. Піківець [9, 16]. Упродовж першого періоду створення парку роботами керував військовий інженер Людвіг Метцель і садівник Олива. У перші чотири роки найінтенсивніше велося спорудження гідротехнічних споруд, будувалися греблі, проводилися роботи щодо поглиблення дна майбутніх водойм, створювалися підземні шлюзи, грати, фонтани, були переміщені та встановлені у відповідному порядку кам'яні глиби. Місцеве каміння використовувалося для створення гребель, мостів, шлюзів, постаментів під скульптуру. З каміння були створені грати, водоспади. Була пробита підземна річка Ахеронт, вироблено овальне ложе Ахеронтійського озера, створена Долина Велетнів. Одночасно з переміщенням каміння на території парку розчищувалися місця для мальовничих галявин, висаджувалися

листяні та хвойні дерева, декоративні кущі. При будівництві парку використовувалися місцеві та екзотичні види дерев – платан, різні види сосен, ялина звичайна, ялиця, тюльпанне дерево. Оголені схили балок засаджувалися місцевими породами – дубом, липою, кленом, грабом і ясенем. Окремі великі екзоти привозилися здалеку з землею і висаджувалися на галявинах для створення закінчених паркових композицій. Так були сформовані основні масиви парку під назвою Дубинка, Грибок і Звіринець. На початок XIX століття були створені водойми та острів, змінені русла джерел, побудовані фонтани та водоспади, споруджена оранжерея, висаджені дерева та кущі. В'їзд до «Софіївки» до 1836 року був лише зі сторони оранжереї.

Упродовж наступних періодів відбувалася розбудова території парку, впорядковувалися межі, велося будівництво малих архітектурних форм, збільшувався видовий склад рослинності та тваринного світу [16]. З моменту відкриття парку у травні 1802 року його площа збільшилася на 118,4 га, що є характерною особливістю цього садово-паркового ландшафту. «Софіївка» є прикладом долинно-балкового садово-паркового ландшафту, ландшафтну структуру якого формують урочища річищного, заплавного, схилового та вододільного типів місцевостей (рис. 2.3). Упродовж другого періоду (1832-1859 рр.) парк зазнав значних змін. У 1833 році була прокладена вулиця Садова, що з'єднала парк з містом, 1838 році – розширена та викладена бруківкою Головна алея, одночасно була виведена вода з центру парку до Головного входу. У 1844 році при Головному вході були побудовані дві башти у готичному стилі. У 1841 – альтанка Грибок та Китайська альтанка. У

1842-1845 роках за проєктом архітектора Раппонета був побудований павільйон Флори; 1843-1845 рр. – Рожевий павільйон на острові Анти-Цирцеї.

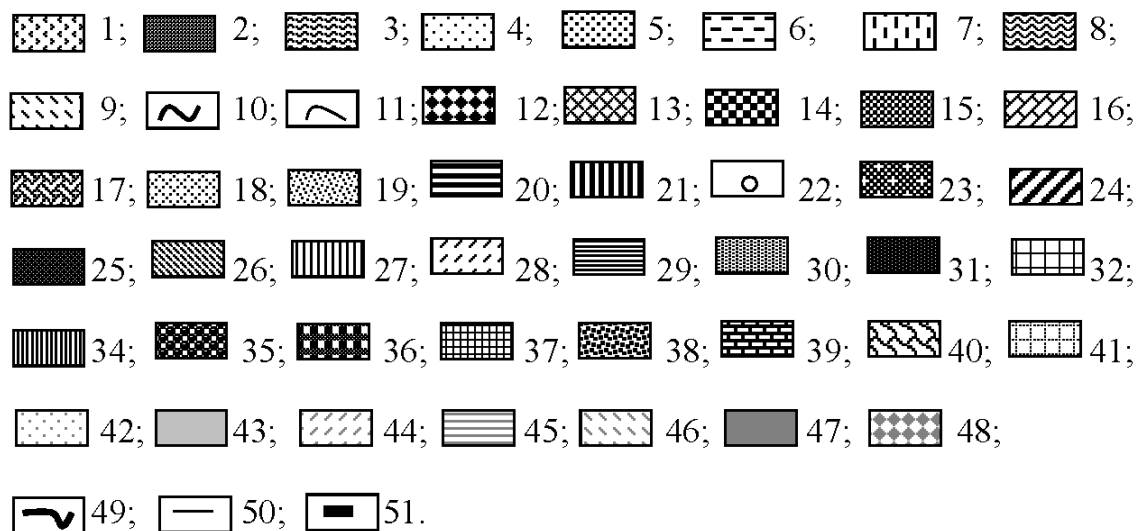
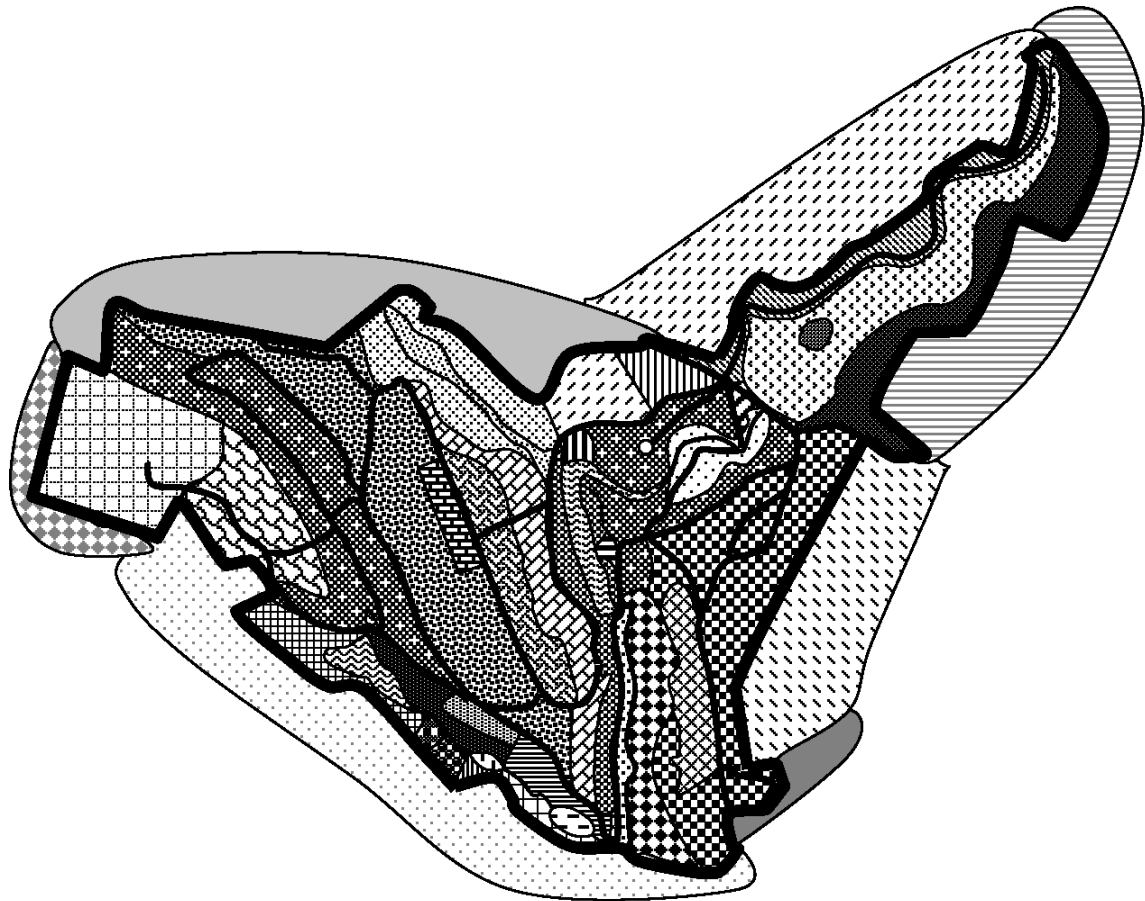

Рис. 2.3 Карта сучасних ландшафтів Національного дендрологічного парку «Софіївка» НАН України (1 : 16000)

Річищно-заплавний тип місцевостей. Урочища: 1 – Верхній став,

площею 8,6 га, середня глибина 2,5-3,0 м, дно мулисте, з укріпленими берегами; 2 – наливний острів „Анти-Цирцеї”, вкритий культурними ґрунтами (антропогенною ґрунтовою сумішшю) з насадженнями з верби плакучої, сосни кримської, тополі білої, з побудованим Рожевим павільйоном та розбитими клумбами; 3 - Нижній став, площею 1,1 га, дно гранітне, середня глибина 2,0 м, з високими, укріпленими гранітною кладкою берегами та фонтаном „Змія”; 4 – заплава долини річки Кам’янки, складена алювіальним відкладами з лучними та лучно-болотними ґрунтами під лучною рослинністю, ускладнена гранітною композицією „Критський лабіринт”; 5 – заплава річки Кам’янки, складена алювіальними відкладами з лучно-болотними ґрунтами під лучно-болотною рослинністю; 6 – став „Ліщинове озеро”, площею 0,2 га, середня глибина 2,0 м піщано-мулистим дном зі штучно укріпленими берегами; 7 – Нагірний став, площею 0,12 га, середньою глибиною 1,8 м мулистим дном; 8 – став „Лісове озеро”, площею 0,35 га, середня глибина 2,0 м, дно мулисте, з укріпленими гранітною кладкою берегами; 9 – Соколинний став, площею 0,13 га, середня глибина 1,5 м, дно мулисте, з крутими земляними берегами водне; дзеркало зайняте лататтям білим, глечиками жовтими, півниками болотними; 10 – річище річки Кам’янка шириною 1,0-2,0 м, з мулистим дном, пологими берегами, ускладнене в окремих ділянках перекатами, малими каскадами; 11 – річище річки шириною 0,5-0,6 м, глибиною 0,3 м з гранітним дном, з укріпленими дерев’яними колодами берегами.

Схиловий тип місцевостей. Урочища: 12 – дуже крутий (50° - 55°) схил з виходами гранітів на денну поверхню під насадженнями з липи серцелистої, грабу звичайного, ялини звичайної, ясену звичайного, дубу звичайного, кипарису болотного; 13 – слабо нахилена (5° - 7°) поверхня, складена лесовими породами з сірими лісовими реградованими ґрунтами під різнотравною рослинністю; 14 – крутий (20° - 30°) лесовий схил з сірими лісовими ґрунтами під ясеневу-грабово-кленово-липовими насадженнями; 15 – дуже крутий (65°) лесовий схил з сірими лісовими ґрунтами під дубово-грабовими насадженнями; 16 – дуже крутий (45°) схил, складений лесовими породами з сірими лісовими ґрунтами під дубово-грабово-ясеневу-липовими насадженнями; 17 – крутий (25°) лесовий схил з сірими лісовими ґрунтами під дубово-грабово-ясеневу-липовими насадженнями; 18 – дуже крутий (60°) лесовий схил з сірими лісовими ґрунтами під дубово-ясеневу рослинністю; 19 – дно балки „Звіринець”, складене лесовими породами, вкрите лучними ґрунтами під різнотравною та рудеральною рослинністю; 20 – Кавказька гірка – дуже крутий (60°) гранітний схил з насадженнями з ялівцю звичайного та ялиці звичайної; 21 – тераса „Бельв’ю”, дуже крутий (60°) терасований схил з культурними ґрунтами вкритий виноградом пятилистковим, ускладнений гротом Аполона таobelіском „Орел”; 22 – „Ахеронтійське озеро” – басейн середньою глибиною 2,0 м; 23 – дуже крутий (45° - 60°) лесовий схил, вкритий сірими лісовими ґрунтами під дубово-ясеневу-кленову рослинністю; 24 – стінка (80°), складена лесовими породами з культурними ґрунтами під насадженнями з ялини звичайної, ясену звичайного, липи серцелистої, вільхи чорної, клену гостролистого; 25 – крутий (20°) лесовий схил, вкритий сірими лісовими ґрунтами під парковими

насадженнями; 26 – похилий (10^0) лесовий схил, вкритий сірими лісовими ґрунтами під парковими насадженнями; 27 – „Англійський парк”, слабо нахилена поверхня (3^0), складена лесовими породами з сірими лісовими ґрунтами під парковими насадженнями; 28 – „Партерний амфітеатр” – дуже крутий (45^0) лесовий схил з ґрунтами реградованими, зайнятий газоном та квітниками; 29 - дуже крутий (45^0) лесовий схил, вкритий дерново-підзолистими ґрунтами під чагарниковою рослинністю; 30 – терасований похилий (10^0) схил, складений лесовими породами з підзолистими ґрунтами під насадженнями з ялини звичайної; 31 – дуже крутий (45^0) терасований схил, складений лесовими породами з сірими лісовими ґрунтами під дубово-грабово-ясенево-кленовою рослинністю; 32 – дуже крутий (60^0) схил, складений гранітами під насадженнями ялини звичайної, ялини колчохної блакитної форми, туї західної, клену гостролистого; 33 – дуже крутий (45^0) лесовий схил вкритий сірими лісовими ґрунтами під насадженнями грабу турчанінова; 34 – сильно похилений (20^0) лесовий терасований схил з сірими лісовими ґрунтами під насадженнями ліщини ведмежої; 36 – крутий (25^0) лесовий схил вкритий сірими лісовими ґрунтами під насадженнями андріанни колхідської, клену оксамитового, яблуні Недзвєцького, гінґо дволопатевого, шипшини звичайної, ялини звичайної, бузку східнокарпатського, вовчих ягід пахучих, вільхи майжесерцелистої, тюльпанного дерева, ліщини звичайної, катальпи звичайної; 37 – терасований похилий (10^0) схил, складений лесовими породами з дерново-підзолистими ґрунтами під насадженнями з ялини звичайної; 40 – слабо нахилена поверхня (3^0), складена лесовими породами з сірими лісовими ґрунтами під парковими насадженнями.

Вододільний тип місцевостей. Урочища: 38 – слабо нахилена (1^0 - 2^0) поверхня, складена лесовими породами з сірими лісовими ґрунтами під насадженнями з дуба звичайного; 39 – слабконахилена (3^0) поверхня, складена лесовими породами, вкрита сірими лісовими реградованими ґрунтами під різнотравною рослинністю; 41 – слабо нахилена лесова поверхня (1 - 2^0), вкрита сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під парковими насадженнями.

Селитебні ландшафти. Схиловий тип місцевостей. Урочища: 42 – лесовий схил, вкритий сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під малоповерховою забудовою; 43 – схил, складений лесовими породами, вкритий сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під малоповерховою забудовою міста (територія Уманського національного університету садівництва); 44 – лесовий схил, вкритий сірими лісовими ґрунтами під сільськогосподарськими угіддями; 45 – лесовий схил, вкритий сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під малоповерховою забудовою міста; 46 – схил, складений лесовими породами, вкритий сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під сільськогосподарськими угіддями; 47 – лесовий схил, вкритий сірими лісовими ґрунтами під дубово-ясенево-грабовими насадженнями. Вододільний тип місцевостей: 48 – вирівняна лесова поверхня (1 - 2^0), вкрита сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під малоповерховою забудовою міста. 49 – дорожні ландшафти парку; 50 – межі урочищ; 51 – межі Національного дендрологічного парку „Софіївка” НАН України.

Після відвідування парку у 1847 році царем Миколою I були перебудовані вхідні башти, павільйон Флори та Рожевий павільйон (1850-1852 роки). На терасі Муз був засипаний грот Аполлона і встановлений обеліск «Орел». Більшість дослідників вказують, що другий період розвитку «Софіївки» був основним у будівництві архітектурних споруд. У 1889-1890 роках В.В. Пашкевич заклав арборетум. Збільшилася площа парку за рахунок приєднання урочища Грекова балка, де був закладений лісовий розсадник. У 1946 році Рада Міністрів УРСР прийняла спеціальну постанову «Про відновлення і благоустрій Уманського державного заповідника «Софіївка». На ремонт і реставрацію парку виділено 1 мільйон карбованців. У 1948 році затверджений генеральний план відновлення та розвитку заповідника «Софіївка». 1949 – створений декоративний розсадник на площі 20 га. У цей час проводяться роботи з ремонту та реставрації малих архітектурних форм, дорожньо-алеїної системи, скульптур парку; інвентаризація деревних та чагарникових порід. У 1958 році за постановою Черкаської обласної Ради «Софіївці» було відведено 6,19 га землі за рахунок земель Уманського міськкомунгоспу та 9,5 га за рахунок земель Уманського сільськогосподарського інституту. У 1972 році до «Софіївки» приєднали територію, площею 5,1 га, яка раніше належала військовій частині. З 23 січня 1991 року «Софіївці» надається статус самостійної наукової установи Національної академії наук України. Проводяться роботи з реставрації та відновлення об'єктів парку, розширення території. Отже, сучасний парк займає частину долини р. Кам'янки, Грекову балку та балку

Звіринець. Головною композиційною віссю є долина річки Кам'янки, на яку зорієнтовані всі архітектурні композиції.

Національний дендрологічний парк «Софіївка» НАН України знаходиться в межах міського селитебного ландшафту. Територія об'єкту безпосередньо межує із малоповерховою забудовою міста Умані, а також із сільськогосподарськими угіддями (полями, садами) Уманського національного університету садівництва (на південному заході) та землями Інституту тютюнництва (північний схід). Аналізуючи ландшафтну структуру садово-паркового ландшафту, варто зазначити, що в межах Національного дендрологічного парку «Софіївка» НАН України переважають урочища схилового типу місцевостей, представлені схилами різної крутизни та експозиції, вкриті насадженнями з деревно-чагарникових видів як аборигенної, так і екзотичної флори. Цей тип місцевостей займає близько 75% площі території об'єкту. У межах річищно-заплавного типу місцевостей зосереджені урочища ставків, долини річки Кам'янки, струмків, водоспадів, островів, заплавних лук. На вододільних ділянках знаходяться паркові насадження та науково-адміністративна частина парку (рис. 2.3).

Садово-парковий ландшафт «Олександрія» був закладений у 1797 році спочатку як літня, а потім і основна резиденція графів Браницьких. Він розкинувся над річкою Рось на південно-західній околиці м. Біла Церква на площі близько 200 га на місці колишньої природної діброви. Основу рельєфу парку становить похилий до річища річки схил південної експозиції, порізаний трьома глибокими балками на чотири частини. Ці порослі лісом балки поступово

розширюються до річки і на їх основі були побудовані ставки загальною площею близько 12 га. У прибережній частині на поверхню ґрунту виходять джерела лікувальної води та граніти. Все це сприяло створенню динамічних водних потоків з каскадами та водоспадами. Пейзаж парку доповнюється і посилюється повноводною р. Рось та її розлогою долиною, площа водної поверхні якої в межах парку перевищує 10 га [1].

На околиці села Синиця Уманського району Черкаської області знаходиться Синицький парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва XVIII–XIX століть. Т. Яловіцький заснував пейзажний парк у мальовничому куточку села Синиця в долині однойменної річки. Був викопаний ставок у формі півкола, насипані чотири острови, через ставок був побудований цегляний арочний міст у венеціанському стилі. Навпроти мосту знаходився центральний в'їзд. У східній частині парку побудований одноповерховий будинок з чотирма колонами при вході, стайні, господарські будівлі; були насаджені рідкісні види дерев: модрина (*Larix decidua* Mill.), сосна кримська (*Pinus pallasiana* D. Don), платани (*Platanus* L.), липа широколиста (*Tilia platyphyllos* Scop.), тюльпанне дерево (*Liriodendron tulipiferum* L.) [9].

У реєстрі територій та об'єктів природно-заповідного фонду Черкаської області станом на 01.01.1986 року Синицький парк був вказаний як парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення [9]; входить у перелік Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки архітектури та містобудування України) [10]. Площа парку становить 42,3 га (рис. 2.4).

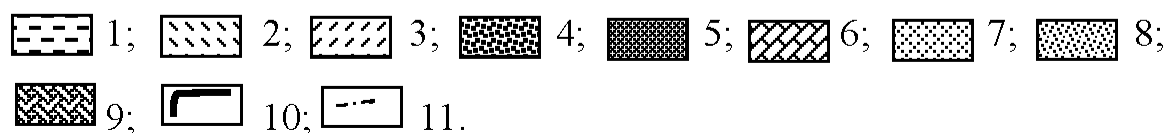
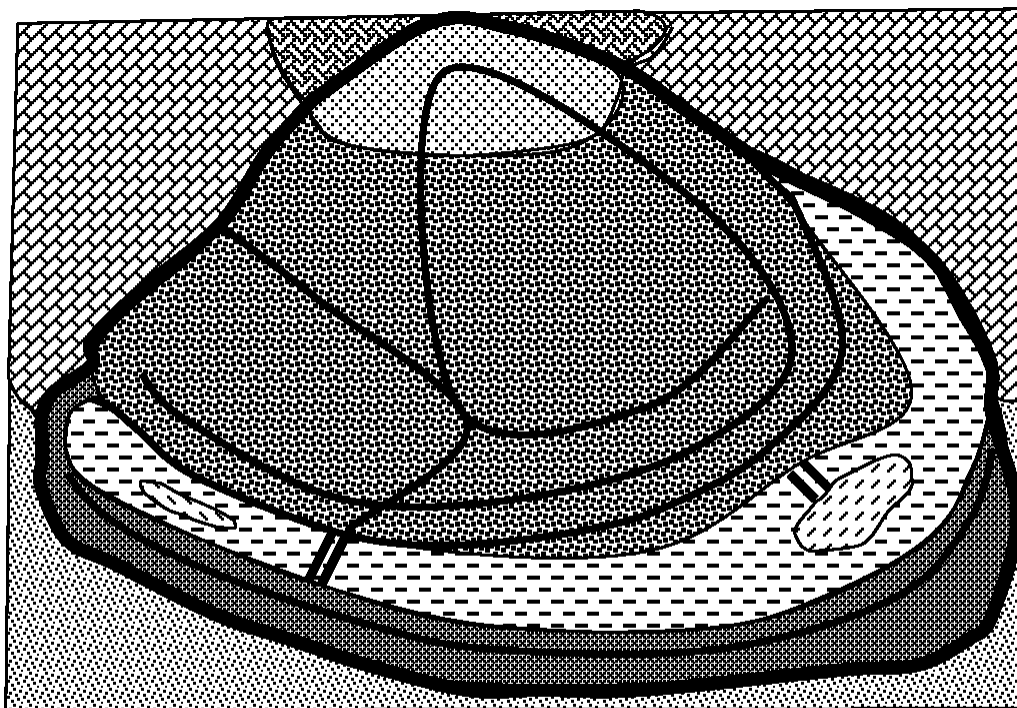

Рис. 2.4. Сучасна ландшафтна структура Синицького парку
(с. Синиця Христинівського району Черкаської області) (1 : 4500)

Річишно-заплавний тип місцевостей. Урочища: 1 – підковоподібний ставок площею 6,2 га, середньою глибиною 2 – 3 м з мулистим дном; 2 – насипний острів довжиною до 60 м, шириною 6 – 7 м, вкритий деревною та чагарниковою рослинністю; 3 – насипний острів овальної форми довжиною 60 м, шириною 32 м, вкритий культурними ґрунтами з деревною та чагарниковою рослинністю.

Схилувий тип місцевостей. Урочища: 4 – пологий лесовий схил (10^0), вкритий темно-сірими опідзоленими ґрунтами важко суглинковими під парковими насадженнями; 5 – пологий лесовий схил ($5^0 - 10^0$), вкритий темно-сірими опідзоленими важкосуглинковими ґрунтами під парковим насадженнями; 6 – пологий лесовий схил (10^0), вкритий культурними ґрунтами під малоповерховою забудовою села; 7 – пологий лесовий схил ($5^0 - 10^0$), вкритий темно-сірими опідзоленими важко суглинковими ґрунтами під сільськогосподарськими угіддями.

Вододільний тип місцевостей. Урочища: 8 – слабо хвиляста лесова поверхня ($2^0 - 3^0$), вкрита темно-сірими опідзоленими важкосуглинковими ґрунтами під листяними насадженнями парку; 9 – слабо хвиляста лесова поверхня ($2^0 - 3^0$), зайнята культурними ґрунтами під малоповерховою забудовою сільського населеного пункту. 10 – ґрунтові доріжки шириною 1,5 – 3,0 м. 11 – межі місцевостей.

Композиційним центром ансамблю є великий підковоподібний ставок площею 6,2 га з двома островами. Перший острів знаходиться в верхів'ї ставу. Його довжина близько 60 м, ширина 6-7 м, над водою виступає на висоту 0,3-0,4 м, вкритий деревною та чагарниковою рослинністю, багато сухостою та повалених дерев. Другий острів насипаний в розширеній частині ставка (довжина – 60 м, ширина 32 м, над водою виступає на 0,7-0,8 м, овальної форми). Металевий міст, виготовлений на машинобудівному виробництві № 1 по проекту П.О. Макарчика, з'єднує паркову територію з островом, який вкритий деревною та чагарниковою рослинністю. Деревостан формують такі види: тополя біла (*Populus alba* L.), липа серцелиста (*Tilia cordata* Mill.), ясен високий (*Fraxinus excelsior* L.), вільха клейка (*Alnus glutinosa* (L.) Gaerth.), сосна кримська (*Pinus pallasiana*), клен звичайний (*Acer platanoides* L.), к. польовий (*Acer campestre* L.), черешня (*Cerasus avium* (L.) Moench.). У трав'янистому покриві острова зустрічаються лілійник рудуватий (*Heimerocallis fulva* (L.) L.) – залишок культивованої флори; гравілат міський (*Geum urbanum* L.), череда трироздільна (*Bidens tripartite* L.). Береги ставка невисокі, вкриті деревними масивами, мілководдя заросле угрупованнями глечиків жовтих (*Nuphar lutea* (L.) Smith.), очерету звичайного (*Phragmites australis* (Cav.) Trin. ex Steud.).

Поверхня парку рівна, слабкохвиляста, перепад висот незначний. Великі площі вкриті деревною та чагарниковою рослинністю. Деревостан формують такі види: тополя біла (*Populus alba*), ясен високий (*Fraxinus excelsior*), липа серцелиста (*Tilia*

cordata), сосна кримська (*Pinus pallasiana*), клен звичайний (*Acer platanoides* L.), клен польовий (*Acer campestre* L.), береза бородавчаста (*Betula pendula* Roth.), дуб звичайний (*Quercus robur* L.), явір (*Acer pseudoplatanus* L.), робінія звичайна (*Robinia pseudoacacia* L.), кінський каштан звичайний (*Aesculus hippocastanum* L.).

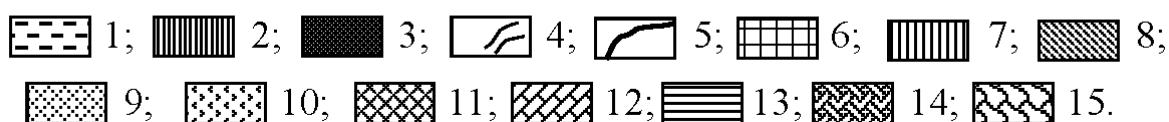
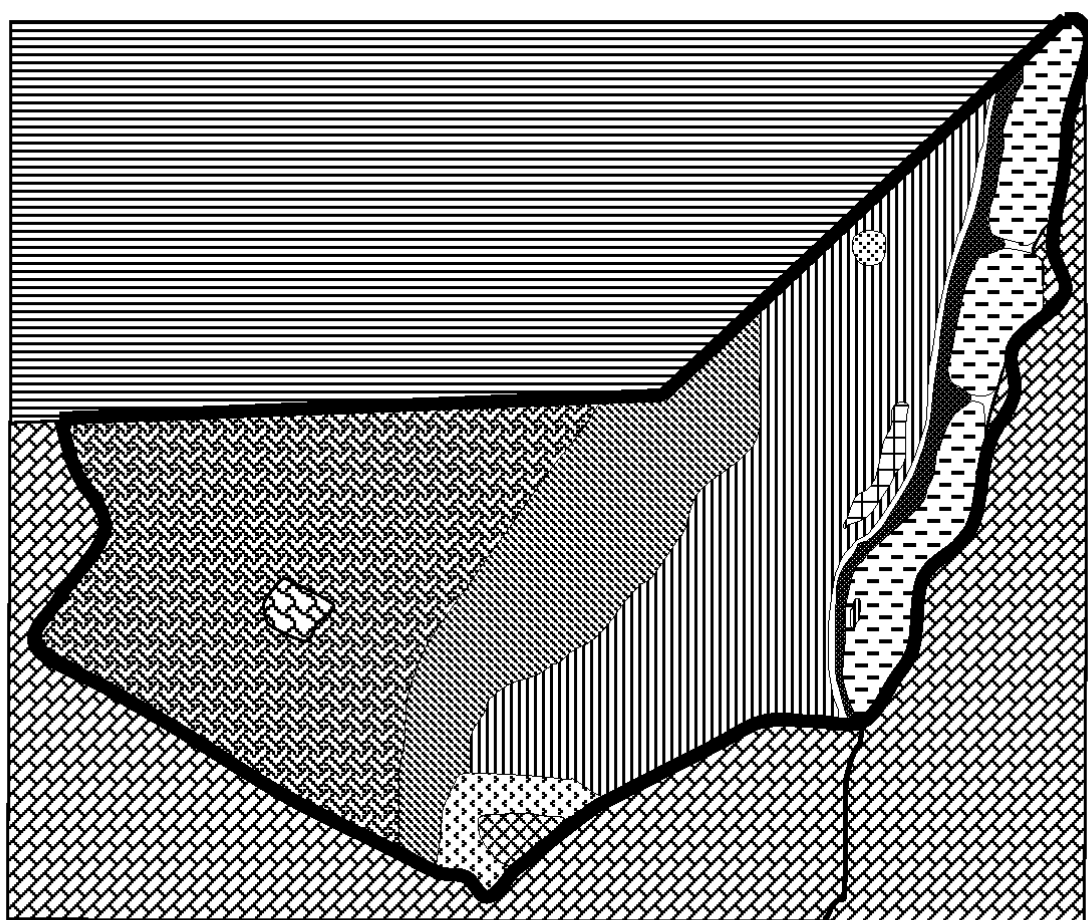
Загалом у літературних описах вказується, що на території парку зростає до 40 видів дерев і кущів. Також зазначено, що крім «дубів звичайних, каштанів, плакучих верб, є і тюльпанне дерево, сосна кримська, платан» [9]. На жаль, екземплярів тюльпанного дерева (*Liriodendron tulipiferum*), платанів (*Platanus*) не було виявлено. Серед лісового масиву парку зустрічаються групи кінського каштану (*Aesculus hippocastanum*), сосни кримської (*Pinus pallasiana*), ялини звичайної (*Picea abies* (L.) Karsten.), берези бородавчастої (*Betula pendula*). Наявні рудеральні види – бузина трав'яниста (*Sambucus ebulum* L.), кропива дводомна (*Urtica dioica* L.), стенакис однорічний (*Stenactis annua* Nees.), гравілат міський (*Geum urbanum*), що свідчить про високий ступінь рекреації та збагачення ґрунту азотом. У північно-східній частині парку є широка галявина прямокутної форми, вкрита різнотравною рослинністю. На території садово-паркового комплексу прокладена система ґрунтових доріг, що ведуть до аничного мосту.

Аналізуючи ландшафтну структуру території, варто зазначити, що Синицький парк займає річищний, заплашний, схиловий та вододільний типи місцевостей. Річищно-заплашний тип місцевості представлений урочищем ставка з двома островами, на який

припадає 14,70 % площі парку. Понад 80 % території займає схиловий тип місцевостей, на лівому березі сформований такими урочищами: пологий схил (10^0), вкритий листяними породами з вкрапленнями хвойних; слабкохвиляста вирівняна поверхня (галявина), вкрита різнотравною рослинністю; неглибокі (до 2 м) ями; на правому березі представлений пологий схил ($5-10^0$), вкритий мішанолісовою рослинністю. Вододільний тип місцевостей представлений слабкохвилястою поверхнею, вкритою листяними породами. Парк на заході межує з сільськогосподарськими угіддями, на півночі, півдні та сході – приватними господарствами. Маєток барона Корфа, купальня, лавки, альтанка, причал не збереглися. З цегляного муру, який колись оточував парк, залишилася лише незначна частина.

У м. Немирові Вінницької області знаходиться Немирівський парк – парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва та пам'ятка архітектури та містобудування (рис. 2.5). Щодо історії заснування парку, то точного часу закладання парку немає. Відомості про перші роки існування Немирівського парку досить уривчасті та суперечливі. З одного боку є дані, що у 1787 році володар Немирова Вінцентій Потоцький навколо палацу на честь приїзду короля Польщі Станіслава Августа Понятовського заклав парк з регулярним плануванням. Є відомості, що у 1794 році палац розібрали і перенесли в село Ковалівку. Проте у планах Немирова 1788 року, 1803 року парк, закладений Вінцентієм Потоцьким, відсутній. У розвиток Немирівського парку значний вклад зробила Марія Григорівна Щербатова [9]. За часів Вінцентія Потоцького і Болеслава

Потоцького територія садово-паркового ландшафту мала регулярне планування. У 1885 року його переробляли в пейзажний парк по плану віденського садівника Зеннгольца. Потім княгиня приєднала до своїх володінь частину сусіднього поля, і парк розширили вже за новим планом, складеним професором садівництва з Брюсселю Е. Пінаертом Ван Геертом. Останнім, хто працював в Немирові до революції, був відомий пражський садівник Франтишек Томайер.

**Рис. 2.5. Сучасна ландшафтна структура Немирівського парку
(м. Немирів Вінницька область) (1: 5000)**

Річишно-заплавний тип місцевостей. Урочища: 1 – ставок, з середньою глибиною до 3,0 м з мулистим дном; 2 – острів (5x10x0,5), вкритий лучно-болотними ґрунтами під осоково-злаковою рослинністю та

насадженнями з граба звичайного, калини звичайної, верби козячої; 3 – вирівняна поверхня, складена лесовими породами з ясно-сірими опідзоленими крупнопилувато-суглинковими ґрунтами під насадженнями з верби козячої, тополі білої, черешні; 4 – канал, глибиною 1,0 – 1,5 м, з мулистим дном і стрімкими ґрунтовими схилами; 5 – русло річки, шириною 0,5-0,7 м, глибиною 0,3-0,8 м, дно мулисте.

Схилувий тип місцевостей. Урочища: 6 – стінки ($> 60^0$), складені лесоподібними породами, з сірими опідзоленими крупнопилувато-середньосуглинковими ґрунтами під насадженнями із сосни та грабу звичайного; 7 – сильно похилий схил (15^0), вкритий ясно-сірими опідзоленими крупнопилувато-середньосуглинковими ґрунтами під парковими насадженнями; 8 – пологий лесовий схил ($3^0 - 5^0$), вкритий ясно-сірими опідзоленими крупнопилувато-середньосуглинковими ґрунтами під парковими насадженнями (граб звичайний, дуб звичайний, ясен, клен гостролистий, береза бородавчаста, липа дрібнолиста, ялина звичайна, черешня, гінкго дволопатева, сосна звичайна); 9 – полога (5^0) лесова поверхня з ясно-сірими опідзоленими крупнопилувато-середньосуглинковими ґрунтами під трав'янистою рослинністю (пирій повзучий, стеноксис, грястиця збірна) та молодими насадженнями з сосни звичайної, грецького горіху, акації білої; складне урочище балки: 10 – лесовий схил (25^0), зайнятий ясно-сірими опідзоленими крупнопилувато-середньосуглинковими ґрунтами під дубово-грабово-ялиновими насадженнями; 11 – похила поверхня ($8^0 - 10^0$), складена лесовими породами з ясно-сірими опідзоленими крупнопилувато-середньосуглинковими ґрунтами під парковими насадженнями; 12 – лесовий схил, зайнятий малоповерховим типом забудови міста Немирова; 13 – лесовий схил, вкритий ясно-сірими лісовими ґрунтами під сільськогосподарськими угіддями.

Вододільний тип місцевостей. Урочища: 14 – слабко нахилена лесова поверхня ($1^0 - 2^0$), зайнята малоповерховою забудовою, парковими насадженнями (дуб звичайний, клен гостролистий, клен ясенелистий, тополя біла, каштан кінський, горіх грецький, ялина звичайна, алича, липа дрібнолиста, бук), квітниками, партерами, алеями ; 15 – вирівняна лесова поверхня з окультуреними ґрунтами, вкрита трав'янистою рослинністю (пирій повзучий, конюшина лучна, подорожник великий, спориш звичайний, кульбаба лікарська, тонконіг бульбистий, конюшина повзуча).

Наприкінці січня 1920 року палац і парк були націоналізовані декретом раднаркому. До початку лютого до Немирова прибула комісія Наркомосвіти, яка констатувала лише безладне нагромодження розбитих меблів, книжок і решток пограбованого майна. Очоловав комісію директор Вінницького краєзнавчого музею

Густав Брилінг.

Невеликий партер примикає до західного фасаду палацу, а більший (0,75 га) до східного. На початку ХХ століття малюнок партеру був дещо іншим. Крім газону, квітів та низькострижених живоплотів використовували інертні матеріали. Влітку на партер з теплиць виносили у діжках пальми, у центрі клумби висаджували агаву. Ближня до палацу частина партеру створена на одному з ним рівні. В кінці цієї частини – підйом на висоту понад 1 м і знову партер. Біля виходу на терасу раніше знаходилися висічені з каменю леви, сьогодні вони встановлені біля входу до палацу. Стінки зі стриженого грабу йшли з обох боків партеру. Кілька мармурових скульптур прикрашали його. Сьогодні у оформленні партеру використані живоплоти з ялини звичайної (*Picea pungens*), тису ягідного (*Taxus baccata L.*) та самшиту вічнозеленого (*Buxus sempervirens L.*). Є стінки з грабу, проте старовинних скульптур немає. Раніше за партером була низка галявин. Крізь них проглядали поля за межею парку, до яких понад 400 м. Сьогодні ця перспектива перекрита будівлею палацу культури. Партери займають близько 1 га з 85 га площі Немирівського парку. На південь від палацу – схил. В його основі знаходиться каскад великих ставків. На березі одного з них створена композиція з гранітних брил, яка нагадує природні виходи кристалічних порід на денну поверхню. Колись у парку було 250 видів дерев і кущів, у 1941 році – 100, у 1945 – 75, сьогодні – 113 [9].

Таким чином, близько 60% площі садово-паркового ландшафту займають урочища схилового типу місцевостей, зайняті, переважно, деревними та чагарниковими парковими насадженнями.

Архітектурні споруди, господарські будівлі, регулярні елементи планування території були побудовані на слабо хвилястій поверхні вододільного типу місцевостей.

Парк у с. Печера Тульчинського району Вінницької області був закладений Г. Дукою у 1682 році. Першопочатково його план мав форму витягнутого паралельно річці прямокутника, розділеного навпіл по більшій стороні широкою чотирирядною алеєю з формованих лип від воріт до палацу. Ще й сьогодні тут можна зустріти дерева, що збереглися від ранніх насаджень.

Обидві половини парку розділені по діагоналям дворядними липовими алеями, ними ж обмежований увесь периметр. У той час від річки в парк був прокладений водогін, який не зберігся. Наприкінці XVIII століття, коли поширилася мода на пейзажні парки, нові господарі Печери, Свейковські, побудувавши палац, значно розширили площу парку за рахунок долини Бугу й лівого берега; дика місцева природа з нагромадженням валунів, мальовничими урвищами та віковими деревами надавала виняткову можливість влаштувати величезний «романтичний» хаос. А для того щоб внести корективи в природне оточення, переміщувалися валуни, створювалися гроти та купальні. Для порушення немодної симетрії у регулярній частині парку посадили нові дерева, але планування головних алей збереглося. Включивши в парк річку з її мальовничими пейзажами, нові будівники пробрили по схилу від палацу кам'яні сходи, прикрасивши їх мармуровою скульптурою. Широку терасу біля палацу обмежувала балюстрада з вазами. Звідси відкривався вид на р. Південний Буг.

Велике двоповерхове приміщення палацу палладіанської архітектури з'єднувалося четвертинними галереями з флігелями, утворюючи курдонер, відкритий в бік парадної алеї від воріт. Головний фасад прикрашали портик і класичні, з фронтончиками наличники вікон від другого поверху.

На початку XIX століття Ян Свейковський збудував на місці колишньої садиби великий палац у класичному стилі, який мав би бути копією тульчинського (але у два рази меншою). Вважається, що саме Свейковський розширив площу садиби за рахунок долини Бугу та лівого берега. Тоді склалося планування парку. Від входу до палацу йшла чотирирядна липова алея. Планування парку на рівному плато було регулярним. Схили до Бугу були вкриті природним лісом. Ця ділянка мала ландшафтне планування. На схилах знаходилися природні виходи каміння на поверхню. Сьогодні Печерським парком називається лише Правобережна частина, яка займає 19 га (рис. 2.6). Лівобережна називається Сокілецьким парком (рис. 2.7), площею 26 га, який підпорядкований Немирівському кардіологічному санаторію.

Згодом на місці палацу збудували корпус лікарні (саме їй сьогодні підпорядковується парк). У цілому планування парку збереглося. У 1953 році обстеження насаджень зробив О.Л. Липа. За його даними тут зростало 65 видів дерев і кущів (до війни понад 100).

Найбільших розмірів досягли липи в алеї (до 5,5 м в обхваті). Серед дендрораритетів він називає ялину східну (*Picea orientalis* (L.) Link), вербу вавілонську (*Salix babylonica* L.). З хвойних екзотів зростали сосна Веймутова (*Pinus strobus* L.), чорна (*Pinus nigra* L.); псевдотсуга (*Pseudotsuga menziesii* (Mirb.) Franco), модрина (*Larix*

dicidua); з листяних – гіркокаштан звичайний (*Aesculus hippocastanum L.*), дуб червоний (*Quercus rubrum L.*), липа широколиста (*Tilia platyphyllos Scop.*), горіх чорний (*Juglans nigra L.*), клен цукристий (*Acer saccharinum L.*). З кущів – барбарис звичайний пурпурнолистої форми (*Berberis vulgaris L.*), оцтове дерево (*Rhus typhina L.*), сніжноягідник білий (*Symphoricarpus alba L.*), бузина чорна розсіченолиста (*Sambucus nigra L.*), бузок звичайний (*Syringa vulgaris L.*), гордовина (*Viburnum lantana L.*), жимолості татарська (*Lonicera tatarica L.*) та каприфоль (*Lonicera caprifolium L.*).

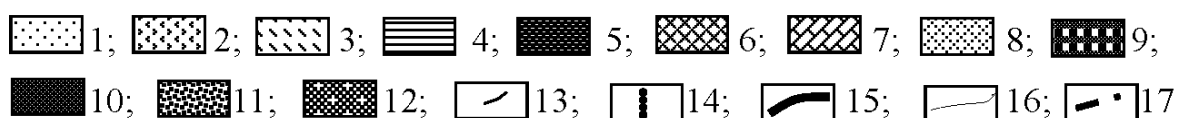
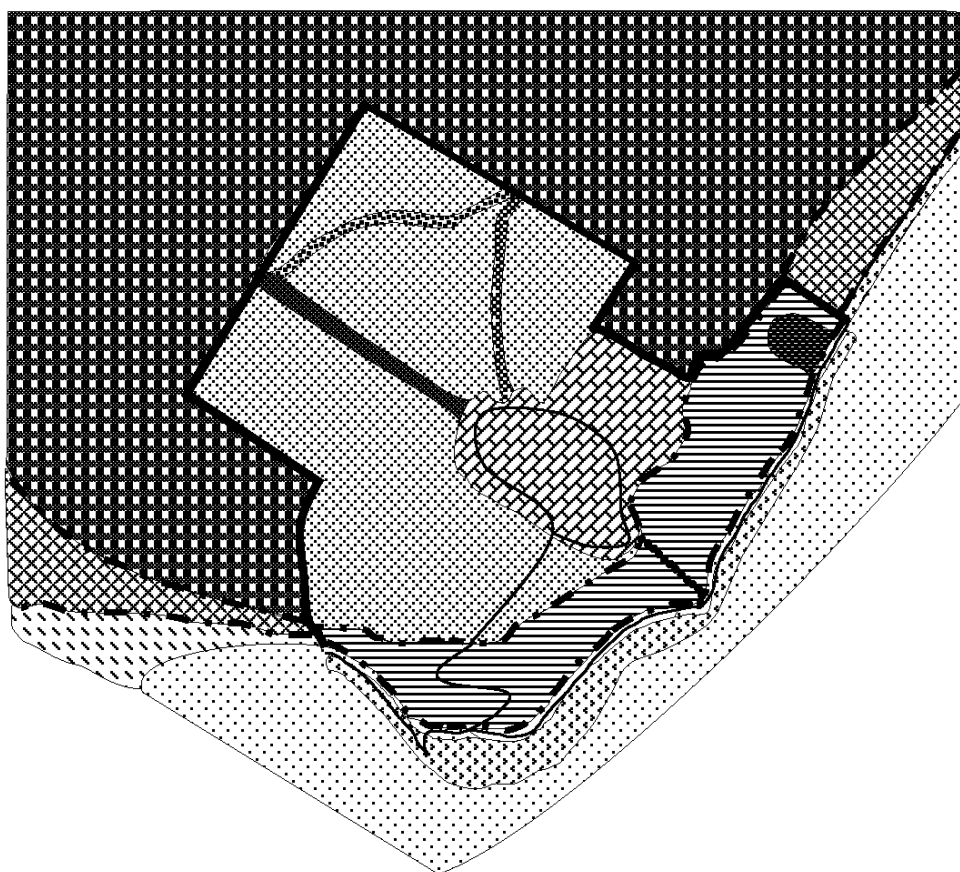

Рис. 2.6 Сучасна ландшафтна структура Печерського парку (с. Печера Тульчинського району Вінницької області) (1: 5000)

Річишно-заплавний тип місцевостей. Урочища: 1 – русло річки

Південний Буг шириною 60 – 70 м, середньою глибиною 1,5 – 2 м з мулистим дном, заповнене гранітними валунами; 2 – слабо хвиляста поверхня (2^0), складена давніми алювіальними відкладами, вкрита сірими опідзоленими супіщаними ґрунтами з насадженнями з тополі білої, вільхи чорної, ясену звичайного, клену татарського; 3 – слабо хвиляста поверхня (2^0), складена давніми алювіальними відкладами під лучною рослинністю.

Схиловий тип місцевостей. Урочища: 4 – урвистий схил (88^0), складений гранітними брилами, з темно-сірими опідзоленими пілувато-середньосуглинковими ґрунтами під ясенево-кленово-липовими насадженнями; 5 – балка, з крутими схилами ($75^0 - 80^0$), з гранітним брилами, вкрита темно-сірими опідзоленими пілувато-середньосуглинковими ґрунтами під ясенево-кленово-липовими насадженнями; 6 – урвистий гранітний схил (75^0-90^0), вкритий темно-сірими опідзоленими крупнопілувато-середньосуглинковими ґрунтами, зайнятий малоповерховою сільською забудовою.

Вододільний тип місцевостей. Урочища: 7 – вирівняна лесова поверхня, зайнята малоповерховою забудовою та квітниками партерного типу; 8 – слабо хвиляста лесова поверхня (1^0), вкрита темно-сірими опідзоленими ґрунтами під парковими насадженнями (каштан кінський, ясен звичайний, береза бородавчаста, липа серце листа, клен гостролистий, ялина звичайна, модрина європейська, катальпа чудова); 9 – вододільний тип місцевостей, де переважають урочища слабо хвилястих лесових поверхонь, вкритих культурними ґрунтами, під малоповерховою сільською забудовою; 10 – липова алея парку, доповнена насадженнями з ялини звичайної та ясену, шириною до 3 м, вкрита плиткою; 11 – каштанова алея, шириною до 4 м, заасфальтована; 12 – грабова алея, шириною до 3 м, вкрита бруківкою. 13 – ґрунтові доріжки шириною від 1 м до 3 м; 14 – муровані сходи; 15 – межі садово-паркового ландшафту; 16 – межі урочищ; 17 – межі місцевостей.

За даними Л. І. Рубцова наприкінці 50-х років в парку зростали липи до 2 м в діаметрі, ясен звичайний (*Fraxinus excelsior L.*) (Д=1,5м), дуб звичайний (*Quercus robur*) (Д=1,25), берест (*Ulmus carpinifolia Rupp. ex G. Suckow*) (Д=понад1,0 м), а також найбільший в Україні клен польовий (*Acer campestre L.*) (Д=0,8 м, Н=20м). З екзотів зафіксовані 2 псевдотсуґи (*Pseudotsuga menziesii*), 7 модрин (*Larix decidua*), сосни чорні (*Pinus nigra*) та гіркокаштани (*Aesculus hippocastanum*).

Ю.О. Клименко, А.В. Клименко зазначають, що в парку є 59 видів дерев і кущів, з них 7 хвойних (модрина європейська (*Larix*

decidua), ялина звичайна (*Picea vulgaris*), ялина колюча голубої форми (*Picea pungens*), сосна чорна (*Pinus nigra*), Веймутова (*Pinus strobus*), звичайна (*Pinus*) і туя західна (*Thuja occidentalis*). Не виявлені ялина східна, псевдотсуга, верба вавілонська, бузина чорна розсіченолиста. Збереглися старі липи в алеях і насадженнях (стовбур найбільшої має 580 см в обхваті), модрини (до 50 см), сосни чорні (до 68 см), Веймутові (до 44 см), сосни звичайні (до 82 см). Найпоширенішим видом у парку є ясен звичайний. Зокрема природний ясеневий масив вкриває схил до Південного Бугу [9].

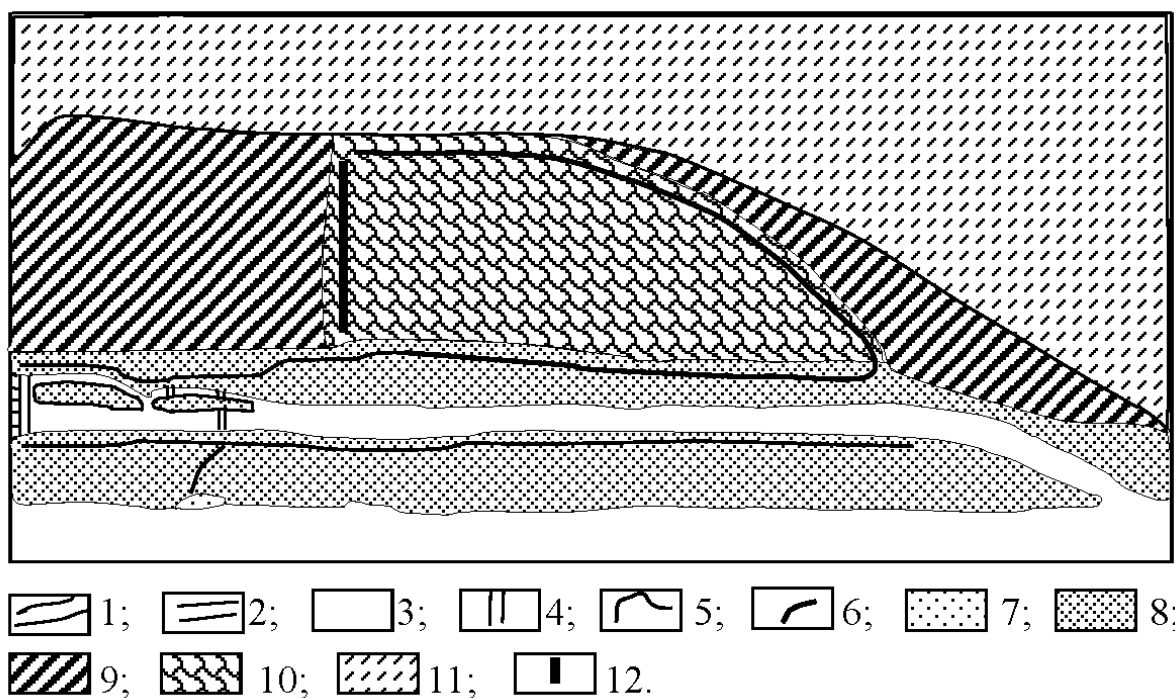

Рис. 2.7 Сучасна ландшафтна структура Сокілецького парку (с. Сокілець Немирівський район Вінницька область) (1: 7300)

Річищно-заплавний тип місцевостей. Урочища: 1 – русло річки Південний Буг (середня ширина 60 – 100 м, глибина до 2 м) з гранітними валунами; 2 – канал (шириною від 8 – 10 м до 30 м) з укріпленими берегами, мулистим дном середньої глибини 80 см – 1,3 м; 5 – ґрунтові доріжки шириною 50 – 100 см; 6 – асфальтна дорога шириною до 4,0 м; 7 – піщаний пляж; 8 – плоска кам'яниста поверхня ($1^0 - 2^0$), вкрита сірими опідзоленими крупнопилувато-середньосуглинковими ґрунтами на давніх алювіальних відкладах під насадженнями з ясена звичайного, вільхи чорної, осики, липи серцелистої, клену звичайного, ялини звичайної.

Схиловий тип місцевостей. Урочища: 9 – кам'янистий схил (85° – 88°), складений лесовими породами, вкритий сірими опідзоленими крупнопилувато-середньосуглинковими ґрунтами під парковими насадженнями (тополя біла, клен звичайний, сосна звичайна, черешня); 10 – лесовий терасований схил (85° – 88°), вкритий сірими опідзоленими крупнопилувато-середньосуглинковими ґрунтами з рядовими насадженнями з ялини звичайної, кінського каштану, зайнятий малоповерховою забудовою санаторію; 11 – лесовий схил (10°), зайнятий культурними ґрунтами під малоповерховою сільською забудовою; 12 – муровані сходи шириною до метра; 6 – асфальтна дорога шириною до 4,0 м.

Інженерно-технічні системи: 3 – залізобетонна гребля; 4 – металевий міст.

Таким чином, у ландшафтній структурі старовинних садово-паркових ландшафтів представлені річищний, заплашний, схиловий та вододільний типи місцевостей, які є типовими для території дослідження. Формування, функціонування та розвиток садів і парків пов'язаний з особливостями соціально-економічного та історичного розвитку території. Річищно-заплашний тип місцевостей представлений урочищами річок, ставків, островів, вирівняних поверхонь, зайнятих, в основному, лучною рослинністю. Переважно урочища цього типу місцевостей ускладнені такими інженерно-технічними системами як мости та греблі. У середньому на річищно-заплашний тип місцевостей припадає від 10 до 20 % площі території садово-паркового ландшафту. Схиловий тип місцевостей включає різноманітні прості та складні урочища з крутизною схилів від 5° до крутих відвісних стінок. Зайнятий, переважно, парковими насадженнями та лучними ділянками. Інженерно-технічні системи представлені різними видами сходів. Варто зазначити, що на цей тип місцевостей припадає найбільша частка території садово-паркового ландшафту – від 60% до 90%. Цей факт пов'язаний із специфікою

організації садово-паркових ландшафтів у межах Правобережного лісостепу України. Вододільний тип місцевостей представлений урочищами слабо хвилястих поверхонь. Він включає паркову забудову, представлену будівлею палацу, господарськими спорудами. Незважаючи на пейзажний стиль планування території, у межах вододільного типу місцевостей спостерігається наявність регулярних елементів організації території – це алеї, партери, боскети. На урочища вододільного типу місцевостей припадає до 20 % площі садово-паркового ландшафту.

2.7. Особливості функціонування садово-паркових ландшафтів

Садово-паркові ландшафти сформувалися та взаємодіють не виокремлено, а в структурі відповідних класів антропогенних ландшафтів. Вони впливають на прилеглі території й, водночас, ландшафтні комплекси, що межують, визначають особливості функціонування садово-паркових ландшафтів. Переважна більшість садів і парків території дослідження знаходяться в межах селитебних ландшафтів. Більш агресивний вплив на них мають комплекси міських селитебних ландшафтів. Інститутом геологічних наук НАН України під керівництвом завідуючого відділом охорони підземних вод доктора геолого-мінералогічних наук, професора М.С. Огняника було проведено еколого-геологічне обстеження території авіабази в м. Біла Церква в період до і після ліквідації авіаційного комплексу. Був підготовлений звіт про результати обстеження [13]. Еколого-геологічне обстеження території авіабази м. Біла Церква Київської

області, згідно з «Технічним завданням» від 05 лютого 1999 року, було виконане на військових об'єктах загальною площею 120 га, серед яких були ділянки забруднення в місцях розвантаження підземних вод в урочищах Потерчате (територія дендрологічного парку «Олександрія») та Гайок. З метою встановлення границь і ступеня забруднення геологічного середовища нафтопродуктами і важкими металами виконувалися еколого-геохімічні та геофізичні роботи, а також визначався рівень забруднення атмосферного повітря. Роботи були проведені у два етапи. На першому етапі робіт виконано оцінку сучасного стану геологічного середовища в межах площадки ліквідації військової бази і території складу ПММ-3 на початку проведення ліквідації авіаційного комплексу, а також обстежено ділянки забруднення нафтопродуктами і важкими металами в районі розвантаження ґрунтових вод в ур. Потерчате та Гайок. Обстеженню підлягали ґрунтовий покрив, літологічні відмінності ґрунтів зони аерації, води з поверхневих джерел та їхні донні відклади і ґрунтові води. Згідно з технічним завданням визначався сумарний вміст нафтопродуктів (легкі вуглеводні), їх структурний склад (БТЕК, ПАВ) та вміст важких металів. Виконано оцінку радіаційного поверхневого забруднення ґрунтів β -активними нуклідами, а також рівень забруднення атмосферного повітря вуглеводнями на території площадки ліквідації авіаційного комплексу та складу ПММ-3. Проведена площадна геофізична зйомка (Інститут ППЕГГ), яка виявила зони забруднення та можливі шляхи міграції нафтопродуктів у підземній гідросфері. Другий етап робіт включав: оцінку сучасного еколого-геологічного стану військових об'єктів; обстеження ділянок,

забруднених нафтопродуктами та важкими металами, у місці розвантаження підземних вод в урочищах Потерчате та Гайок; визначення ступеня забруднення ґрунтів і ґрунтових вод нафтопродуктами на ділянках, що були виділені в процесі геофізичних робіт; математичне моделювання міграції авіаційного гасу і прогнозування поширення ареалу забруднення. Серед основних шляхів міграції нафтопродуктів з ґрунтовим потоком був виділений потік № 2, який формується в районі складу ПММ-1 (територія Білоцерківського авіаційного заводу). Потік має східний напрямок до верхів'їв урочища Потерчате (північний каскад ставків дендропарку «Олександрія»).

Під час еколого-геологічного обстеження ур. Потерчате відібрано проби поверхневих та ґрунтових вод, порових розчинів та донних відкладів у верхів'ї урочища, а також із ставків Потерчате та Скельне. У пробах визначався вміст важких металів та нафтопродуктів. Для оцінки сучасного екологічного стану урочища використано також результати раніше виконаних робіт організаціями різних міністерств. Забруднення нафтопродуктами і важкими металами виявлене майже на всій території урочища. Більш високі концентрації нафтопродуктів (1,34–16 ГДК для рибогосподарських водойм) спостерігаються у верхів'ях урочища. Максимальний вміст (600 ГДК) зафіксовано у місці розвантаження ґрунтового потоку. За даними інституту «ПівнічУкргеологія» (1991 р.), у верхів'ях урочища вихід нафтопродуктів у вигляді маслянистої рідини спостерігався на дні балки довжиною 15–20 м. Приток нафтопродуктів змінювався від 50 л/добу в осінній період до 500 л/добу у весняний; його фракційний

склад подібний до фракційного складу авіаційного гасу.

Поверхневі води ставків Потерчате та Скельне обстежували двічі (у 2000 р. та 2001 р.). Води ставків прісні (сухий залишок – 0,6-0,9 г/дм³), гідрокарбонатно-хлоридні, кальцієво-магнієві, з помірно підвищеною жорсткістю (7,4-10,4 моль/дм³), нейтральні та слабколужні (рН = 6,65-7,6). Вміст макрокомпонентів не перевищує норм ГДК для відкритих водойм, за виключенням нітратів (1,3-1,45 ГДК) та аміаку (470-1 320 ГДК).

Забруднення поверхневих вод ставків відбувається, ймовірно, з двох каналізаційних колекторів, які проходять у верхів'ї ур. Потерчате від житлового масиву Гайок до м. Біла Церква. Концентрація нафтопродуктів у поверхневій воді ставка Скельне коливається у межах 1,2-2 ГДК для умов рибогосподарських водойм; у поверхневій воді ставка Потерчате – 10 ГДК. Найвищі концентрації нафтопродуктів (28-50 ГДК) були зафіксовані в ставках у 1993 р. У донних відкладах урочища наявність нафтопродуктів незначна й коливається у межах 0,047-30 мг/кг. У верхів'ї же урочища концентрація нафтопродуктів підвищена і становить 5 600 мг/кг.

Забруднення геологічного середовища урочища важкими металами неоднакове. У поверхневих водах виявлено підвищені концентрації нікелю (3 і 7 ГДК), хрому (4 і 12,2 ГДК) (т. в. №2 і №3) та площадне забруднення марганцем з концентраціями 1,2–195,6 ГДК. Концентрація інших важких металів становить десяті і соті частки ГДК.

Найбільш висока концентрація порових розчинів характерна для марганцю (3,6-142,8 ГДК), де він на 75–95% представлений

рухомими йонами. Менші значення концентрації мають нікель (0,2-3,8 ГДК), мідь (2,2-10,8 ГДК) та хром (28 ГДК). Можливе вторинне надходження цих металів із порових розчинів донних відкладів у поверхневі води в разі зміни гідродинамічних та фізико-хімічних умов водного середовища. У донних відкладах урочища виявлено також наявність інших важких металів з концентраціями: нікелю – 0,3-0,8 ГДК; свинцю – 0,23-0,67 ГДК; цинку – 0,17-0,4 ГДК; міді – 0,1-1,2 ГДК; хрому – 0,5-4,17 ГДК; кадмію – 0,04-1 ГДК.

Як правило, мідь, цинк, свинець і хром знаходяться у важкорозчинній формі органічних комплексів. Отже, можливість забруднення водного середовища в умовах надходження їх з донних відкладів практично відсутня. Порівняння одержаних результатів з попередніми (1993 р.) свідчить про зниження техногенного навантаження на урочище. У поверхневих водах вміст нафтопродуктів зменшився з 50 до 2-10 ГДК для рибогосподарських водойм; вміст хрому – з 4 286 до 122 ГДК. Концентрації марганцю фактично залишилися сталими й знаходяться в межах 18,8-24 ГДК, підвищена його концентрація (109-195,6 ГДК) виявлена у верхів'ї урочища, де відбувається розвантаження ґрунтового потоку.

Таким чином, екологічна обстановка урочища Потерчате на час проведення еколого-геологічного обстеження залишалася несприятливою. Забруднення надходило з території Білоцерківського авіаремонтного заводу, але шляхи його надходження ще не були остаточно визначені. Перші дослідження, проведені Правобережною експедицією в 1990 р., дали лише якісну характеристику забруднення ґрунтів зони аерації. Для обґрунтування природоохоронних заходів в

районі урочища Потерчате Відділ охорони підземних вод Інституту геологічних наук НАН України рекомендує виконати комплекс детальних еколого-геологічних досліджень, який би включав на території Білоцерківського авіаремонтного заводу, крім іншого, кількісну характеристику джерел забруднення важкими металами та нафтопродуктами, просторове визначення ареалу їх поширення як в ґрунтах зони аерації, так і в ґрунтових водах.

Упродовж 2003–2005 років на базі наукової геологічної лабораторії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини виконано гідрохімічне опробування підземних вод зі свердловин і каптованих джерел, а також поверхневих вод у всіх ставках дендрологічного парку «Софіївка» та у річці Кам'янка. Всього було відібрано 46 проб води на загальний хімічний аналіз, визначення вмісту солей важких металів і пестицидів. У ставках і річці взяті проби донних відкладів та їх порових розчинів, отриманих при допомозі метода вакуумної відкачки. Відібрані проби були передані до хімлабораторії Інституту геологічних наук НАН України для виконання відповідних досліджень [12].

Гідрохімічна обстановка в р. Кам'янка та каскаду ставків дендропарку досліджувалася по організованій мережі водопунктів, яка бере початок у верхів'ї ставу №3 (с. Родниківка), в місці впадання річки в став, охоплює всі три стави, а також Лісовий став. Випробування водопунктів проведено в літній та осінній періоди (липень та вересень). Відібрані проби води та мулових розчинів з донних відкладів аналізувалися на такі показники: водневий показник, сухий залишок, йони хлору, сульфатів, гідрокарбонатів,

кальцію, магнію, натрію, калію, амонію, нітритів, нітратів. Окрім того, за сухими залишками проб води та пробах донних відкладів проведено спектральний аналіз на вміст 38 елементів. За хімічним складом води р. Кам'янки гідрокарбонатні кальцієво-магнієві з сухим залишком 0,55-0,7 г/дм³. Вміст нітратів в липні досягав 59,2 мг/дм³, а нітритів – від 0,5 до 1,5 мг/дм³. Муловий розчин з донних відкладів того ж самого складу, що й вода, але вміщує значні концентрації амонію – від 3,0 до 7,5 мг/дм³, марганцю – до 2,21 мг/дм³, міді – до 0,04 мг/дм³.

У воді ставу №3 після гідрокарбонатів превалюють хлориди, рН досягає 8,85, вміст нітратів складає 32,5 мг/дм³. У верхньому ставку дендропарку (став №2) хімічний склад води гідрокарбонатно-хлоридний, кальцієво-магнієвий з рН = 6,95-8,55. Нітрати виявлено тільки в липні в концентраціях від 3,9 до 19,6 мг/дм³, а нітрити – від 0,2 до 0,4 мг/дм³. Із мікрокомпонентів марганець досягав концентрацій до 0,69 мг/дм³, а титан – 0,23 мг/дм³. Муловий розчин донних відкладів характеризується гідрокарбонатним кальцієво-магнієвим складом, з нейтральним водневим показником (рН = 7,0–7,25) і підвищеною концентрацією азотовміщуючих сполук (нітритів – до 0,2 мг/дм³, амонію – до 1,5 мг/дм³). Марганець та титан у великих концентраціях зустрічається як у власне донних відкладах (титану – до 5000 мг/кг, марганець до 500 мг/кг), так і в їх мулових розчинах – до 0,21 мг/дм³. Хімічний склад води у нижньому ставі дендропарку (став №1) гідрокарбонатний кальцієво-магнієвий, з вмістом нітратів від 2,3 до 36,5 мг/дм³, нітритів – до 0,2 мг/дм³ і рН = 7,25-8,5. Муловий розчин донних відкладів ставу за хімічним

складом такий самий, що й води. Концентрація нітратів у них змінюється від 11,1 до 29,7 мг/дм³, а нітритів – стабільно підвищена: 0,3 мг/дм³; концентрація марганцю досягає 1,68 мг/дм³. Окрім того, у всіх мулових розчинах (як річки, так і ставків) спостерігається підвищена концентрація міді – від 0,01 до 0,04 мг/дм³. У Лісовому ставку, яке знаходиться обабіч від основної водної артерії дендропарку, вода гідрокарбонатно-хлоридного кальцієво-магнієвого складу з незначним вмістом азоту в нітратній та амонійній формі (NO_3^- – 0,0-9,4 мг/дм³, NH_4^+ – 0,1-1,7 мг/дм³). Хімічний склад мулових розчинів із донних відкладів той же, що і у води, але концентрація в ньому амонію значно вища – 3,0-4,5 мг/дм³, а вміст нітритів досягає 0,3 мг/дм³. Також великий вміст у розчині марганцю (до 2,03 мг/дм³). У р. Кам'янка, ставі №2, Лісовому ставі концентрація іонів Mg^+ перевищує ГДК води об'єктів рибогосподарського призначення. Концентрація інших мікрокомпонентів у річковій та ставкових водах, а також в їх донних відкладах, відносно мала.

Для дослідження гідрохімічної обстановки в підземних водах тріщинуватої зони кристалічних порід виконано циклічне обстеження якісного складу води з чотирьох експлуатаційних свердловин і двох каптованих джерел. За хімічним складом води гідрокарбонатні кальцієво-магнієві. Виняток становлять лише результати випробування в грудні каптованого джерела «Дзеркало Діани» (каптаж №1) і св. №1е. В катіонному складі цих водопунктів після йонів кальцію домінували йони натрію.

Мінералізація підземних вод змінюється від 0,45 до 0,89 г/дм³.

У всіх досліджених пробах води рН має незначне відхилення від нейтрального показника ($pH = 6,7-7,3$). Нітратне забруднення виявлене в підземних водах як у межах дендропарку (св. №1е, капт. №1), так і на території Уманського національного університету садівництва (св. №2е). При цьому режим його носить сезонний характер. Максимальний вміст нітратів зафіксовано в грудні – до $155,7 \text{ мг/дм}^3$ (св. №1е, капт. № 1). Із мікроелементів, концентрація яких перевищує ГДК для питної води, виявлено такі: барій – $0,17-0,41 \text{ мг/дм}^3$; титан – $0,13-1,61 \text{ мг/дм}^3$; марганець – $0,11-0,94 \text{ мг/дм}^3$.

У «Залізному джерелі» (капт. № 2) концентрація заліза досягала $3,8 \text{ мг/дм}^3$. Аналіз відібраних проб поверхневих і підземних вод на вміст нафтопродуктів показав незначну їх концентрацію – від слідів до $0,043 \text{ мг/дм}^3$.

Приведена вище гідрохімічна характеристика поверхневих вод, донних відкладів і підземних вод дозволяє зробити такі висновки щодо парагенетичних зв'язків дендрологічного парку з прилеглими територіями:

- вода у всіх ставках відносно чиста згідно з основними гідрохімічними компонентами, крім азотних сполук та йонів магнію. В окремих пробах виявлено вміст марганцю і міді, що перевищує ГДК для водних об'єктів культурно-побутового і рибогосподарського призначення. Нітратне і нітритне забруднення спостерігалось в р. Кам'янка, а нітритне і амонійне – в ставі №1;

- у мулових розчинах донних відкладів р. Кам'янка і Лісового озера спостерігалось забруднення нітритами і амонійним азотом. Донні відклади забруднені також магнієм, марганцем і міддю;

- у підземних водах тріщинуватої зони кристалічних порід виявлено стійке нітратне забруднення. Побутові відходи, використання азотних мінеральних добрив у приватному секторі і на ділянках університету та навчгоспу зумовили надмірне накопичення азотовміщуючих сполук в ґрунтах, які в результаті інфільтрації атмосферних опадів проникають в підземні води;

- концентрації таких мікроелементів, як барій, титан, марганець перевищують ГДК води водних об'єктів господарсько-питного призначення. У каптажі №2 вміст заліза становить 13 ГДК.

Таким чином, прилеглі ландшафти значним чином впливають на функціонування садово-паркових ландшафтів за рахунок парагенетичних зв'язків, визначаючи тим самим основні тенденції розвитку території.

2.8. Класифікація садово-паркових ландшафтів

У ландшафтній архітектурі, зеленому будівництві сади і парки класифікують за різними ознаками. Наприклад, міські зелені насадження об'єднують за функціональною та територіальною ознаками. За функціональною ознакою вони поділяються на три групи: загального користування (міські парки, парки культури та відпочинку, районні парки, парки житлових районів, сквери, набережні, бульвари, лісопарки, лугопарки, гідропарки); обмеженого користування (зелені насадження житлових районів, на шкільних ділянках, на території різноманітних дитячих, громадських установ, спортивних споруд, промислових об'єктів) і спеціального призначення (на вулицях, в санітарно-захисних і охоронних зонах,

на території ботанічних і зоологічних садів, виставок, кладовищ, крематоріїв, розсадників, колективних садів, квіткових господарств) [1]. За територіальною ознакою їх поділяють на міські, які знаходяться в межах забудови міського населеного пункту; заміські – зелені насадження, розміщені поза межами міської забудови незалежно від того знаходяться вони в межах чи поза межами юридичної території міста [17]. За стилем планування розрізняють регулярні сади, пейзажні парки та території змішаного планування. Для регулярних садів характерними є геометрично правильна побудова алей, доріжок, рядові посадки дерев, чіткі обриси водойм, майданчиків, геометричне розташування декоративних елементів і малих архітектурних форм (альтанок, фонтанів, скульптур), фігурна стрижка, живоплоти, регулярні квітники [1, 11, 17]. Для пейзажних парків характерним є натуральне, вільне трасування доріжок, вільні обриси галявин, водойм, рослин. Для садів і парків змішаного стилю властива еkleктика – одночасне використання елементів регулярного та пейзажного стилів планування території [17].

Крім того розрізняють сади Стародавнього світу (Стародавнього Єгипту, Месопотамії, Вавилону, Ассирії, Персії, Греції та Риму), китайські сади, японські сади, французькі сади, італійські сади, англійські парки. Надзвичайно цікавою є класифікація японських садів, яка найяскравіше розкриває ландшафтні особливості території. Сьогодні розрізняють три типи японських садів: горбистий сад, або «цукіяма сансюн», що в перекладі означає «пагорб і вода»; рівнинний сад, або «хораніва»; чайні сади [9]. За функціональним призначенням японські сади

поділяють на палацові, храмові, сади чайної церемонії, сади при жилих будинках. За словами І.Д. Рубцова, ландшафти японських садів є ніби мініатюрними зліпками з найкращих ландшафтів японської культури.

С.І. Кузнецов, Ю.А. Клименко, Г.А. Миронова вивчають садово-паркові гірські ландшафти. Вони розрізняють п'ять способів вираження природних гірських ландшафтів у садово-парковому мистецтві (символічний, аналогічний, фрагментарний, декоративний, оригінальний), кожний з яких зумовлює відповідні прийоми створення гірського ландшафту. Першими виникли прийоми, що використовують мову символів. Нею (мовою символів) здавна володіли японські садоводи, які виражали своє філософське та естетичне ставлення до природи. Символічний спосіб представлений у таких прийомах планування території, а саме: горбистий сад, сад каміння. Другий спосіб вираження природних гірських ландшафтів – аналогічний. За аналогією до натуральних умов гори створюються у зменшеному масштабі, з вертикальною зональністю та подібністю загальних рис. Цей спосіб використовується для створення таких садово-паркових прийомів: гірський сад, альпінарії і ботаніко-географічні ділянки рослинності гірських областей. Фрагментарний спосіб використовує природні виходи порід, які дозволяють хоча б фрагментарно дати уявлення про гори. Скельний сад може бути організований в місцях виходу гірських порід на денну поверхню, де в розщілинах висаджують невибагливі види рослин (ялівці, кизильники, чубушники). Різноманітні прийоми представляють декоративний спосіб, в якому використовується декоративний метод

для штучного оформлення невеликих ділянок з використанням каміння й рослин. Це кам'янистий сад, рокарій, підпірні стінки, кам'янистий міксобордер, кам'яниста рабатка, декоративна гірка в інтер'єрі. П'ятий спосіб – це оригінальні композиції у оформленні павільйонів, інтер'єрів приміщень [9].

І.Д. Родічкін [20] наводить систему класифікації лісопаркових ландшафтів. Він зазначає, що лісопаркові ландшафти належать до категорії культурних; це взаємопов'язане в архітектурно-художньому відношенні сполучення рослинності, абіотичних чинників, елементів благоустрою, інженерних і обслуговуючих споруд. І. Д. Родічкін розрізняє три категорії ландшафтів: I – ландшафт закритих просторів або лісових масивів вертикальної та горизонтальної зімкнутості (зімкнутість пологую крон 1,0-0,6); II – ландшафт напіввідкритих просторів (зімкнутість 0,3-0,2) і розріджених насаджень (зімкнутість 0,5-0,4); III – ландшафт відкритих просторів (зімкнутість крон не більше 0,1). Кожна з цих категорій може бути представлена пейзажами різних типів: пейзажами лісових масивів вертикальної зімкнутості з насадженнями листяними (дрібнолистими, широколистими), хвойними (світлохвойними, темнохвойними) та змішаними; пейзажами з груповим розміщенням дерев з насадженнями листяними (дрібнолистими, широколистими), хвойними (світлохвойними, темнохвойними) та змішаними; а також пейзажами з поодиноким розміщенням дерев з аналогічними насадженнями; та пейзажами типу луків, галявин, водних просторів, долин річок, струмків з короткими перспективами глибиною простору до 150 м, середніми – глибиною простору 150-400 м і

далекими – з глибиною простору понад 400 м.

Перші спроби класифікації садово-паркових ландшафтів були зроблені в Стародавньому Китаї. В залежності від настрою, створеного територією, майстри садово-паркового мистецтва розрізняли три основні типи ландшафтів: веселі, похмурі та романтичні. Аналізуючи описи парків Китаю, А.Д. Жирнов зазначає, що їх пейзажі поділяють на три типи: той, що страхає; сміється; викликає ідилічний настрій. Для створення пейзажу першого типу будувалися штучні пагорби та бескиди, які нависали над водою. Було чути гомін підземної річки, бурхливий потік перегороджувало вирване з корінням дерево. Далі цей пейзаж поступався місцем тому, що сміється. За поворотом дороги туї та ялини, що затуляли сонце, розступалися і відкривали велику долину, прикрашену квітами. У будь-яку пору року тут квітували рослини, і, здавалося, що весна ніколи не залишає цю долину. Світлий життєрадісний краєвид ряснів контрастами: поряд із плакучою вербою, її сивими пониклими гілками тягнулася до неба струнка шпиляста ялина, стояли, переплівшись, туя і біла акація, в оточені хвойних дерев росли вишні, яблуні, мигдаль, кущі бузку, камелії, азалії, рододендрони. Третій тип пейзажу – ідилічний, або романтичний. Основним елементом такого пейзажу міг бути острів з будівлею, ажурна пагода на скелі, місток через річку і похилене над водою гілля верби [11]. У XVIII столітті в Європі садово-паркові ландшафти поділялися в залежності від вражень, які вони створювали, на ландшафти героїчні, ідеалістичні, сентиментальні та інші [17].

З позицій антропогенного ландшафтознавства, садово-паркові

ландшафти розглянуті у працях Г.І. Денисика [7]. Вони виокремлені як тип в структурі міського підкласу селитебних ландшафтів та в класі рекреаційних ландшафтів. У системі класифікації антропогенних ландшафтів В.П. Кучерявий розрізняє садово-парковий тип ландшафту в структурі сельбищного класу і зазначає, що ландшафти і ландшафтно-техногенні комплекси навколо санаторіїв, пансіонатів, будинків і баз відпочинку, туристичні бази, великі міські і приміські парки з атракціонами, лісопарки, лугопарки і гідропарки формують рекреаційний клас ландшафтів [17].

На нашу думку, вище перераховані системи класифікацій лише частково відображають структуру садово-паркових ландшафтів. Ця група ландшафтів є надзвичайно цікавою і складною. Адже в усі часи, створюючи парк або сад, власник прагнув зібрати все найцікавіше й найпрекрасніше на невеликій ділянці та показати неперевершене і у естетичному відношенні досконале поєднання компонентів природи.

Садово-паркові ландшафти представлені в класах селитебних і рекреаційних ландшафтів [7]. Також доцільно розглядати їх в структурі промислових (є практика створення неперевершених садів і парків на відвалах пустих порід, в кар'єрах) і сакральних ландшафтів. У різні історичні періоди навколо сакральних місць розбивали невеликі сади, які виконували не лише утилітарні функції, але були й так званим раєм на землі. До речі, є думка, що прообразами сучасних садово-паркових ландшафтів були сакральні місця. Садово-паркове мистецтво виникло в епоху рабовласницького ладу, коли особливого значення надавалося паркам при культових

спорудах. Наприклад, особливе місце в Стародавньому Єгипті займали сади на території храмів, які включали озера та священні гаї. У Карнаці був відомий сад при храмі Амона-Ра, розбитий на терасах, відомий з 1500 року до н.е. [17]. Також варто згадати монастирські сади Середньовіччя, основними елементами яких були віридарій, плодовий сад, гербаріум, сад ігумена, шпитальний сад і цвинтар. На території України вони були відомі з X–XI століть. Це були сади при перших монастирях Галичини, а з XII століття у містах Київської Русі – Чернігові, Новгород-Сіверському, Галичі, Путивлі [9].

Сади створювалися біля гробниць. Наприклад, перед терасовою святинею Мінтугетепі I в улоговині Деяр-ель-Бахрі був закладений сад із сикомор і тамарисків [17]. Характерною особливістю монгольських садів було те, що вони влаштовувалися не лише для розваг імператорів, розрізняли також сади-мавзолеї [11]. У практиці ландшафтної архітектури розрізняють парки-меморіальні комплекси, представлені кладовищами, в структурі яких є квітники, шпалери, партери, місця для короткочасного відпочинку з меморіальними елементами або пам'ятними знаками; пам'ятниками, комплексами широкого урбаністичного характеру; камерними ансамблями (місця, пов'язані з місцем народження, життя та діяльності відомих людей, або місця історичних подій); монументальними ансамблями, в тому числі меморіальними кладовищами, парками, в структурі яких є живоплоти, алеї, шпалери, квітники, партери, галявини, паркові території .

Отже, ми пропонуємо обґрунтовувати садово-паркові

ландшафти як тип, що входить до складу таких класів антропогенних ландшафтів, а саме: селитебних, рекреаційних, промислових, лісових антропогенних, сакральних і тафальних.

Садово-паркові ландшафти можна прокласифікувати за такими ознаками: розмірами, що визначаються лінійними параметрами об'єкту; часом створення; за стилем планування території; за характером наслідків впливу господарської діяльності людини на об'єкт; за функціональним призначенням; ландшафтною структурою; показниками комунікативності та антропогенної фітогенізації. Мета будь-якої класифікації полягає в тому, щоб привести природні явища й об'єкти в таку систему, яка б допомагала з'ясувати сутність явищ, об'єктів й, одночасно, полегшила б вибір та проведення господарських заходів, необхідних для підпорядкування їх потребам людини. Виходячи з цього, при класифікації садово-паркових ландшафтів необхідно брати до уваги склад і структуру території, що займає відповідний ландшафт, та участь людини в його організації. З врахуванням вищевказаних чинників садово-паркові ландшафти можна об'єднати у такі підтипи: лісовий, парковий, лучний, петроландшафт, садовий, водний і дорожній (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Класифікація садово-паркових ландшафтів

Підтип	Серія (Група)	Вид	Варіація
Лісовий ландшафт		Темнохвойний масив	
		Світло хвойний масив	
		Широколистий масив	
		Дрібнолистий масив	
Парковий ландшафт		Ландшафт пасторального типу	Гай , група, солітер
		Ландшафти перехідних ділянок	

Лучний ландшафт	Газон	Лучний			
		Партерний			
		Звичайний			
		Красивоквітучий	Одноколірний однорічний		
			Одноколірний багаторічний		
Різнокольоровий однорічний					
Різнокольоровий багаторічний					
Петроландшафт		Рокарій			
		Альпінарій			
		Скельний сад			
		Підпірні стінки			
		Кам'янистий міксобордер			
		Кам'яниста рабатка			
Садовий ландшафт	Регулярні квітники	Клумба			
		Рабатка			
		Арабеска			
		Міксобордер			
		Партер			
		Боскет			
		Пергола			
		Трельяж			
	Ландшафтні квітники	Квіткові масиви			
		Квіткові групи			
		Міксобордер			
			Декоративний сад з плодкових дерев		
			Формовий плодovий сад		
			Спеціальні монокультурні сади		Розарій, сирінгарій, сади лілій, ірисів, піонів, флоксів
			Спеціальні сади		
Водний ландшафт		Озеро, ставок, басейн, канал, річка, струмок			
Дорожній ландшафт		Доріжки, алеї	Цегляні (клинкерні) доріжки на бетонній основі		
			Цегляні доріжки на		

			цегляній основі
			Доріжки із плит на бетонній основі
			Бетонні доріжки
			Гравієві доріжки
			Доріжки з покриттям з цегляної крихти
			Дернова доріжка
			Доріжки набивні

Лісові ландшафти в садах і парках формуються з натурального лісу або із спеціальних насаджень. Основне завдання паркобудівників полягає в тому, щоб порівняно на невеликих територіях саду або парку передати настрої лісового ландшафту.

Садово-парковий ландшафт лісового підтипу – це збірне, типізоване явище, в якому шляхом зміни структури, заміни одних складових іншими, збільшення одних елементів за рахунок інших художньо підкреслюються головні риси території. Цей підтип садово-паркового ландшафту представлений масивами. За складом деревно-кущових порід масиви поділяються на чисті та змішані, за структурою – на однарусні та багаторусні. У їх створенні значну роль відіграють рослини, які утворюють основу цього біогеоценозу і визначають його середовище. Ці рослини називають едифікаторами рослинних угруповань. В залежності від едифікаторів розрізняють хвойні (темно- і світлохвойні) та листяні (широколисті та дрібнолисті) масиви. Темнохвойні лісові масиви формують із ялини звичайної, ялиці європейської та сибірської. Світлохвойні – з сосни звичайної, сосни Веймутової, модрини європейської, модрини сибірської. Едифікаторами широколистих лісових масивів є дуб звичайний, граб звичайний, бук європейський, липа дрібнолиста,

тополя канадська та ін. Дрібнолисті масиви створюють з клена гостролистого та берези бородавчастої [9].

У садово-парковому будівництві перехідні від лісу до луку ландшафти, що складаються з відкритого лучного простору з мальовничо розкиданими групами, прийнято визначати як паркові. Наприкінці XVIII століття цей ландшафт перетворився у завершену форму і навіть став шаблоном. У ландшафтному відношенні англійські парки були своєрідним відбитком англійського пасторального ландшафту. Це були значні за площею території, на яких де-не-де були розкидані групи дерев. У такому вигляді тип англійського ландшафтного парку «перекочував» на континент й отримав настільки широке розповсюдження, що поняття «ландшафтний парк» і «англійський парк» стали синонімами. Ландшафтний парк може включати в себе не лише ландшафти пасторального типу, подібні з англійськими, але й інші – лісові, лучні. Ми пропонуємо розглядати парковий ландшафт як підтип садово-паркового ландшафту, що представлений ландшафтами пасторального типу та перехідними ділянками від лісових до лучних територій, які включають гаї, групи та солітери.

Лучний садово-парковий ландшафт представлений газонами, які є невід'ємною, основною частиною різноманітних об'єктів садово-паркового мистецтва. Газон – це ділянка землі, вкрита зімкнутим, інтенсивно зеленим трав'янисто-дерновим покривом, який складається, як правило, з багаторічних мезофітних злаків і використовується головним чином з архітектурно-художньою, санітарно-гігієнічною та господарсько-економічною метою [9]. В

залежності від цільового призначення та видового складу травостою розрізняють партерні, звичайні, лучні та красивоквітучі газони.

Особливе значення для садово-паркових ландшафтів мають кам'янисті ландшафти, в яких каміння виступає самостійним декоративним елементом. З каміння будують гроти, групи масивного каменю прикрашають великі парки. Цей підтип представлений рокаріями, альпінаріями, скельним садом, підірними стінками, кам'янистим міксобордером, кам'янистою рабаткою.

Важливу роль у садово-паркових ландшафтах відіграє вода. Відомо, що в перших європейських парках вода була єдиним естетичним елементом. Стародавні перси будували викладені кахлем канали та фонтани. У XVII столітті Ленотр влаштував у Версалі відомі водойми, а в Британії Л. Браун заповнив водою цілі алеї, створив стави вільних обрисів. Все це було побудовано з єдиною метою – продемонструвати красу води [1, 17]. Водні ландшафти в садах і парках представлені ставками, озерами, басейнами, річками, потоками, водоспадами, каскадами, фонтанами та каналами. У благоустрої садово-паркових ландшафтів чільне місце посідають дорожні ландшафти, представлені дорогами та доріжками різної конструкції (цегляні (клінкерні) доріжки на бетонній основі, цегляні доріжки на піщаній основі, доріжки із плит на бетонній основі, бетонні доріжки, гравієві доріжки, доріжки із покриттям з цегляної крихти, дернові доріжки, набивні доріжки). За площею садово-паркові ландшафти можна об'єднати у такі групи: малі (1-20 га); середні (20-100 га); великі (100-500 га) і дуже великі (понад 500 га).

Садово-паркові ландшафти були створені в різні історичні

періоди в руслі модних тенденцій, що були характерними для відповідного часового проміжку. Тому можна розглядати садово-паркові ландшафти XVI століття – парк у с. Рубаний Міст Звенигородського району, Черкаської області; садово-паркові ландшафти XVII століття – парк у с. Печера Тульчинського району Вінницької області, Будищанський парк у с. Будище Звенигородського району Черкаської області; садово-паркові ландшафти XVIII століття – Корсунь-Шевченківський парк (м. Корсунь-Шевченківський, Черкаська область), Національний дендрологічний парк «Софіївка» НАН України (м. Умань, Черкаська область), Чернятинський парк (с. Чернятин, Жмеринський район, Вінницька область) та інші; садово-паркові ландшафти XIX століття – Комаргородський парк (с. Комаргород, Тульчинський район, Вінницька область), парк-садиба «Лугове» (с. Ялтушків, Жмеринський район, Вінницька область), Северинівський парк (с. Северинівка, Жмеринський район, Вінницька область); садово-паркові ландшафти XX століття – у місті Черкаси: дендрологічний парк педагогічного університету (вул. Максима Залізняка), Черкаський державний зоологічний парк, парк Перемоги (проспект Перемоги), міський парк «Сосновий Бір», парк ім. Б. Хмельницького, парк першої міської лікарні, Соборний парк, парк обласної лікарні; парк ім. І. Гегельського (м. Хмільник, Вінницька область).

За стилем планування території доцільно виокремлювати регулярні садово-паркові ландшафти; пейзажні та садово-паркові ландшафти змішаного стилю планування території, в яких поєднуються регулярні та пейзажні стилеві елементи.

Тепер ми розрізняємо садово-паркові ландшафти різних історичних періодів, що дійшли до нашого часу. В межах району дослідження є об'єкти, що датуються XVII–XX століттями. Одні з них знаходяться в занедбаному стані і потребують реконструкції та відновлення, інші ж підтримуються людиною у такому стані, що забезпечує функціонування території саме як садово-паркового ландшафту. За характером наслідків впливу господарської діяльності людини на садово-паркові ландшафти, доцільно розглядати: культурні й акультурні садово-паркові ландшафти. Культурні садово-паркові ландшафти – це антропогенні комплекси, які регулюються людиною й постійно підтримуються нею в такому стані, який є оптимальним для виконання естетичних, господарських, наукових і просвітницьких функцій. Прикладами таких ландшафтів є Національний дендрологічний парк «Софіївка» НАН України, дендрологічний парк «Олександрія» НАН України, Немирівський парк Вінницької області, Корсунь-Шевченківський парк Черкаської області. Акультурні садово-паркові ландшафти – це ландшафти, які людиною не доглядаються і перебувають у занедбаному стані. Вони перетворюються у лісові масиви, зникають ознаки, що визначають їх функціонування саме як садово-паркових ландшафтів.

За функціональним призначенням можна виокремити такі групи садово-паркових ландшафтів: парки (парк культури та відпочинку, спортивний парк, олімпійський парк, гідропарк, лісопарк, парк атракціонів і розваг, дитячі парки, меморіальні парки, парки-виставки, етнографічні парки, зоологічні парки, ботанічні парки, лугопарки, дендропарки), міські сади, сквери, бульвари .

Просторову структуру садово-паркових ландшафтів описують такі показники, а саме: показник комунікативності та показник антропогенної фітогенізації, значення яких наведені у таблиці 2.2. Ці показники вказують на ступінь перетворення ландшафтних комплексів в процесі формування садово-паркових ландшафтів, а також ілюструють тенденції організації території відповідно до особливостей етапу.

Таблиця 2.2

Значення показників антропогенної фітогенізації та комунікативності для садово-паркових ландшафтів Правобережного лісостепу України

Назва садово-паркового ландшафту	Показник антропогенної фітогенізації	Показник комунікативності, км/км ²
Браїлівський парк	0,355	23,920
Печерський парк	0,522	8,043
Парк у с. Рахни Лісові	0,688	14,400
Чернятинський парк	0,710	17,500
Северинівський парк	0,760	9,440
Антопільський парк	0,630	202,900
Садиба Можайських у смт. Вороновиця	0,570	20,980
Деребчинський парк	0,790	7,500
Тиврівський парк	0,260	7,960
Національний дендрологічний парк «Софіївка» НАН України	0,920	63,900

Показник антропогенної фітогенізації обраховується за формулою: $k = S_1 / S$, де S_1 – площа антропогенних насаджень парку; S – площа садово-паркового ландшафту [9]. Таким чином садово-паркові ландшафти Правобережного лісостепу України варто об'єднати у такі групи за показниками антропогенної фітогенізації, що вказує на частку зелених насаджень у структурі садово-

паркового ландшафту:

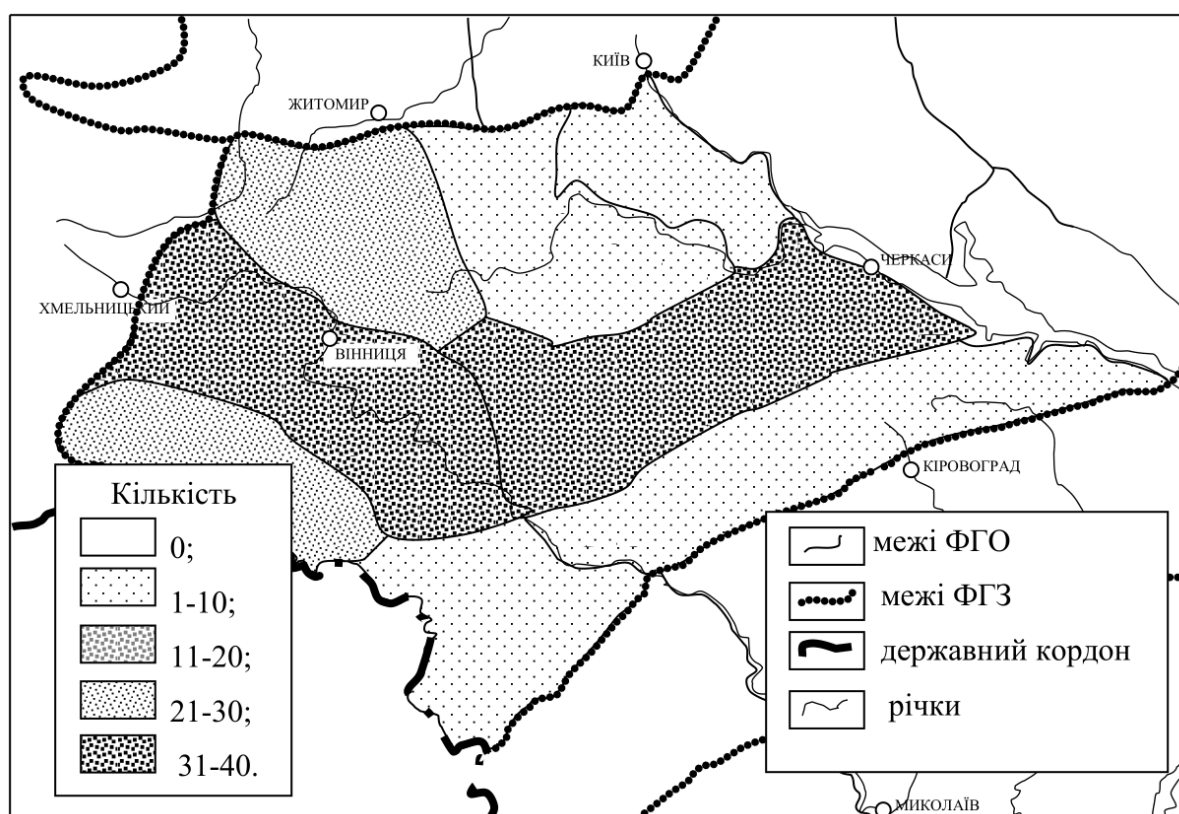
- садово-паркові ландшафти із низьким ступенем антропогенної фітогенізації (0,0-0,3) (Тиврівський парк Вінницької області);
- садово-паркові ландшафти із середнім ступенем антропогенної фітогенізації (0,31-0,6) (Браїлівський парк, Печерський парк, садиба Можайських у смт. Вороновиця);
- садово-паркові ландшафти із високим ступенем антропогенної фітогенізації (0,61-1,0) (Чернятинський, Северинівський, Деробчинський парки, Національний дендрологічний парк «Софіївка» НАН України) (табл. 2.2).

Показник комунікативності показує співвідношення довжини антропогенних ландшафтів до площі садово-паркового ландшафту ($k = l / S$, де l – довжина дорожніх ландшафтів; S – площа садово-паркового ландшафту [9]). Виокремлені такі групи садово-паркових ландшафтів: а) садово-паркові ландшафти із низьким ступенем комунікативності (0,0-10,0 км/км²) (Печерський, Северинівський, Деробчинський, Тиврівський парки); б) садово-паркові ландшафти із середнім ступенем комунікативності (10,1-20,0 км/км²) (парк у с. Рахни Лісові, Чернятинський парк); в) садово-паркові ландшафти із високим ступенем комуні активності (20,1-75,0 км/км²) (Браїлівський парк, садиба Можайських у смт. Вороновиці); г) садово-паркові ландшафти із дуже високим ступенем комунікативності (понад 75,1 км/км²) (Антопільський парк).

Дуже високий показник комунікативності Антопільського парку пов'язаний із особливостями просторової структури садово-

паркового ландшафту: наявність територій, зайнятих садами, городами, малоповерховою забудовою, представленою господарськими спорудами та палацом; каскад ставків каналів, дорожні ландшафти визначають, що на 1 км² Антопільського парку припадає 202,9 км антропогенних комплексів.

Отже, садово-паркові ландшафти Правобережного лісостепу України прокласифіковані за такими ознаками (рис. 2.8, 2.9): площею, часом створення, стилем планування території, характером наслідків впливу господарської діяльності людини на об'єкти, функціональним призначенням, ландшафтною структурою, показниками комунікативності та антропогенної фітогенізації.

**Рис. 2.8. Садово-паркові ландшафти
у системі фізико-географічного районування
Дністерсько-Дніпровського лісостепового краю (1 : 5010000)**

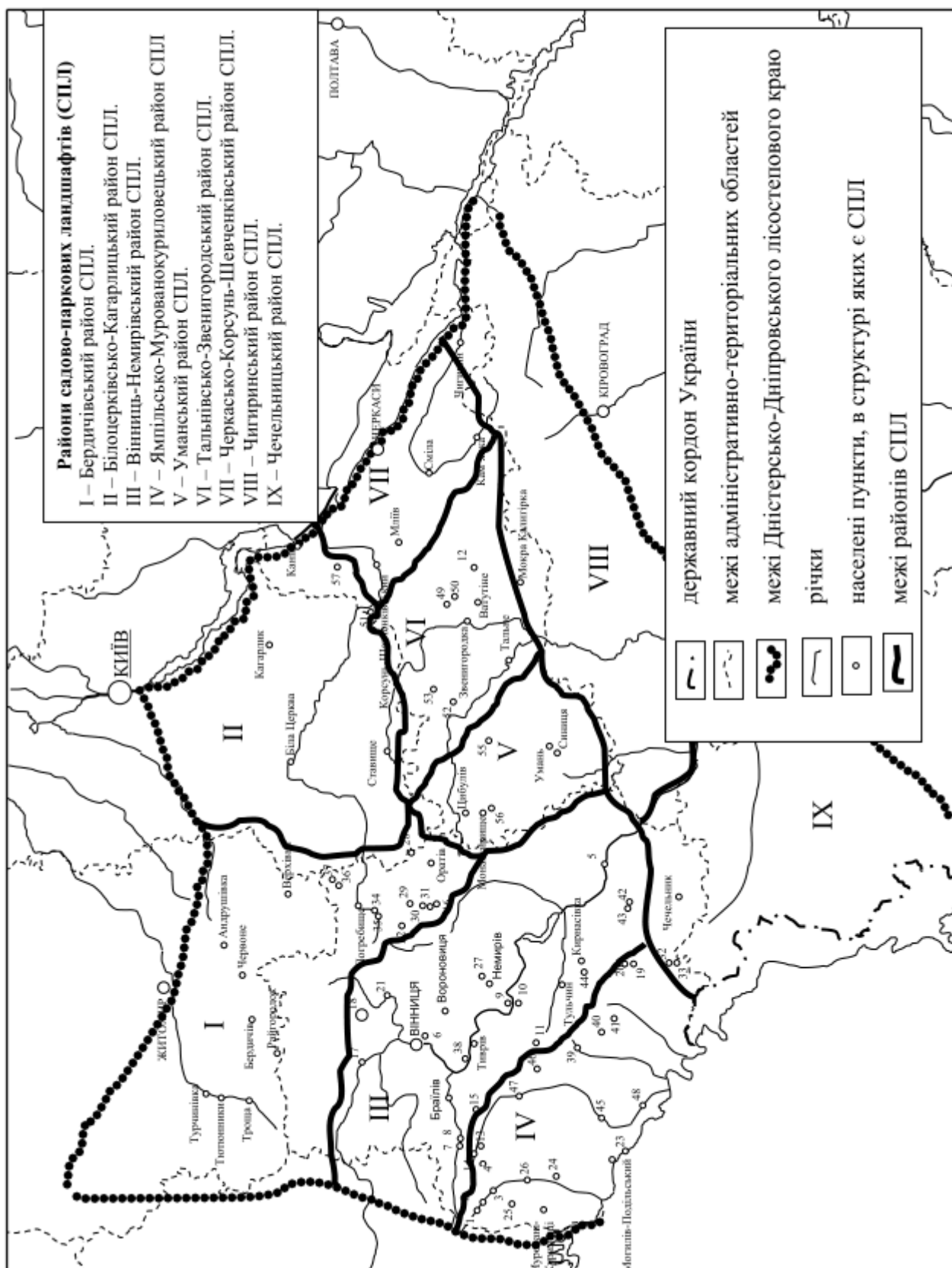

Рис. 2.9. Районування садово-паркових ландшафтів
Правобережного лісостепу України (М 1:2500000)

Резюме

Садово-паркові ландшафти складні й багатофункціональні просторово-часові та природно-господарські ландшафтні системи. Недоліки у їх пізнанні та організації раціонального функціонування зумовлені тим, що вони вивчалися окремо ботаніками, архітекторами, частково істориками та культурологами. Ці оригінальні антропогенні ландшафти є об'єктами вивчення, в першу чергу, антропогенного ландшафтознавства та стикових наук і нових наукових напрямів, зокрема ландшафтної архітектури, ландшафтного дизайну, садово-паркового мистецтва, які безпосередньо базуються на матеріалах досліджень фундаментальних наук: архітектури, геоботаніки, історії, географії, екології та етнології.

У пізнанні садово-паркових ландшафтів потребує суттєвого удосконалення понятійний апарат. Частіше усталені поняття і терміни мають вузькоспеціалізоване значення, що стосується власне поняття «садово-парковий ландшафт». У зв'язку з цим запропоновано й обґрунтовано, що садово-парковий ландшафт – це антропогенний ландшафт, в межах якого просторово організовані природні компоненти (гірські породи та їхні поверхневі форми, води, ґрунти, рослинність) у поєднанні з малими архітектурними формами та спорудами, дорожньо-лінійною мережею утворюють взаємопов'язану та взаємообумовлену єдність, в якій відображені особливості суспільного світосприйняття крізь призму соціального, економічного та політичного розвитку території.

Формування садово-паркових ландшафтів Правобережного

лісостепу України відбувалося під впливом двох основних чинників: прикордонного положення території упродовж століть та хвиль освоєння, що йдуть по чергово внаслідок міграційних потоків та особливостей історичного розвитку регіону. Освоєність території дослідження з давніх часів зумовила розвиток розгалуженої системи розселення і, як наслідок, значної кількості садово-паркових ландшафтів. В залежності від особливостей соціально-економічного та політичного устрою території, становлення та розвитку садово-паркового мистецтва в історії формування та функціонування садово-паркових ландшафтів Правобережного Лісостепу України виокремлено такі періоди та напрями: сакральний (до IX ст. н.е.), регулярний період (IX-XVIII ст.), пейзажний період (XVIII-XIX ст.): романтичний напрям формування садово-паркових ландшафтів (XVIII – початок XIX ст.), реалістичний напрям формування садово-паркових ландшафтів (XIX – початок XX ст.); конструктивіський період створення садово-паркових ландшафтів (20-30-ті роки XX ст. – 90-ті роки XX ст.), еkleктичний період (кінець XX ст. – початок XXI ст.).

Структура садово-паркових ландшафтів надзвичайно складна, своєрідна й динамічна. Тут тісно взаємопов'язані натуральні й антропогенні компоненти і елементи, історія, архітектура та мистецтво. У зв'язку з цим садово-паркові ландшафти чітко виокремлюються серед інших антропогенних ландшафтів не лише за ландшафтною структурою та особливостями функціонування. Їх варто розглядати як своєрідний компроміс між необхідністю перетворювати природу, й, водночас, зберігати, формуючи комфортні умови для життя та діяльності людини.

Значне розмаїття садово-паркових ландшафтів дає можливість їх класифікувати. Ознаки класифікації: площа, час створення, стиль планування території, характер наслідків впливу господарської діяльності людини на об'єкти, функціональні призначення, ландшафтна структура, показники антропогенної фітогенізації та комунікативності. Найбільш географічно інформативною є класифікація за ландшафтною структурою території.

Resume

Garden and park landscapes are complex and multifunctional spatial-temporal and natural-economic landscape systems. Deficiencies in their knowledge and organization of rational functioning are due to the fact that they were studied separately by botanists, architects, and partly by historians and cultural scientists. These original man-made landscapes are the objects of study, first of all, of anthropogenic landscape science and interdisciplinary sciences and new scientific directions, in particular landscape architecture, landscape design, garden and park art, which are directly based on the materials of fundamental science research: architecture, geobotany, history, geography, ecology and ethnology.

In the knowledge of garden and park landscapes, the conceptual apparatus needs significant improvement. More often, established concepts and terms have a highly specialized meaning, which refers to the actual concept of «garden and park landscape». In this regard, it is proposed and substantiated that the garden and park landscape is an man-made landscape, within which natural components (rocks and their surface forms, water, soil, vegetation, etc.) are spatially organized in combination with small architectural forms and structures, the road and linear network form an interconnected and mutually conditioned unity, which reflects the peculiarities of public perception through the prism of the social, economic and political development of the territory.

The formation of garden and park landscapes of the Right Bank forest-steppe of Ukraine took place under the influence of two main factors: the border position of the territory over the centuries and the waves of development that occur alternately as a result of migration flows and the peculiarities of the historical development of the region. The development of the research area since ancient times led to the development of an extensive settlement system and, as a result, a significant number of garden and park landscapes. Depending on the features of the socio-economic and political organization of the territory, the formation and development of garden and park art, the following periods and

directions are distinguished in the history of the formation and functioning of garden and park landscapes of the Right Bank Forest-Steppe of Ukraine: sacred (until the 9th century AD), regular period (IX–XVIII centuries), landscape period (XVIII–XIX centuries): romantic direction of garden and park landscapes formation (XVIII – beginning of XIX centuries), realistic direction of garden and park landscapes formation (XIX – beginning of XX centuries); constructive period of creation of garden and park landscapes (20-30s of XX century – 90s of XX century) and eclectic period (end of XX century – beginning of XXI century).

The structure of garden and park landscapes is extremely complex, original and dynamic. Natural and anthropogenic components and elements, history, architecture and art are closely interconnected here. In this regard, garden and park landscapes are clearly distinguished from other man-made landscapes not only by landscape structure and features of functioning. They should be considered as a kind of compromise between the need to transform nature and, at the same time, preserve it, creating comfortable conditions for human life and activity.

A significant variety of garden and park landscapes makes it possible to classify them. Signs of classification: area, time of creation, style of territory planning, nature of the consequences of human economic activity on objects, functional purpose, landscape structure, indicators of anthropogenic phytogenization and communication. The most geographically informative is the classification according to the landscape structure of the territory.

Список використаних джерел

1. Білоус В.І. Садово-паркове мистецтво: коротка історія розвитку та методи створення художніх садів. К.: Науковий світ, 2001. 299 с.
2. Галкін С.І., Бурковська О.Л., Чернецький Є.А. Структура та символіка старовинного парку «Олександрія» в білоцерківській резиденції графів Браницьких. Біла Церква: Вид-во О. В. Пшонківський, 2007. 96 с.
3. Гетьман В.І. Екологічний оптимум зміненого ландшафту і шляхи його відтворення. *Жива Україна*. 2001. № 11–12. С. 4–5.
4. Гродзинський М.Д., Савицька О.В. Естетика ландшафту: навчальний посібник. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. 183 с.
5. Гуцуляк В.М. Ландшафтознавство: теорія і практика: навчальний посібник. Чернівці: Рута, 2005. 121 с.
6. Денисик Г.І., Воловик В.М., Кравцова І.В. Історико-культурні ландшафти Печеро-Стрільчинецького ландшафтно-рекреаційного парку. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія : Географія. Вінниця, 2009. Вип. 17. С. 50–60.
7. Денисик Г.І., Воловик В.М. Нариси з антропогенного ландшафтознавства: навчальний посібник. Вінниця: ГПАНІС, 2001. 170 с.
8. Денисик Г.І., Воловик В.М. Рекреаційні ландшафти Печеро-Стрільчинецького

- ландшафтно-рекреаційного парку. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Географія. Вінниця, 2009. Вип. 18. С. 66–76.
9. Денисюк Г.І., Кравцова І.В. Садово-паркові ландшафти Правобережного Лісостепу України: монографія. Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2012. 211 с.
 10. Державний реєстр національного культурного надбання (Пам'ятки містобудування і архітектури України). *Пам'ятки України. Історія та культура: науково-популярний ілюстрований часопис*. 1999. № 2–3. С. 3–161.
 11. Жирнов А.Д. Ландшафтна архітектура: в 2 ч. К.: ДАКККіМ, 2002. Частина 1. Генеза та розвій форм садово-паркового мистецтва. 122 с.
 12. Звіт про науково-дослідну роботу геоекологічний моніторинг дендрологічного парку «Софіївка» в місті Умань / С.Г. Половка, І.В. Красноштан; 0103U003312; інвентарний номер. Умань: Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 2005. 63 с.
 13. Звіт про результати еколого-геологічного обстеження території авіабази в м. Біла Церква в період до і після ліквідації САК / М.С. Огняник, Г.І. Голуб, А.Л. Брикс [та ін.]; наук. кер. М. С. Огняник; 0104U002808; інв. номер. К.: Ін-т геологічних наук НАН України, 2002. 85 с.
 14. Кравцова І.В. Садово-паркові ландшафти: теоретико-методологічні та методичні засади дослідження. *Географічні об'єкти України та залучення студентської молоді до їх вивчення*: монографія. Умань: Візаві, 2020. С. 4-42.
 15. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінничини: біографічний словник. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. 1007 с.
 16. Косенко І.С. Дендрологічний парк «Софіївка»: монографія. Умань, 2003. 230 с.
 17. Кучерявий В.П. Озеленення населених місць. Львів: Світ, 2005. 454 с.
 18. Полякова Т. Палацово-парковий ансамбль. *Корсунський часопис*. 2005. № 14. С. 41-64.
 19. Полякова Т. Палацово-парковий ансамбль у місті Корсуні-Шевченківському. *Корсунський часопис*. 2005. № 14. С. 71-76.
 20. Родічкін І., Родічкіна О. Сад і культура України. *Хроніка 2000: український культурологічний альманах*. 2001. Вип. 41-42. С. 48-142.
 21. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики. Одеса: Астропринт, 2005. 631 с.
 22. Шеляг-Сосонко Юрій. Екологічна мережа – національне надбання України. *Жива Україна*. 1998. № 9-10. С. 1-2.
 23. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej: wojewodztwo braclawskie. Tom 10. Wroclaw, 1996. 563 p.

РОЗДІЛ 3

САКРАЛЬНІ І ТАФАЛЬНІ ЛАНДШАФТИ

3.1 Сакральні ландшафти: ієротопія і дефініція

Релігія як духовна складова культури регулює ритм життєдіяльності людини, формує етнокультурні традиції. У процесі адаптації і природокористування створюються місцеві релігії, які супроводжуються появою відповідних сакральних ландшафтів: «Етнічна територія дискретна, сакральна» [34, с. 67]. Від початку ХХ сторіччя підтримується концепція зв'язку «релігія-етнос-ландшафт» і зазначимо, що як релігія створює культуру, так і культура – етнологічний тип, а етнологічний тип вибирає або знаходить «свою» територію і суттєво по-своєму її перетворює.

Історія вивчення сакральних ландшафтів. Природа сакрального у віруваннях українців вивчались у працях кінця ХІХ – початку ХХ сторіч, пов'язаних як з матеріальними пам'ятками культури, так і духовною етнічною складовою. У «Подільських єпархіальних відомостях» опубліковані статті про сакральні споруди та садові ландшафти у церковних садибах. У 1908 році опублікована праця Г. О. Булашева «Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях», у 1914 – Є. В. Анічкова «Язычество и Древняя Русь», М. С. Грушевського – «Історія України-Руси», т. 1 (окремі розділи присвячені сакральним об'єктам). Крім згаданих, важливими у розкритті питання були

етнографічні дослідження П. П. Чубинського. Опис скельних монастирів у Лядові і Бакоті є у праці М. І. Яворовського. У першій чверті ХХ сторіччя Є. Ю. Сіцинський видає працю про муровані церкви Поділля. У другій половині ХХ сторіччя з'являються роботи С. О. Токарева «Религиозные верования восточных славян конца XIX – начала XX веков» (1957), Б. О. Рибакова. В. М. Войтович висвітлює природу сакрального в давній Україні, реконструює пантеон богів [9].

Вивченням язичницьких сакральних ландшафтів займалися історики, археологи, краєзнавці: М. Ю. Брайчевський (1953), В. І. Довженок (1952), І. С. Винокур (1967), І. П. Русанова (1986), Д. Н. Козак, Я. Є. Боровський (1990), Г. Лозко; сакральні ландшафти трипільської культури вивчали С. М. Бібіков, Б. О. Рибаків, М. Гімбутас. Зародження та становлення язичницьких сакральних ландшафтів Галичини відображено в праці В. С. Артюха. На існування зв'язку давньослов'янських капищ та святилищ з підземними водами вказано Б. А. Рибаківим. Архітектурні споруди сакрального класу ландшафтів описані у низці праць. Особливості храмів містечка Хмільника, його етногеографічні характеристики зацікавила О. Бачинського [9].

Дослідження синагог у Сатанові проводилось у 1992 році, у Шаргороді – у 2002 році, у Західній Україні – у 1997-1998 роках. О. О. Белова у структурі штетлів виділяє спільний сакральний простір на фоні полікультурного ландшафту.

У США питання аналізували Дж. Еспозіто, Р. Стамп, які використали термін «сакральний простір» [23]. В українській

географії перші дослідження сакральних ландшафтів представлені С. П. Романчуком [35, 36]. Автор акцентує увагу на матеріальній складовій сакрального ландшафту. М. Д. Гродзинський, аналізуючи визначення сакрального ландшафту С. П. Романчука, зазначає, що у ньому присутні всі інваріантні ознаки культурного ландшафту: суб'єктність, духовність, уречевленість, соціальна узгодженість, спадкоємність. М. Д. Гродзинський у монографії «Пізнання ландшафту: місце і простір» [22] дає своє визначення «сакрального ландшафту», звертаючи увагу на духовний аспект, який проявляється у священних місцях. Автор вводить два виміри сакрального ландшафту: інституціональний і духовний, аналізує параієрархію сакральних місць ландшафтного комплексу і процеси переходу сакральних ландшафтів у ландшафти профанні (мирські) і навпаки. О. П. Ковальов розкриває сакральню-ритуально-анімістичне розуміння ландшафту, дає визначення сакрального (за автором – духовного) ландшафту, виділяє об'єкт сакрального ландшафтознавства [27]; проте сакральний ландшафт аналізується тільки з позиції духовного аспекту, втрачаючи при цьому ландшафтознавчий підхід; у визначенні практично відсутній зв'язок між матеріальною і духовною складовими сакрального ландшафту. Природі сакральності ландшафту і сакралізації денної поверхні присвячено працю М. В. Шевченка [40]. Г. І. Денисиком виділено та проаналізовано групи сакрального простору: релігійні, природні, історичні [23]. В. М. Воловиком запропоновано дефініцію та модель сакрального ландшафту, розроблено класифікацію сакральних ландшафтів; виділено і проаналізовано новий клас антропогенних

ландшафтів – тафальних [13]. У працях останнього десятиліття ХХІ сторіччя уточнено поняття сакрального простору як специфічної територіальної структури, що характеризується зосередженням природних або створених людиною об'єктів з особливими духовними властивостями, які використовуються населенням [2, 3, 4, 5, 28]; запропоновано систему класифікації сакральних ландшафтів як частини сакрального простору, які мають достатньо чіткі межі [42].

Етимологія термінів. Розуміння «священного» в різних мовах (іранській, латині, грецькій) має дуальне розуміння: позитивне – «освячення присутністю божества», негативне – «те, взаємодія з чим для людини заборонена» [18]. Усвідомлення сакрального є однією з основ людського буття, яке визначає вірування та релігії.

«Сакральний» походить від латинського *sacrum*, що у перекладі означає «священна річ» і пов'язана з системою знань про священні об'єкти, розташовані на земній поверхні. Близьке до лексеми «сакральний» є латинське слово «*sanctus*», що означає «оточений огорожею» (*murus sanctus*). Таке трактування лексеми підкреслює центрально-периферійну структуру сакрального, де упорядковане і моновалентне сакральне – «святе», оточує стихійне і амбівалентне (небезпечне сакральне) є захистом від чужого, хаотичного сакрального. Саме у латинській мові найбільше відчутна різниця між сакральним і профанним, але й у повному обсязі проявляється протилежне розуміння «священного» (*sacer*): поклоніння богам і величне / прокляте / заборонене. За твердженням Е. Бенвеніста імпліцитне *sacer* має утаємничене значення, а експліцитний *sanctus* – стан, який з'являється з заборон,

встановлених людьми [18].

«*Культовий, культ*» має безпосередній зв'язок з поняттям «етнокультури» навіть у корені слова, хоча має кілька різних трактувань, одне з яких – «поклоніння, шанування, турбота» (від лат. *cultus*). Бога, богів, храмів, святинь або церкви. Розуміння «сакрального» ієрархічно вище від «культурного», що зумовлене ширшим трактуванням терміну. Інше розуміння терміну «культ» розшифровується як «містичне почитання кого, або чого» [25], що дозволяє проводити етимологічні «паралелі» між «сакральним» і «культурним». В англійській мові термін «культ» вперше вжито у 1617 році у значенні «поклоніння», від 1829 року – як «відданість людині або речі». Культ втілюється в ритуалі і церемонії, що представлено у відповідних етнокультурних ландшафтах (храми, святині, культові зображення).

У грецькій мові «священним» є «ієрос» (*ιέρως, hieros*), яке не співпадає з розумінням латинського *sacer*. Сене латинського «священного» у протиставленні «профанному», займаючи відповідне місце \ простір. «Ієрос» має якість категорії випадкового, прояв якого залежить від божественного втручання.

Термін «ієротопія» (грец. *ιέρως* – священний, *τόπος* – місце, простір) запропонований О. М. Лідовим у 2001 році і означає створення сакральних просторів. Це – предмет порівняльних досліджень, що включає вивчення традицій різних етносів і стратів. З позицій ієротопії сакральні ландшафти (культурні і духовні) створені як результат усвідомленого відтворення первинного сакрального простору, визначеного Богом у процесі ієрофанії.

Термін «ієрофанія» ввів М. Еліаде, розуміючи під ним вертикальну структуру сакральних ландшафтів [9]. Але це не звичайний набір вертикальних структур, а набір відповідних (переважно священних) категорій: «Ієрофанія – усілякий священний простір пропонує будь-яку ієрофанію, певне вторгнення священного, у результаті чого з оточуючого космічного простору виділяється будь-яка територія, якій надаються якісно відмінні риси» [28, с. 9].

Для означення горизонтальної складової сакрального простору, що вміщує сакральні ландшафти і місця застосуємо поняття «гетеротопії». М. Фуко дискутує про цей термін, який став центральним в таких галузях як географія, архітектура та культурологія. Отже, гетеротопія – це місце, пов'язане з іншими частинами, місцями та просторами суспільства, але так чи інакше витісняє ці частини [25].

«Культовий, культ» (від лат. cultus – поклоніння, шанування Бога, культових споруд) навіть в корені слова має безпосередній зв'язок з поняттям «етнокультури». В англійській мові вперше вжито в 1617 році у значенні «поклоніння», з 1829 року – як «відданість людині або речі». Але поняття «сакрального» ієрархічно вище «культового», що зумовлено ширшим «діапазоном» його застосування. Ще одне трактування «культу» пояснюється як «містичне шанування когось або чогось» [31, с. 310], що дозволяє провести етимологічні «паралелі» між «сакральним» і «культовим» ландшафтом. Культ втілюється в ритуалі і церемонії, представлені у відповідних етнокультурних ландшафтах: сакральних, тафальних [11].

Категорії сакрального. Зазначимо, що ієротопія – це священний простір, у якому відбувається формування сакральних ландшафтів під впливом етнокультури. Для аналізу «сакральних ландшафтів» виділимо категорії *ієротопії*:

- сакральне і профанне;
- простір: сакральний і релігійний;
- священне місце;
- сакральний ландшафт [16].

«Сакральне» і «профанне». У сакральних ландшафтах потрібно виділяти поняття «сакрального» і «профанного», що формують біполярну систему, віссю якої є «ієрофанія». Їх можна розглянути як з позицій об'єкту, так і суб'єкту. Суб'єктивне сприйняття поділяє простір на «профанний», який є однорідним і нейтральним, та «сакральний», який з погляду релігійної людини є неоднорідним: «...у ньому багато розривів, зламів; одні частини простору якісно відрізняються від інших» [16]. Розуміння людиною цих розломів і зламів сакрального простору є ієрофанією (переживанням), що дозволяє структурувати свій особистий простір, виділяючи сакральне ядро і профанну периферію. До сакрального ядра можна віднести світову гору, храм, стовп, які підкреслюють наявність вертикальної вісі, що з'єднує профанний простір з іншими ієрархічно співвіднесеними світами. А. Буйяр виділяє тріаду «святе – сакральне – профанне», у якій сакральне є частиною профанного і є похідним від ієрофанії священного. М. Д. Гродзинський зазначає, що «...сакральне значення породжується тим, що місце ландшафту чи його явище (наприклад, грім, блискавка) інтерпретуються

людиною як “Зовсім інше”» [22, с. 116]. А. Юбер і М. Мосс виділяють концентричну схему, у якій сакральне місце (з підвищеною концентрацією релігійності) відділене ритуальним колом від профанного простору. Автори стверджують, що сакральне ядро існує тимчасово, тільки для здійснення жертвних ритуалів.

Концепції «сакрального» і «профанного» мають спільні риси: а) сакральне завжди включене у світогляд, який має центр (ядро); для монотеїстичних релігій формується «піраміда»-тріада (вершина – священне (Бог), середня частина – сакральне (вісь між священним і профанним), основа – профанне; б) відмова від амбівалентного розуміння сакрального.

Розуміння «сакрального» в ієротопії може включати простір, місце, ландшафт. Сакральні простір і місце пов’язані не тільки з географічними компонентами / комплексами, а й енергетичною, інтелектуальною і духовною складовими. На протиположності сакральному, профанне розглядалось як місце перед храмом. У латинському оригіналі «profanare» означало місце (fanum), призначене для вивезення жертвоприношення після храмового ритуалу [25]. Тому просторові поняття «сакрального» і «профанного» різні, розділені не тільки релігійними чинниками, а й відгородженими реальними, матеріальними огорожами. Ця просторова конотація використовується донині, маючи сенс там, де церква і досі розташована поблизу міської ратуші.

Сакральний простір (sacred space) розглядають у вузькому (релігійному) і широкому (власне сакральному) розумінні. Релігійний простір – простір з ритуальних об’єктів, пов’язаний з

діяльністю етносу. Для цього виду простору є визначений географічний об'єкт (гора, дерево, лабіринт). Сакральний простір ширший від релігійного і вміщує його, акцентуючи увагу на форми, об'єкти і дії в ньому, показуючи їх як носіїв релігійного сенсу. Фактично, сакральний простір представлений сакральними місцями або ландшафтами з присутністю елементів ієрофанії.

Б. Ц. Гомбоєв для класифікації використав географічні, архітектурні, етнографічні, езотеричні критерії, що у свою чергу призвело до відсутності цілісності (рис. 3.1). Г. І. Денисик запропонував виділити такі групи: релігійні, природні, історичні [23].

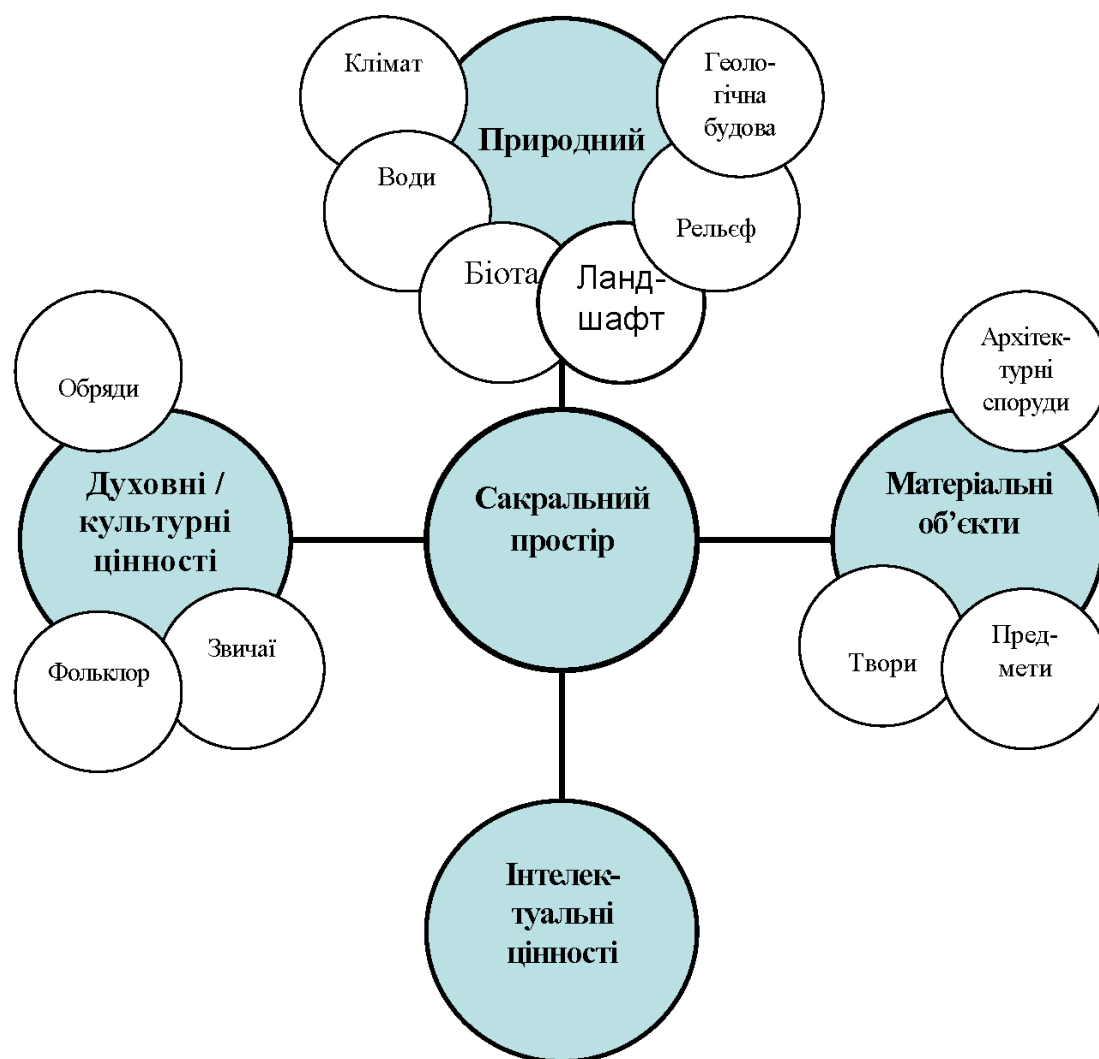

Рис. 3.1 Класифікація сакрального простору (за Б. Ц. Гомбоєвим)

У якості значущого простору, священний охоплює різноманітні місця (храми різного генезису) та ландшафти, які можна інтерпретувати з релігійних позицій (гори, річки). Відповідно до різних ситуацій, священний простір може включати не тільки сакральні, а й профанні складові. У такому підході профанний ландшафт набуває якостей сакрального тільки за виконання відповідних функцій.

Священне місце є структурним елементом сакрального ландшафту, формуючи його характерну конфігурацію. Священне місце – це «...територіально локалізований вираз ієрофанії» [22, с. 116]. Священні місця можуть частково або повністю покривати територію сакрального ландшафту.

Сакральний ландшафт. Місця проживання автохтонних етносів регіону включають сакральні об'єкти як у вигляді натуральних утворень (водні джерела, річки, озера, гаї, дерева), так і об'єктів етнокультури (сакрально-тафальні комплекси, архітектурні споруди). У такому підході під сакральним ландшафтом розуміють частину етнокультурного ландшафту, яку свідомо виділяють та маркують святими місцями і яка відіграє важливу роль у традиційному світогляді місцевих етносів.

Відповідно до реєстру культурної спадщини ЮНЕСКО, до сакральних ландшафтів відносять територіальні комплекси, культурна цінність яких визначається наявністю священного наповнення і / або культового призначення. У такому розумінні сакральні ландшафти категоріально наближені до антропогенних ландшафтів. До них відносять: святі і священні місця, святилища,

тафальні ландшафти.

Для вивчення сакральних ландшафтів можливе використання таких підходів як:

- ландшафтознавчий (унікальні властивості сакральних ландшафтів);
- історико-ландшафтознавчий (сакральний простір у різних стратах);
- етнічно-екологічний (процеси сакралізації / десакралізації);
- психологічний (образ сакрального і профанного ландшафтів);
- езотеричний (енерго-інформаційні структури сакральних ландшафтів) [18].

Трактування «сакрального ландшафту» поділяють на дослідницькі аспекти: а) матеріальний, де основою є ландшафт, який може мати або виконувати сакральні функції; б) духовний, де сакральні функції розглядаються як надбудова над ландшафтом або як його функція. Частину визначень представлено в таблиці 3.1.

Дамо своє визначення: *сакральний ландшафт є ієротопією священних місць етнокультурного регіону, сформованих у процесі ієрофанії*. Місце зустрічі етносу і сакрального є першоосновою для формування етнокультурного ландшафту. Поняття «священне» є базовою ознакою традиційної культури, що визначає підпорядкованість і композиційну структуру сільського етнокультурного ландшафту і органічно включає до свого складу сакральний. Останній потрібно розглядати як частину етнокультурного, пов'язаного з духовною діяльністю етносу і

культурною спадщиною (сакральні пам'ятки, комплекси та ансамблі). До числа традиційних сакральних ландшафтів відносять обрядові об'єкти (власне сакральні ландшафти) і місця поховання (тафальні ландшафти).

Таблиця 3.1

Визначення «сакрального ландшафту» [9]

Автор, рік	Визначення
<i>Матеріальний підхід</i>	
Ханцеверов Ф.Р., 1999	Сакральне місце – ділянка земної поверхні, відмічена культовими спорудами різних епох і релігій, зберігає сліди їх існування або зберегла його сліди, як попереднє або теперішнє житло певного божества або духу; заповідна територія, яка з погляду тих або інших магічних шкіл є «місцем скупчення окультної сили»
Романчук С.П., 2000	Сакральними ландшафтами ми пропонуємо називати природні або природно-антропогенні геосистеми, які виконують духовну функцію, пов'язану, в першу чергу, з релігійними запитами людства, які є об'єктами паломництва, тобто викликають прагнення до спілкування з ними у певної категорії населення. Важливою ознакою сакральних ландшафтів є збереження духовної (священної або сакральної) функції території протягом значного часу (іноді багато тисяч років), навіть при зміні релігійної та етнічної приналежності [36, с. 145].
Кулешова М.Є., 2002	Сакральний ландшафт – це частина крупнішого соціокультурного утворення – культурного ландшафту, як земного простору, життєвого середовища достатньо великої (самозберігаючої і самоорганізуючої) групи людей. Простір сакрального ландшафту цільний і структурований, вміщує природні і культурні компоненти, освоєний утилітарно, семантично і символічно.
<i>Духовний підхід</i>	
Гродзинські й М.Д., 2005	Сакральний ландшафт – це образ священного простору, значення місць та конфігурацій якого сприймаються й успадковуються певними групами людей як прояви Вищої Сили (зокрема, Бога або богів) [22].
Ковальов О.П., 2009	Духовний (сакральний) ландшафт – це дещо, подібне до розподілу духовного потенціалу і виникнення сакральних вузлів у просторі денної поверхні [27, с. 382].

3.2 Структура і функціонування сакральних ландшафтів

Конфігурація сакрального ландшафту має плямисту структуру, фоном якої є ландшафтні комплекси зі звичайним рівнем сакральності, а ядрами – місця з підвищеним рівнем (особливо священні) [22]. Для кожного етносу, який населяє відповідний етнокультурний ландшафт, сакральними ядрами будуть різні місця або об'єкти. Наприклад, український сакральний ландшафт буде профанним для єврейського або польського етносу. У випадку етнокультурного аналізу сакральних ландшафтів плямиста структура виявиться багат шаровою, де «ядра» можуть накладатись частково (або повністю) або не співпадати зовсім (рис. 3.2). Така модель відповідає ідеї «сакральної центропериферії», де в ландшафті мешкають одновірці, підпорядковані єдиному Богу з відповідним єдиним сакральним порядком. У такому трактуванні будь-який ландшафт відповідно до етимології цього терміну є сакральним як «...єдина священна земля єдиної пастви» [37, с. 64].

У сакральних ландшафтах, які мають статус священних, потрібно зважати на етнокультурні і релігійні особливості. Наприклад, визнані природні урочища, які виконують певні сакральні функції, можуть бути священними тільки для певного етносу або місцевих мешканців. Навіть усередині етнічних груп погляди можуть відрізнятись.

Езотеричні традиції етносів наповнювали сакральні ландшафти енергією «місця сили». Їх розташування пов'язане з інформаційно-польовими структурами. Енерго-інформаційна структура ландшафту має складну структуру, де є як «святі», так і «згубні» місця. «Святі»,

або «благі» місця мають назву «салюберогенних» [38]. Сакральні місця пов'язані наземними енергетичними каналами (лей-лініями), що дозволяє передбачити розташування мегалітичних сакральних ландшафтів. Формування енергетичної сітки з геоактивними і геопатогенними вузлами сприятиме встановленню місцезнаходження втрачених сакральних об'єктів. Для цього можна використати сітки Е. Хартмана, З. Вітмана, М. Куррі, М. Ф. Гончарова – В. А. Макарова – В. С. Морозова.

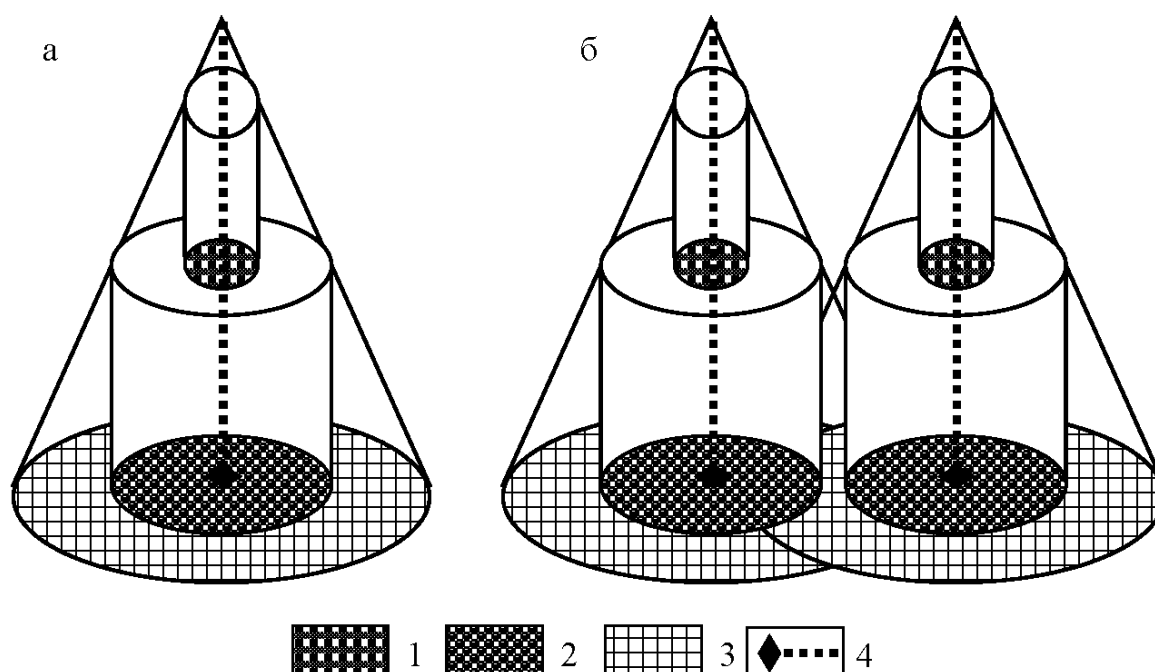

Рис. 3.2. Модель сакрального ландшафту:

а – моноетнічний ландшафт; б – поліетнічний ландшафт;
1 – священне; 2 – сакральне; 3 – профанне; 4 – ієрофанія

Дохристиянські сакральні ландшафти знаходяться або поблизу водного об'єкту, або над ним. У 1935 році англійський археолог К. Бутбі у статті «Релігія кам'яного віку» вказує на скупчення підземних вод під обстеженими святилищами. Наявність води пов'язано з електромагнітними полями, яке посилює відповідне

місце. Кургани, кромлехи, менгіри розташовані над точками перетину кількох водних потоків на значній глибині або над порожнинами, заповненими водою [38]. Таке положення характерне і для більшості християнських церков Європи, збудованих до Реформації.

Виділені *критерії* сакральних ландшафтів (табл. 3.2), більшість з яких географічного або етнологічного характеру.

Таблиця 3.2

Критерії виділення сакральних ландшафтів

Критерії	Характеристика
Геологічні, гідрогеологічні, геоморфологічні, геофізичні	Наявність прихованих або відкритих на поверхні розламів, відкритих і підземних водних джерел, порожнин; покладів різних руд і мінералів; ділянок з вираженою неоднорідністю рельєфу; фактів реєстрації приладами аномалій фізичних полів
Метеорологічні	Стійкий специфічний мікроклімат, ядра формування клімату на значних територіях; місця зародження смерчів, тайфунів, ураганів
Фольклорно-історичні	Наявність у місцевості культових споруд (їх руїн), об'єктів поклоніння (джерело, дерево, гай) різних релігій та епох; «святих» або «згубних» місць
Медико-біологічні	Множинні структурні, горизонтальні і вертикальні мутації рослинності на обмежених площах; особливості видового складу рослинного покриву; локалізоване на обмеженій території різке і стійке підвищення онкологічних, серцево-судинних, нервових захворювань
Технічні	Безпричинне порушення роботи приладів; прискорене руйнування інженерних комунікацій; наявність ділянок доріг з підвищеною аварійністю
Суб'єктивні критерії	Виникнення у людини яка опинилась у сакральному місці активізації або пригнічення функцій організму; спонтанний прояв паранормальних здібностей

Виділені також *функції* сакральних ландшафтів (табл. 3.3). У дослідженні актуальними є консолідуєча, комунікативна, протекторна, лікувальна і природоохоронна функції сакрального ландшафту.

Найпростішими *консолідуючими* ландшафтами були родові святилища, характерні для язичницького періоду. Вони займали у селитебних ландшафтах центральні місця і були об'єднуючими сакральними ландшафтами, спільними для кількох родів або населених пунктів. Конвергентну функцію виконували і кладовища. У східних слов'ян тафальні ландшафти були надзвичайно сакралізованими територіями. Особливу роль консолюючі сакральні ландшафти відіграють при колонізації. Вони стають центрами етнокультурного простору, а вже навколо них формуються селитебні ландшафти. Інколи заснування населеного пункту зводилось до вибору місця сакрального ландшафту.

Таблиця 3.3

Функції сакральних ландшафтів

Функція	Характеристика сакрального ландшафту
Консолідуюча	Сакральний ландшафт є умовним центром певної території проживання мешканці етнічної групи або релігійної громади
Медіаторна	Сакральний ландшафт відіграє роль посередника між людиною і богом у релігійній структурі Всесвіту
Комунікативна	Сакральний ландшафт є центром суспільного життя
Протекторна	Сакральний ландшафт може виконувати захисні функції
Лікувальна	Сакральний ландшафт сприяє оздоровленню
Природоохоронна	У межах ландшафту впроваджено режим збереження тваринного і рослинного світу

Периферійна частина сакрального ландшафту має геоекотонний характер. Перехідна смуга складається з послідовної зміни «своїх» сакральних ландшафтів – профанного геоекотону – «чужих» сакральних ландшафтів (рис. 3.3). Профанні ландшафти є своєрідним фронтіром (території, відвойовані у «священного лісу», «священного степу»), буферною смугою у протистоянні різних

етнокультур, яка дозволяє захищатись від взаємних загроз.

Комунікативна функція сакрального ландшафту виражена у спілкуванні серед однієї етнічної групи. Ландшафти, здатні справити незабутнє враження, ставали каркасом для міфологічної уяви архаїчних етносів. Ландшафти, які викликали відчуття страху, сприймалися як прояв Хаосу. І навпаки, ландшафтні комплекси, які викликали відчуття заспокоєння і приязні, були центрами прояву Космосу, тобто сакралізувались. У кочових племен розуміння простору було однонаправленим, векторизованим і переважали незначні сакральні центри (могили, кургани). Для землеробських культур структура простору була концентричною (аналог культурного ландшафту), з чітко вираженим центром (село), орієнтованим за сторонами світу.

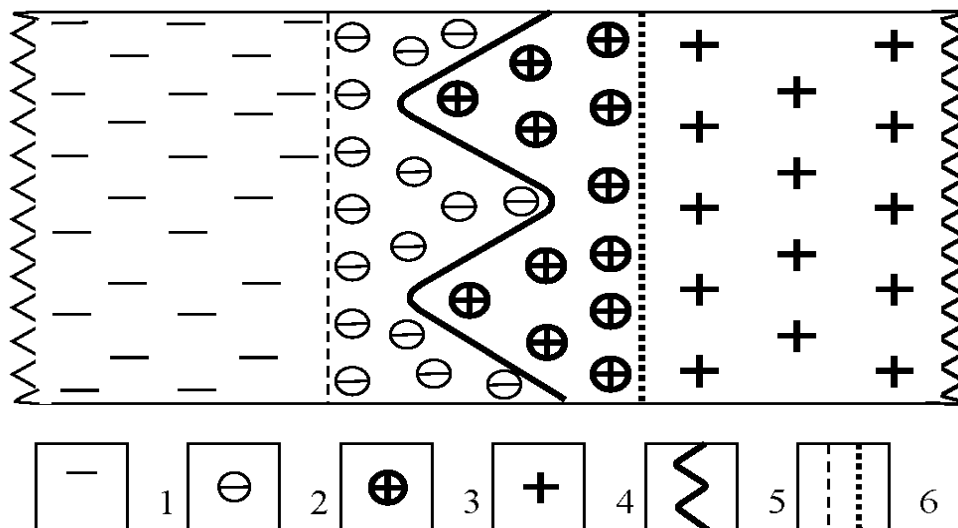

Рис. 3.3. Геоекотон сакрального ландшафту:

1 – «чужі» сакральні ландшафти; 2 – вплив «чужих» сакральних ландшафтів; 3 – вплив «своїх» сакральних ландшафтів; 4 – «свої» сакральні ландшафти; 5 – лінія контакту ландшафтних комплексів; 6 – межа геоекотону

Сакральні ландшафти сіл і містечок розташовані в центральній

частині етнокультурного ландшафту, інколи об'єднуючи кілька населених пунктів. Площа території, яка обслуговувалась сакральним ландшафтом, визначалась пішохідною доступністю (у межах 1-2 годин, тобто 5-10 км). Упродовж року з округи збирались мешканці, які відмічали релігійні і побутові свята.

У давніх слов'ян місто (як місце) було сакральним простором. Місто, для якого характерний процес освоєння нових територій, дозволяє виділити «своє» й «чуже» і перетворюється у протиставлення «сакральне / людське / правильне» і «підле / звірине / підступне». Таким чином, місто отримує статус сакрального ландшафту. Між фронтиром і містом як сакральною територією є певна відповідність. Зазвичай, не весь селитебний ландшафт був сакральним, а тільки укріплена центральна частина виконувала таку роль. Сакральним фронтиром були оборонні стіни, які створювали «магічне коло», усередині якого будували сакральні споруди.

Протекторна функція сакральних ландшафтів реалізуються у белігеративних ландшафтах. Покровська церква-замок села Шарівка Ярмолинецького району Хмельницької області, церква в урочищі Монастирок над Бучачем Тернопільської області, Спасо-Преображенська церква села Залужжя Збарзького району Тернопільської області, синагога містечка Сатанів Городоцького району Хмельницької області виконують саме таку роль.

Лікувальна функція є у храмах, релігійних реліквіях, окремих могилах, вершинах гір (Свята гора в с. Полупанівка Підволочиського району Тернопільської області як місце поклоніння Матері Божій); печерах (Божа Гора біля с. Великі

Бережці Кременецького району Тернопільської області); окремих каменях, натуральних заглибленнях, холодних (джерело Студенець у с. Остапківці Немирівського району Вінницької області) і гарячих джерелах, водоймах, натічних утвореннях печер.

Священне місце може виконувати *природоохоронну* функцію, коли територія сакрального ландшафту охороняє не тільки людину, а також флору і фауну. До них відносять святилища язичницького періоду, де ритуальні практики здійснювались у священних гаях або дібровах. Природоохоронна функція виражалась у створенні заповідної території навколо сакрального місця. Тут діяла заборона на мисливство, рубку дерев.

3.3 Класифікація сакральних ландшафтів

Детальної класифікації сакральних ландшафтів не існує. Окремі автори у сакральних ландшафтах виділили палеокультурні (археологічні) й історичні як частини культурних ландшафтів, інші пропонують групу гуманістичних антропогенних ландшафтів, до яких відносить класи сакральний і тафальний [23]. Зв'язок сакральних ландшафтів з їх хорологічними особливостями простежується на етнічному рівні, коли формується процес пристосування племен та народів до регіонального етнокультурного ландшафту і «закріплюються етнічні, примітивні, так звані місцеві релігії» [33, с. 15]. З приводу «примітивних» релігій з автором неможливо погодитись. Місцеві релігії, які включають відповідні культу, обряди, традиції, зберігають духовну культуру етносу і відповідні сакральні ландшафти.

Класифікацію сакральних ландшафтів проведено за ландшафтознавчим, історико-культурним і конфесійно-релігійним підходами¹. Клас сакральних ландшафтів не можна відносити тільки до антропогенних, бо натуральні ландшафти також сакралізуються етносами. А врахувавши гіпотезу «Геї-Землі», сакрального походження планети (Біблія, Коран), треба погодитись, що вся ландшафтна сфера теж сакралізується.

Класифікація і ландшафтна структура. Клас сакральних ландшафтів Поділля можна розділити на два підкласи: політеїстичний та монотеїстичний (рис. 3.4). Політеїстичні (язичницькі) сакральні ландшафти є найближчими до поняття етнокультурних ландшафтів. Релігії, за ознаками яких можна класифікувати сакральні ландшафти, залишаються «надбудовою» як у прямому (християнські храми споруджували на місці капищ), так і у переносному значенні (християнська, іудейська релігії не входять до складу автентичної етнічної культури, а є ідеологічною надбудовою, що формує локальні анклавні).

Підклас політеїстичних ландшафтів виділений на основі вірувань у багатьох богів, більшість яких пов'язані з природними компонентами (культ хтонічних божеств), зірками і планетами (сабеїзм), тваринами (зоолатрія). У Поділлі до цього підкласу відносять групи варіантів язичницьких та неоязичницьких ландшафтів, сформованих у доетнічній страт.

Етимологічно слова «язичник», «язичництво» походять від старослов'янського слова «язик» (у значенні «народ»). Цю думку

¹ Класифікація за конфесійними ознаками не завжди тотожна етнічній складовій віруючих.

підтримував М. П. Драгоманов, вважаючи, що «язичницький» означає національний, крайовий, народний. У грецькій мові «етнічний» має тлумачення «народний, язичницький» [30].

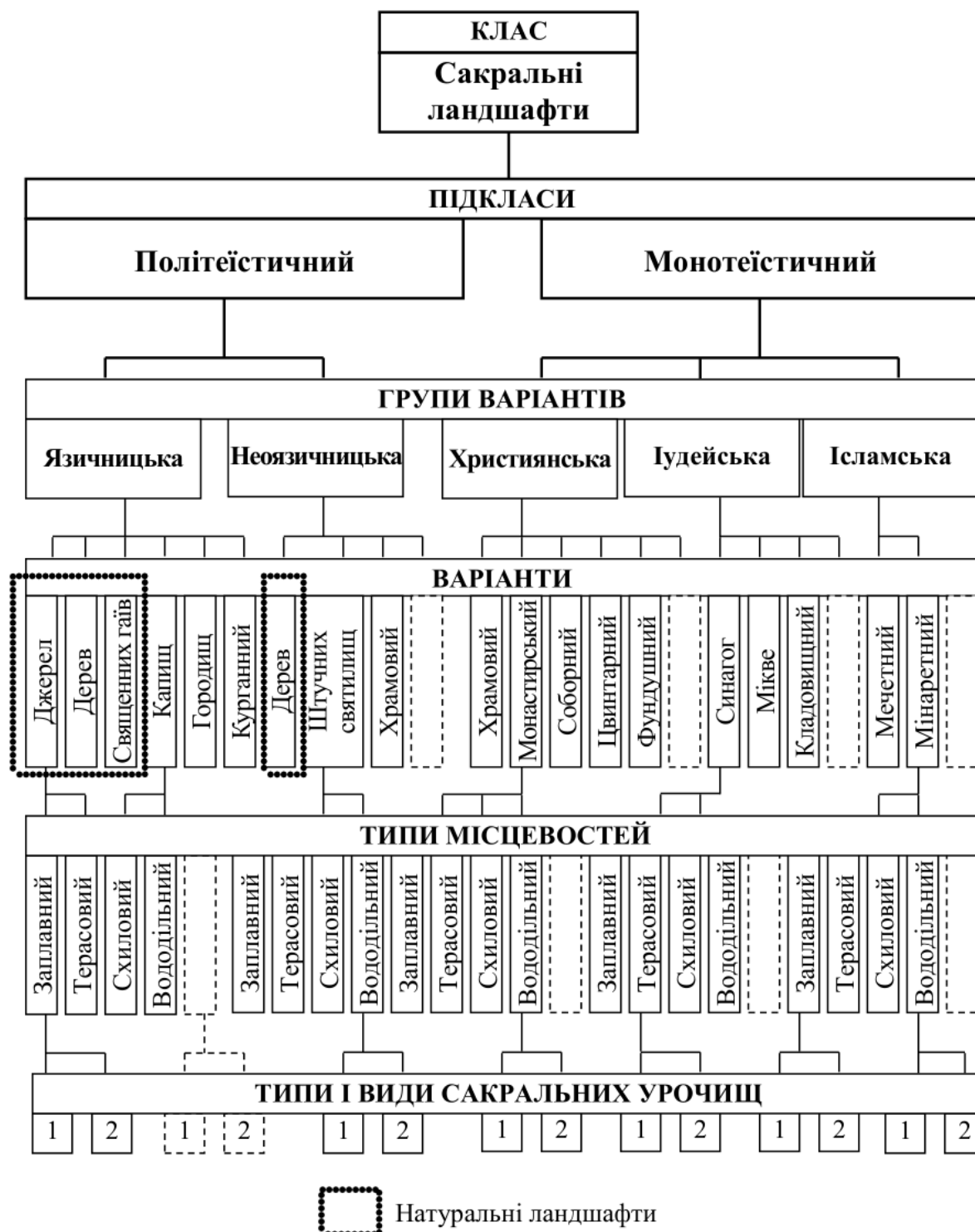

Рис. 3.4. Таксономічна система класу сакральних ландшафтів

Тому, якщо йдеться мова про язичницьку культуру, мають на увазі традиційну, етнокультурну основу. У європейській літературі як аналог «язичницького» використовують термін «поганський» (лат. *paganus* – землероб), вказуючи на етнокультурне походження язичницького підкласу сакрального ландшафту.

В українській художній та науково-популярній літературі склався неправильний образ «поганського» як усього протилежного «християнському», що внесло відповідну плутанину у науковому вжитку. Але в усіх випадках чітко визначені етнічні протилежності, які вплинули на формування різних підкласів та варіантів сакральних ландшафтів.

Для класифікації язичницьких сакральних ландшафтів потрібно проаналізувати етимологію і вживання термінології. Для позначення давніх святилищ вживають слова: храм, мольбище, капище, контина тощо. Храми – церковнослов'янська форма слова «хороми», що означає довгу споруду у формі дуги, збудованої навколо круглого майданчика, на якому знаходиться капище. Капище – майданчик, де стояла статуя (ідол) божества, знаходилась на підняттях або земляних насипах [30]. До частини варіанту язичницьких ландшафтів віднесено натуральні за генезисом місця поклоніння (камені, дерева, джерела, гаї). У священних гаях заборонялось рубати дерева, рвати квіти, ловити пташок.

Групу варіантів язичницьких ландшафтів можна поділити на варіанти як натурального, так й антропогенного генезису. Врахувавши, що у язичництві, крім політеїстичних поглядів, присутні і пантеїстичні (Бог ототожнюється з природою),

сакральні ландшафти мають не тільки локальне (точкове) поширення, а можуть виражати сутність *етнокультурного ландшафту-регіону*. У такому підході сакральними ландшафтами можуть бути території, значні за розмірами (наприклад, Тибет, річка Ганг). В Україні до них відносять Ексампей (Божа дорога), який є сакральним центром Великої Скіфії і розташований на межі між Кіровоградською та Миколаївською областями [15]. До варіантів відносять:

- окремі об'єкти та ландшафтні комплекси натурального походження: джерела, окремі дерева, священні гаї тощо;
- антропогенного походження:
- круглі площадки-капища з ідолом у центрі, обмежені ровом або системою ям;
- малі городища-святилища – круглі площадки-капища з ідолом у центрі, обгороджені валом і ровом, діаметром 7-30 м, у Придністер'ї (правий берег);
- городища-сховища, які одночасно виконували функцію культового сакрального об'єкту;
- кургани, які виконували одночасно сакральну і тафальну функції; використовувались як сімейне святилище та місце поховання;
- храми, які не внесені до класифікації через їх руйнацію. Зокрема, храм Світовида, який існував на горі Богит (Тернопільська область) до XVII сторіччя. З решток збереглись вали, кам'яні ворота з трьох менгірів, спіралеподібна дорога з бруківки [29, с. 37].

До видів сакральних урочищ можна віднести:

- антропогенні ями або площадки, створені для жертвоприношення;
- храми – дерев'яні споруди з ідолами, знайдені на правому березі Дністра;
- святилища – місця молінь та жертвоприношень, де об'єктом поклоніння був ідол; найбільша концентрація кам'яних ідолів черняхівської культури Придністер'я. Камені з ідолів використовували для побудови церков, інколи монтували у стіни цілими (м. Гусятин Тернопільської області).

Формувались великі культові центри, які поєднували всі типи святилищ, культових місць і сакральних природних об'єктів. Їх створювали у глухих місцях, вкритих лісами (Товтри).

Неоязичницька група варіантів формується у 70-90-х роках ХХ сторіччя. Відроджується інтерес до натуральних сакральних ландшафтів, формуються нові та реконструюються старі (язичницькі) натурально-антропогенні й антропогенні сакральні ландшафти:

- натуральні: камені, дерева, пагорби, інколи – річки;
- штучні святилища;
- культурно-історичні пам'ятки (культові місця давніх слов'ян);
- тимчасові святилища для одноразових служб;
- духовні центри, храми (Міжнародний духовний центр Родового Вогнища Рідної Слов'янської Віри у селі Раштівці Гусятинського району Тернопільської області).

У регіональному аспекті досліджуваної тематики, представники Собору Рідної віри вважають Поділля релігійним ядром України, оскільки тут Болохівські князі обороняли політеїстичні погляди одновірців до 1620 року.

Підклас монотеїстичних ландшафтів виділений на основі відповідного вчення, є фактичним антиподом до язичницьких та неоязичницьких ландшафтів. У релігії, де акцент з природи та природних явищ перенесений на антропоморфну особу, втрачає етнічні ознаки, набуваючи глобалістичного характеру. Як зазначила Г. С. Лозко: «Сутність етнічної духовної системи... в усій різноманітності Божественних проявів природи» [29, с. 30]. У підкласі виділено три групи варіантів: християнську, іудейську, ісламську. У християнській групі варіантів сакральних ландшафтів, залежно від конфесійного критерію, виділено такі варіанти (табл. 3.4).

До некласифікованих варіантів можна віднести натуральні ландшафтні комплекси, які мають сакральне значення (наприклад, Йосафатова долина поблизу села Голичинці Томашпільського району Вінницької області).

Відповідно до класифікації, їх розташування відрізняється. Наприклад, у Вінниці є понад 20 ландшафтних комплексів християнської підгрупи і один – іудейської (рис. 3.5). Для них характерне припідняте розташування: плакорне або у верхній частині схилу горбисто-пасмової місцевості. Тільки два сакральні ландшафти сформовані у межах першої надзапавної тераси, а храм Блаженної Ксенії Петербурзької розташований на узбережжі річки Південний Буг.

Варіанти сакральних ландшафтів у християнській групі

№	Варіант	Характеристика	Приклади
1	Соборний	Головний храм у місті, містечку або монастирі з прилеглими ландшафтними комплексами. Храмові комплекси включають територію з церквою, дзвіницею, цвинтарем, часто – огорожений. Довкола церкви насаджували липу гостролисту.	Свято-Преображенський (м. Вінниця), Олександро-Невський (м. Кам'янець-Подільський), Свято-Богоявленський собор, Свято-Успенський собор (Тернопільська область)
2	Монастирський	У складі комплексу кілька храмів, їдальня, лікарня, надбрамна та домова церкви, каплиця, дзвіниця; споруди допоміжного призначення: келійний корпус, будинок намісника, господарчі служби, недільна школа, готель, виробничі майстерні.	Лядовський Усікновенський скельний монастир (біля м. Могилів-Подільський), Сатанівський монастир (с. Сатанівська Слобідка Хмельницької області), Свято-Успенська Почаївська лавра (Тернопільська обл.)
3	Храмовий	Залежно від напрямку християнства виділяють сакральні ландшафти православної церкви, костелу, кірхи з прилеглими ландшафтами	Свято-Михайлівська церква, костел Святої Анни Вінницької обл.; костел Успіння Пресвятої Діви Марії Хмельницької обл.
4	Храм-пам'ятка	Розташовані у значимих місцях і на честь визначних подій. Через меморіальне значення та острівне розташування у селитебних ландшафтах мають певні архітектурні особливості.	
5	Храмовий (при установах)	Входять до складу комплексів загального призначення: лікарні, приюти, училища.	Храм Святителя Луки Кримського (м. Вінниця)
6	Храмовий (усипальниця)	Виконує одночасно сакральну і тафальну функції	Церква-некрополь у музеї-садибі М.І. Пирогова
7	Оборонний храмовий	Виконує сакральну і белігеративну функції. Споруджували у XIV-XVII ст.	Покровська церква-замок (с. Шарівка Хмельницької області)
8	Кладовищний храмовий	Виконує одночасно сакральну і тафальну функції. Розташовані на території кладовищ	Храм Вінницької єпархії УАПЦ на Підлісному кладовищі (м. Вінниця)

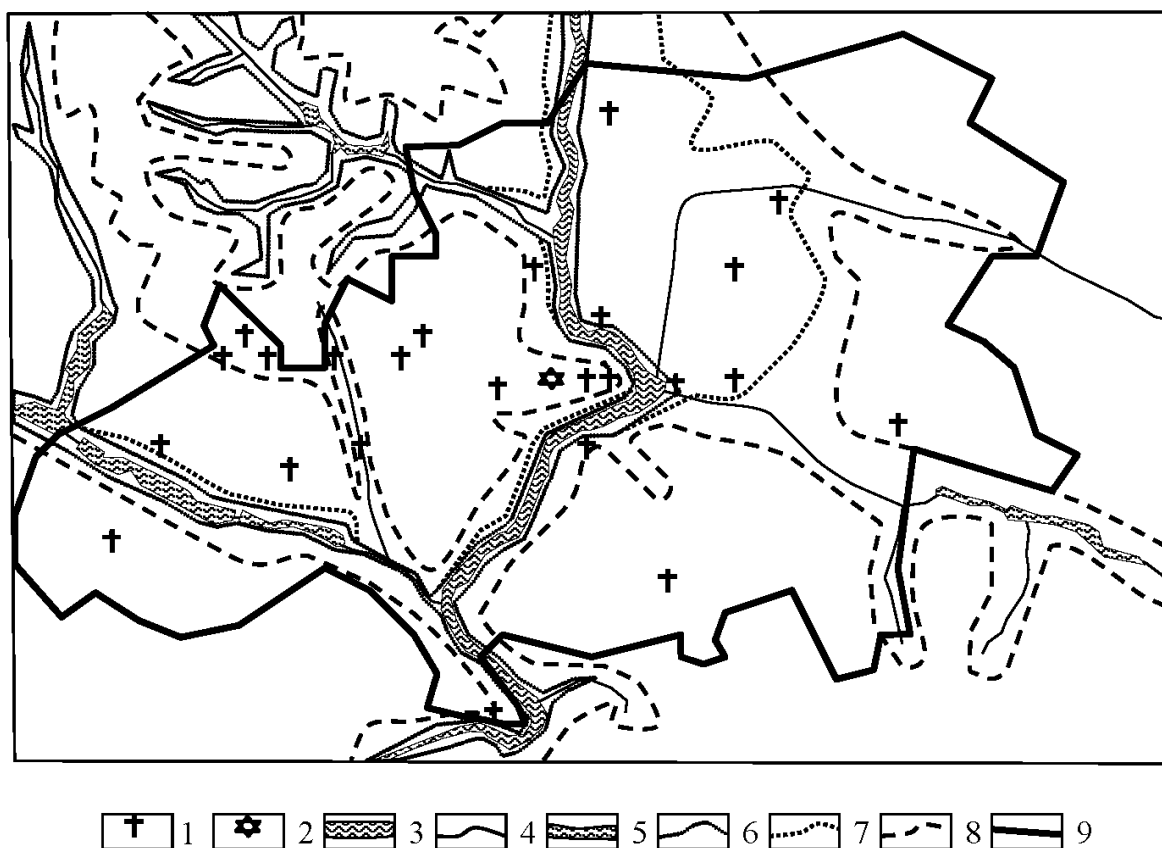

Рис. 3.5. Розташування сакральних ландшафтів м. Вінниці

Сакральні ландшафти. *Урочища:* 1 – християнська група варіантів (церкви, костел); 2 – іудейська група варіантів (синагога).

Типи водних ландшафтів: 3 – аквальні ландшафти річки Південний Буг; 4 – притоки річки Південний Буг; 5 – водні антропогенні комплекси (ставки).

Межі типів місцевостей: 6 – заплавного і надзаплавно-терасового; 7 – надзаплавно-терасового і схилового; 8 – схилового і вододільного. 9 – межа міста.

Подібна ландшафтна позиція характерна для міст Хмельницького (рис. 3.6) і Тернополя (рис. 3.7). Церкви будували на околиці села, часто на пагорбку або вершині горба. Таким прикладом є формування сакральних ландшафтів на горі-останці Божа біля с. Великі Березці Кременецького району Тернопільської області. На плоскій поверхні останця на висоті 366 м є джерело цілющої води, каплиця Святої Трійці у печері, дерев'яна церква, під

якою є штучна печера з лікувальною глиною.

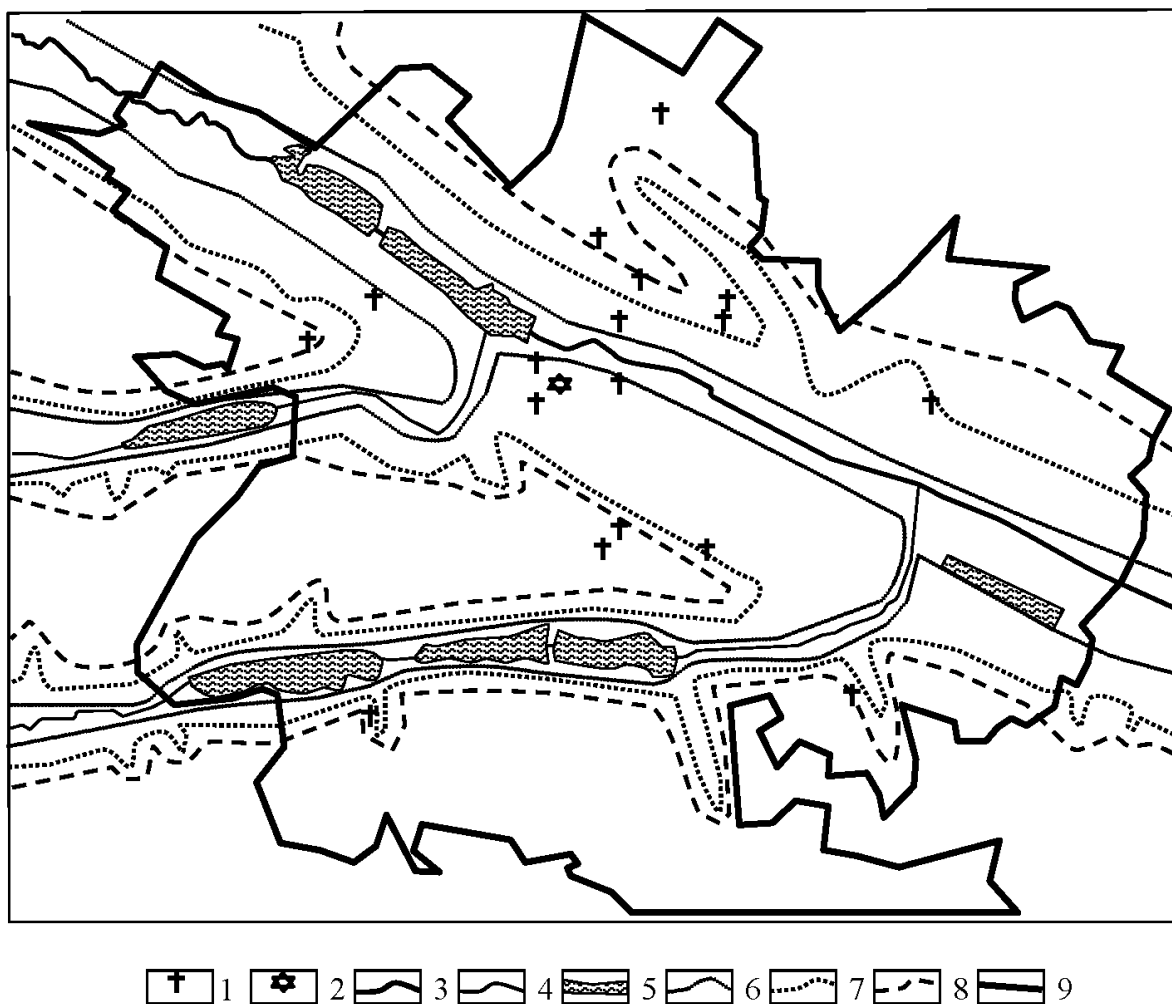

Рис. 3.6. Розташування сакральних ландшафтів
м. Хмельницького

Сакральні ландшафти. Урочища: 1 – християнська група варіантів (церкви, костели); 2 – іудейська група варіантів (синагога).

Типи водних ландшафтів: 3 – натуральні водні комплекси річки Південного Бугу; 4 – притоки річки Південний Буг; 5 – водні антропогенні комплекси (ставки).

Межі типів місцевостей: 6 – заплавного і надзаплавно-терасового; 7 – надзаплавно-терасового і схилового; 8 – схилового і вододільного; 9 – межа міста.

У містах сакральні ландшафти формувались на роздоріжжях як завершення перспективи вулиць або проспектів (рис. 3.8). Положення сакрального ландшафту зазначає його духовну функцію:

високе гіпсометричне положення свідчить про вищість над профанним. Орієнтація християнського храму (православного і католицького) чітко визначена: вітвар спрямований на схід, а притвор звернений на захід.

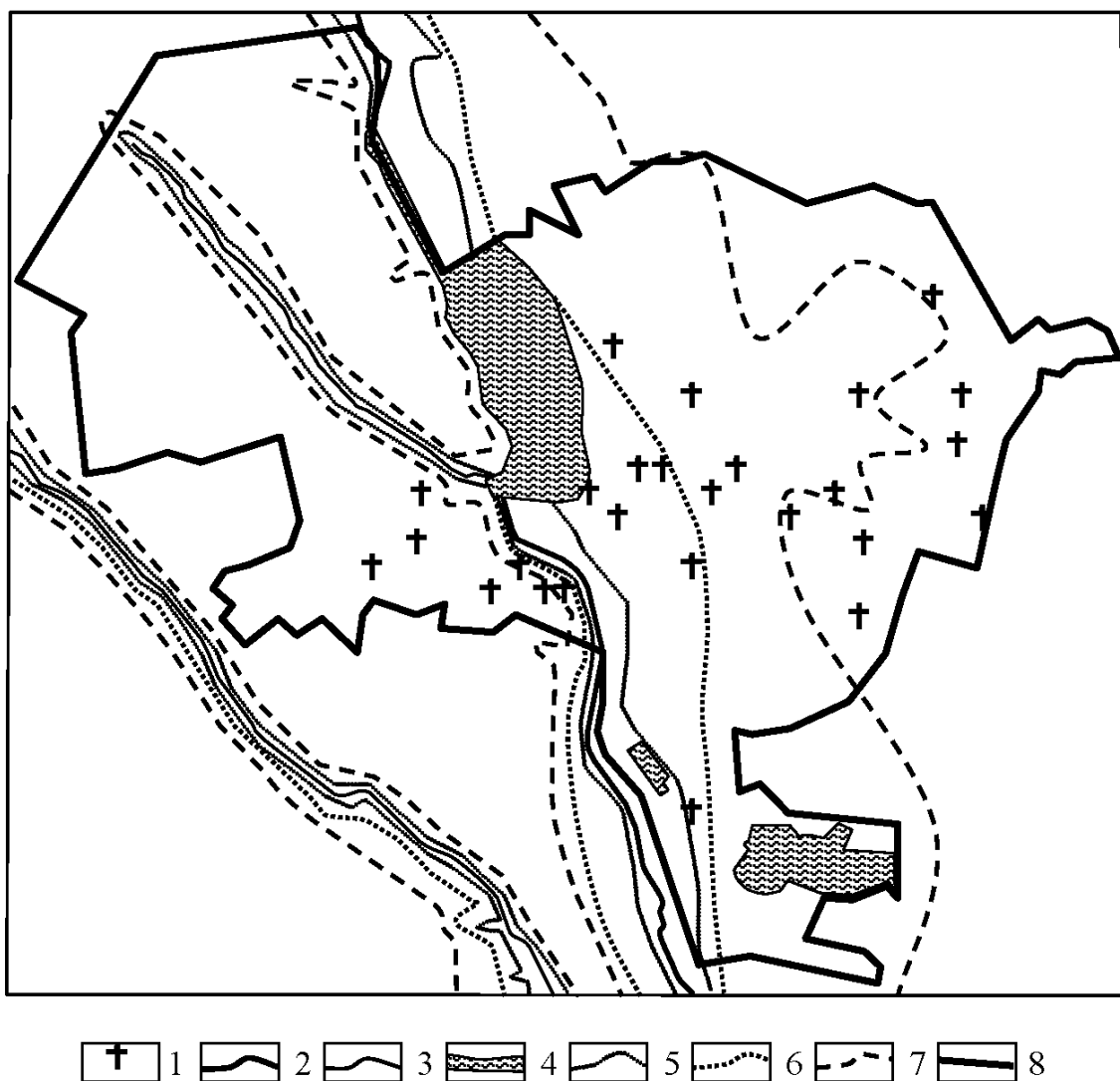

Рис. 3.7. Розташування сакральних ландшафтів м. Тернополя

Сакральні ландшафти. *Урочища:* 1 – християнська група варіантів (церкви, костели).

Типи водних ландшафтів: 2 – натуральні водні комплекси річки Серет; 3 – притоки річки Серет; 4 – водні антропогенні комплекси (ставки).

Межі типів місцевостей: 5 – заплавного і надзаплавно-терасового; 6 – надзаплавно-терасового і схилового; 7 – схилового і вододільного; 8 – межа міста.

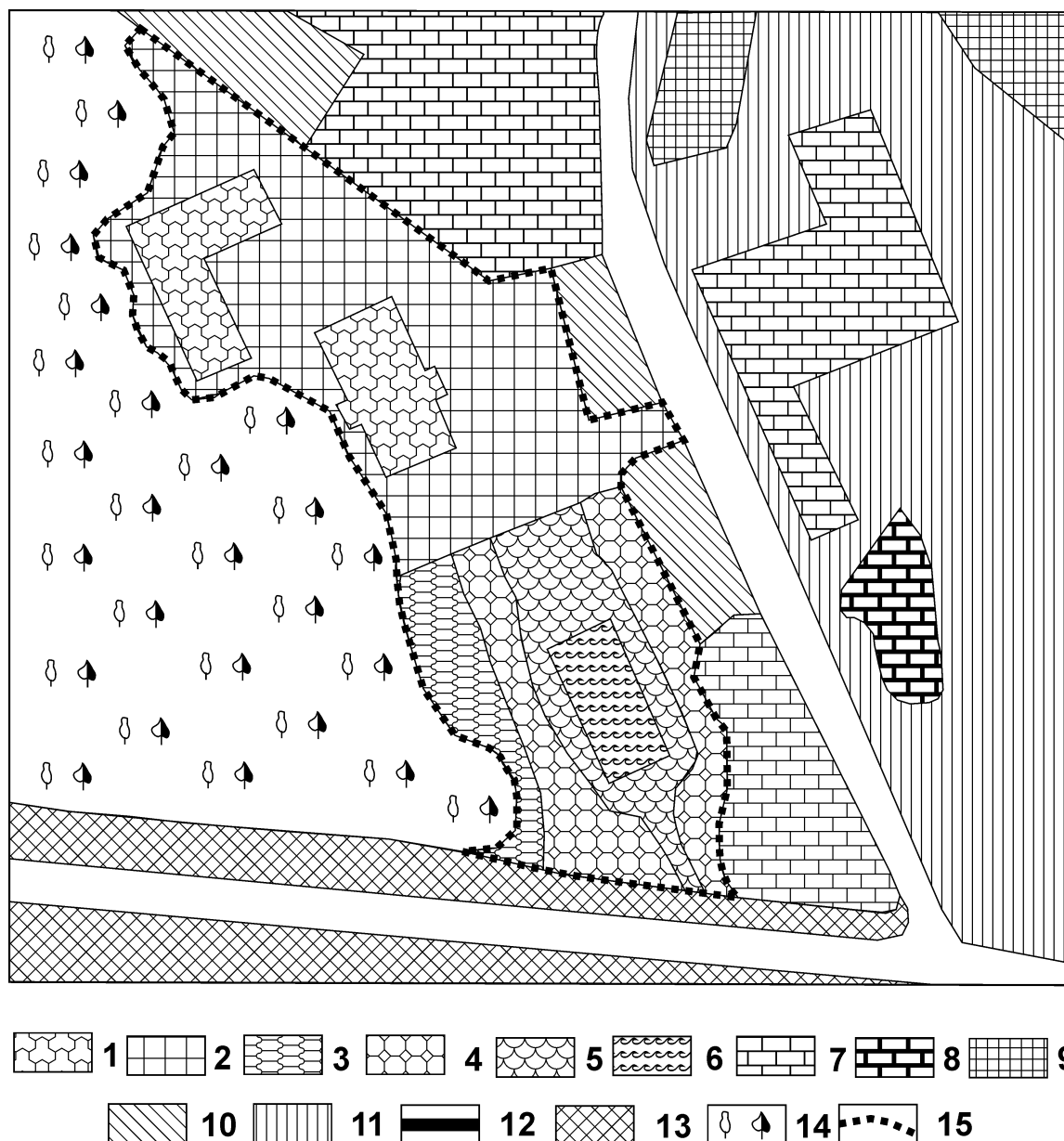

Рис. 3.8. Фрагмент картосхеми сакральних ландшафтів Вінниці

Сакральні ландшафти. Схилувий тип. Урочища: 1 – молитовний будинок баптистів (вул. Максимовича) на вирівняній насипній терасі, складеній техногенними сумішами; 2 – вирівняна насипна тераса у балці, складена техногенними сумішами з асфальтовим покриттям і рабатками туї пірамідальної; 3 – похилий схил пасма з сірими лісовими ґрунтами під різнотравними асоціаціями; 4 – крутий ($20-25^{\circ}$) схил балки з сірими лісовими ґрунтами під різнотравними асоціаціями і пірамідальними туями; 5 – насипне вирівняне дно балки, складене техногенними сумішами під асфальтовим покриттям і вербою плакучою; 6 – ставок, з середньою глибиною до 1,5 м, з мулистим дном, берегами, вкритими бетонними плитами.

Селитебні ландшафти. Схилувий тип. Урочище: 7 – малоповерхова забудова житлового масиву на слабо похилому схилі; 8 – багатоповерхова забудова житлового масиву на слабо похилому схилі; 9 – слабо похилена поверхня схилу під гаражами; 10 – слабо похилена поверхня схилу під

техногенними сумішами.

Промислові ландшафти. *Схиловий тип.* Урочище: 11 – вирівняна ділянка слабо похилого схилу під ґрунтосумішами та асфальтовим покриттям заводу «Аналог».

Дорожні ландшафти. *Схиловий тип.* Урочища: 12 – виїмки з асфальтовими дорогами.

Рекреаційні ландшафти. *Схиловий тип.* Урочище: 13 – алеї з асфальтовим покриттям і насадженнями грабу звичайного та липи дрібнолистої.

Лісові ландшафти. *Схиловий тип.* Урочище: 14 – слабо похилена поверхня схилу з сірими лісовими ґрунтами під грудями.

Межі: 15 – межа сакрального ландшафту.

Господарська частина храмового комплексу може включати склади, майстерні, гараж, майданчик для сміттєзбірника і пічного устаткування для спалювання поминальних записок. Тут організують зручні під'їзди з боку транспортних магістралей, обладнують стоянки для автотранспорту храму.

Каплиця – сакральний ландшафт, який поділяється на:

- водосвятну, яку у вигляді навісу площею 4-30 м² розташовують над водними об'єктами: криницями, водоймами, свердловинами;
- поховальну – над поховальними камерами і могилами, у вигляді відкритих або закритих споруд площею 2-10 м²;
- меморіальну, якою відзначають визначні для церкви місця;
- богослужебну, яку споруджують за відсутності храму.

Формування католицьких сакральних ландшафтів Поділля з XIV сторіччя зумовлено впливом францисканського, домініканського, бенедиктинського та кармелітського орденів. Серед ландшафтних комплексів: костельний, монастирський, госпітальний, меморіальний [9].

Монастирські комплекси виконували не тільки сакральну функцію, а й белігеративну. Існували дорожні монастирі для відпочинку знатних людей, монастирі-в'язниці. Одним з найвідоміших греко-католицьких сакральних ландшафтів є Зарваницький духовний центр, що включає комплекс храмів, духовних споруд і Хресну дорогу, кювети з цілющою джерельною водою [6].

До християнських сакральних ландшафтів можна віднести також і частину сільськогосподарських ландшафтів: церковні угіддя, які у ХІХ сторіччі називались «фундушами²». Наприклад, поблизу Гусятин є урочища, які мали назву «попових ланок», «попових сіножатеїв», «попових криничок», що свідчить про їх належність до периферійної ресурсної зони сакральних ландшафтів. Структура церковних угідь у ХІХ сторіччі була типовою, вона включала: орні угіддя, сінокоси, ставки, ліси, садибну землю (рис. 3.9).

В *іудейській групі варіантів* сакральних ландшафтів домінуючим є варіант синагоги. В українській мові синагога найчастіше називалася школою, що відповідало латинському «*Scuola Judeorum*» та іудейському «шул». Серед українців використовували слово «божниця» від польського «*bożnica*», а серед іудеїв – «бейт тфіля» (гебр. дім молитви).

Синагоги будували з різного матеріалу – з дерева (колод, брусів), з каменю і цегли: «...синагога – чотирикутний корпус, оточений

² «Фундуш» означав дар на користь якої-небудь установи, найчастіше на користь костелу або монастиря. Найбільшу кількість фундушів мали парафії, які перебували у власності багатих магнатських родів – Любомирських, Сангушків, Яблоновських, Чарторийських

довгими й вузькими ... коридорами, у яких розташовані єврейські жінки під час загального богослужіння» [32, с. 30]. У подільських містечках ХІХ сторіччя синагоги були не тільки будинком для молитов і богословських занять, але й виконували функції невеликої фортеці, призначеної для оборони єврейського кварталу і містечка. У містечку Шаргород для будівництва будинків та синагоги Я. Замойським євреям було виділено територію на околиці, поблизу міських воріт. Таке розташування визначило єврейську спільноту як найперший об'єкт при нападі завойовників, а це у свою чергу вплинуло на побудову синагоги белігеративного типу.

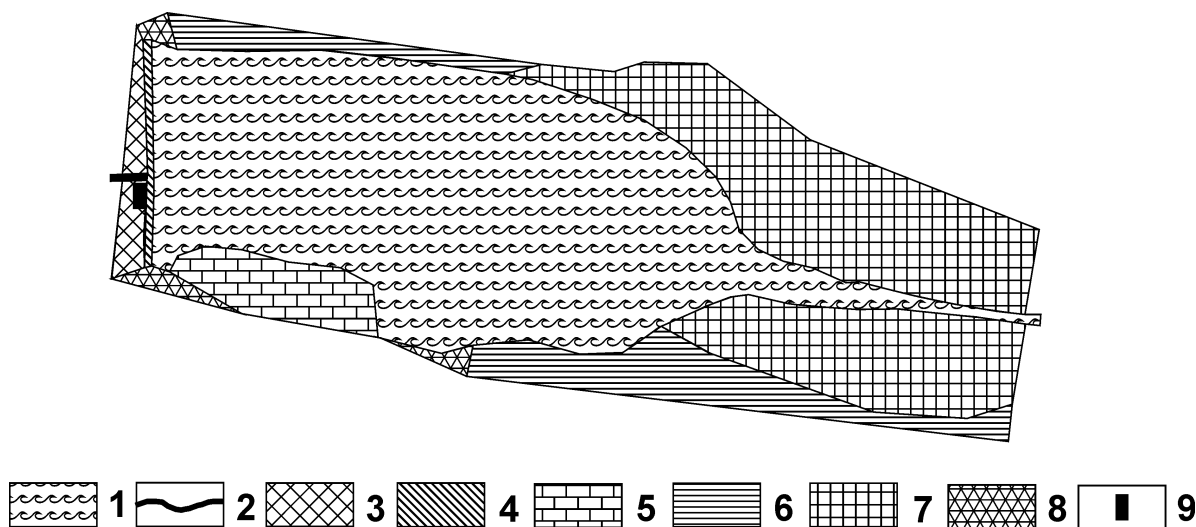

Рис. 3.9. Картосхема сакральних ландшафтів

Дівичого монастиря м. Браїлів (1847)

Водно-рекреаційні ландшафти. *Запlavно-руслловий тип.* Урочища: 1 – струмок; 2 – ставок; 3 – заболочена заплава; 4 – споруда дамби.

Селитебні ландшафти. *Надзапlavно-терасовий тип.* Урочища: 5 – садиба.

Сільськогосподарські ландшафти. *Запlavний і надзапlavно-терасовий типи.* Урочища: 6 – орні угіддя на сірих опідзолених ґрунтах; 7 – вологий сінокіс і чагарники на перезволожених сірих опідзолених ґрунтах; 8 – угіддя під пар на сірих опідзолених ґрунтах.

Інші позначки. *Ландшафтно-технічні системи:* 9 – будівля водного млина.

У великих містечках могло бути кілька синагог або молитовних будинків (*клойз, штібл*). При тому, що євреї селилися у містечках і не могли вибрати місця для формування сакральних ландшафтів, орієнтація за сторонами світу мала для них провідне значення: їх орієнтували за віссю захід – схід (у напрямі Єрусалиму).

Ще до одного варіанту іудейських сакральних ландшафтів віднесено *мікве*, який виконував водно-рекреаційну функцію. Мікве – водний резервуар, який створювали в ґрунті, а його підлога і стіни не повинні пропускати воду. Вони були басейнами рабинів і цадиків, виконували функцію омивання і мали цілющу дію. Загальний об'єм – до 1000 л, вода в них – переважно застійна, дощового походження або з іншого натурального джерела. Ця ландшафтно-інженерна система складалась з басейну, куди вода надходила з даху будинку і доповнювалась з водопровідної системи [9].

В *ісламській групі варіантів* найпоширенішими є варіанти мечетний та мінаретний. В архітектурному відношенні вони пов'язані: мінарет примикає до мечеті. Обов'язковою умовою є наявність водойми для ритуального обмивання. Мечеті поділяють на священні, великі соборні і невеликі квартальні (у палацах, при медресе, у готелях, аеропортах, вокзалах).

У Поділлі мало поширені. За часів Подільського єялету (1672-1699) кафедральний собор і 7 церков Поділля було перетворено у мечеті. Сучасні ісламські сакральні ландшафти представлені у м. Вінниці, де студенти-араби у 2008 році збудували невелику мечеть, а у м. Хмельницькому планується збудувати мечеть на 5000 м². У Кам'янці-Подільському до західного фасаду костелу Св. Петра і

Павла прибудований мінарет, основою для якого є каплиця XVI сторіччя. Такий сакральний ландшафт взагалі відноситься до змішаного і випадає з загальної класифікації.

3.4 Еволюція сакральних ландшафтів

Еволюція сакральних ландшафтів пов'язана з діалектично єдиними, але протилежними за напрямом процесами: а) профанні ландшафти, які сакралізуються; б) сакральні ландшафти, які профанізуються (десакралізуються). Їх динаміка має синусоїдну форму (рис. 3.10), залежну від ентропії. При її наростанні (природні катастрофи, епідемії, військова колонізація) відбувається втрата автохтонним етносом сакральних місць або усього сакрального ландшафту, що призводить до десакралізації і заміною на профанні ландшафти. Залишаються тільки етнічні артефакти, представлені пам'ятками матеріально-духовної культури. Етнос, який заміщує попередній, привносить свої категорії священного і сакрального і сакралізації з новою конфігурацією сакрального ландшафту. В етнохронотопі кожний зі стратів має різне співвідношення площ сакральних і профанних ландшафтів [7].

Історія формування сакральних ландшафтів. Формування сакральних ландшафтів під впливом язичницьких вірувань пов'язане з місцем жертвопринесення і побудоване на віруваннях анімізму й астрального культу. До таких місць відносили річки, болота і криниці. Інколи пожертви залишали в гаях (під окремими деревами), біля вогнищ.

Вже з палеоліту формувалася орієнтовано центральний

сакральний простір у стоянках, вказуючи на їх космогонічний символізм. Формування такого простору (вогнище, жертovníк) дозволяє говорити про формування магічно-релігійного праобразу сучасного сакрального ландшафту. Тафальні ландшафти цього періоду мали прямий зв'язок з сакральними ритуалами (погребальні обряди).

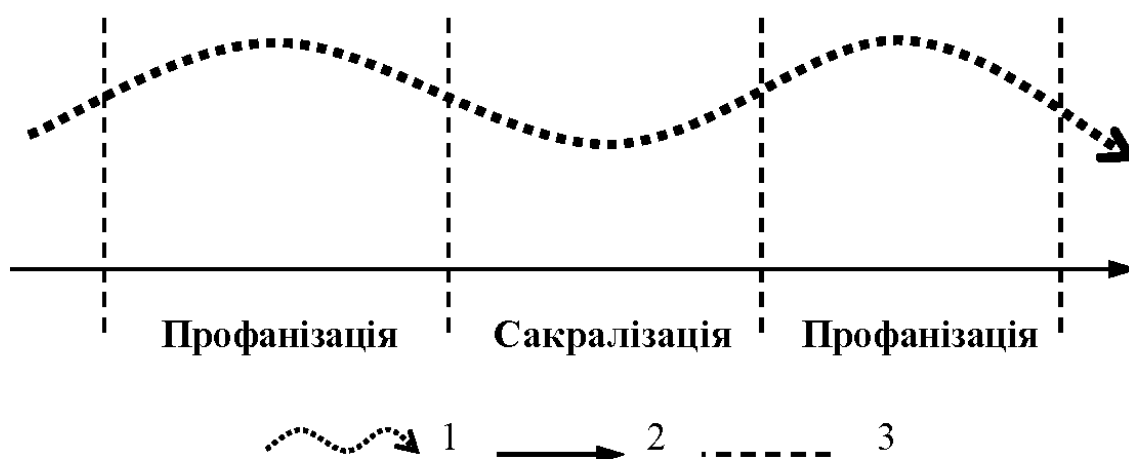

Рис. 3.10. Модель еволюції сакрального ландшафту:

1 – напрям і процеси ентропії; 2 – напрям еволюції; 3 – межі стратів

Сакральні ландшафти язичницького періоду були носіями як матеріальної, так і духовної етнокультури трипільців. До трипільських сакральних артефактів віднесено вимостки-вівтарі і домашні святилища.

Святилища язичницького періоду пов'язані з культом дубу. Дуб – дерево Зевса й Перуна. Слово «дїброва» як похідне від слова «дуб», поширювалось і на поняття «ліс», будучи його синонімом. У галицькій топоніміці середньовіччя можна зустріти урочище «Дуб Перуна», що є важливим підтвердженням зв'язку сакрального місця (дуб) з божеством. Язичницькі культові пам'ятки розташовані за

межами селитебних ландшафтів, на краю могильників, часто на незручних для проживання місцях – на високій горі, на крутому схилі, серед боліт.

У Поділлі найвідомішою сакральною пам'яткою язичницького періоду є Збручанський Світовид, знайдений у 1848 році в річці Збруч біля села Личковець і гори Соколихи. Черняхівські язичницькі жертovníки – капища з кам'яними антропоморфними ідолами знайдені у Середньому Подністер'ї (поблизу сіл Іванківці, Ставчани, Бакота). Жертovníки уособлюють верховне божество у східних слов'ян періоду Київської Русі і є свідченням належності сакральних ландшафтів черняхівської культури до східнослов'янської культури. У 1984 році в районі знахідки Збручанського ідола відкрито три городища-святилища – Богіт, Звенигород, Говда, – розташовані на пагорбах Подільських Товтр за 3-5 км одне від одного. Святилища Богіт і Звенигород більші за площею від інших. Богіт займає вершину однойменної гори у Гусятинському районі Тернопільської області, найвищої у Товтрах (428 м абсолютної і 150-200 м – відносної висоти), за 1,5 км від р. Збруч. Звенигород (Тернопільська область) розташований на схилі високого плато над берегом р. Збруч, там відкрито 3 капища, 15 культових споруд, 10 довгих наземних будинків. Святилище Говда – в урочищі Касарня над р. Збруч. Святилища знаходяться в оточенні давньоруських селищ.

До інших язичеських сакральних ландшафтів і святилищ регіону віднесено:

- Бабину долину Тернопільської області – культову яму і

площадку XII-XIII сторіч на місці поселення XI-XII сторіч; знаходилась біля підніжжя городища-святилища Звенигород;

- містечко Городок Хмельницької області, де на околиці розташований кам'яний фундамент VI-VIII сторіч.

В епоху раннього християнства (IX-X сторіччя) християнські церкви (божниці) будували на місці, де стояли язичницькі ідоли. У становленні християнства значну роль відіграли монастирі, які мали значні площі земельних угідь, де ченці займались хліборобством і городництвом. Одним з них є Бакотський Михайлівський печерний скельний монастир, який проіснував з середини XII сторіччя до 30-х років XV сторіччя. Він є найдавнішим християнським підземним сакральним об'єктом Поділля [21, с. 74-76].

У XIV – першій половині XVI сторіччя в регіоні будують монастирі-фортеці. Сакральні храми, збудовані за межами белігеративних ландшафтів, також отримують оборонні функції (Покровська церква-фортеця в селі Сутківці Хмельницької області; церква Св. Миколая (з оборонною вежею) у містечку Бучач Тернопільської області). В етнічному поділі белігеративні функції виконували православні церкви, домініканські костели, єврейські синагоги (містечко Сатанів Хмельницької області, Шаргород Вінницької області).

Значні площі лісових ландшафтів стали основою для будівництва дерев'яних сакральних споруд. Українська дерев'яна церква еволюційно була удосконаленою українською хатою (Успенська церква 1635 року та церква Вознесіння 1717 року в

містечку Чортків Тернопільської області; Хрестовоздвиженська церква 1799 року в місті Кам'янець-Подільський Хмельницької області; Покровська церква 1700-1702 років та Миколаївська церква 1752 року села Лозова Вінницької області; церква Параскеви 1775 року в містечку Могилів-Подільський Вінницької області), а українська дзвіниця виступала своєрідним аналогом оборонної башти. У XX-XXI сторіччях відбувається відродження політеїстичних ландшафтів і формуванням неоязичництва. Сакральні ландшафти неоязичників відносять до полікультурних, тому що відроджують культурні особливості доетнічного страту.

3.5 Тафальні ландшафти: класифікація, структура

Серед антропогенних і культурних ландшафтів можна зустріти значну кількість ландшафтних комплексів, які не відповідають загальновідомим принципам класифікації. До нового виділеного класу відносять тафальний [13], який разом з сакральними і рекреаційними об'єднують у гуманістичну групу класів.

Демографами підраховано, що до сьогодення на Землі жило 80 млрд. осіб. Є багато доказів того, що смертність у первісну епоху була надзвичайно висока. Для вшанування померлих створювали спеціальні споруди, виділяли окремі території для поховання. Звичайні погребальні ями (ямна культура) змінили велетенські конструкції – піраміди, кургани, могильники. Значна кількість і різноманітність дає можливість їх класифікувати [10].

У порівнянні з іншими етнокультурними ландшафтами процес вивчення тафальних комплексів має певні особливості. Крім

загальноприйнятих методик, він включає: а) одночасний аналіз різних за суттю археологічних, історичних, інженерних, природничих (грунтознавчих, ботанічних, зоологічних) матеріалів; б) проведення спільних історико-ландшафтознавчих експедицій. Частина тафальних ландшафтів, які добре збереглись, взяті під охорону як історико-археологічні пам'ятники. Їх комплексні дослідження потребують спеціального дозволу і можуть бути проведені ландшафтознавцями разом з археологами або істориками; в) використання нетрадиційних для ландшафтознавства методів досліджень: археологічних (способи розкопок, збереження археологічних матеріалів), фізичних (радіо-вуглецевий аналіз залишків деревини, вугілля в валах, кісток, насіння), інженерних (споруди в пірамідах, кладка каменю в лабіринтах) тощо, ландшафтознавчий аналіз даних.

Історія вивчення тафальних ландшафтів. Вивченням історії формування, районів поширення, типології і архітектури дольменів займались історики і краєзнавці. Описи курганів є у працях істориків, археологів і географів кінця ХІХ, початку ХХ сторіччя. Ю. Й. Сіцинський на археологічну карту Поділля наніс майже 300 курганів, 7 печер з рештками церков та монастирів. Т. Д. Панова розглядає типологію тафальних споруд і надмогильних пам'ятників середньовічної Русі ХІ-ХVІ сторіч [9]. Опис кладовищ Тернопільської області подає Б. М. Андрушків, дослідивши їх у різних стратах і для різних етносів (польський, єврейський, німецький) [1]. Єврейським тафальним ландшафтам присвячені праці істориків [9]. Некрополі України описані В. А. Жадько [26].

Зарубіжні автори аналізують зв'язок релігії і ландшафту, виділяючи «landscapes of dead» (ландшафти смерті), характеризують їх як сакральні місця [41, 42, 43].

Етимологія терміну. Назва «тафальний» походять від грецького «taphē» – поховання, могила. Термін етимологічно споріднений з розділом палеонтології – тафономією, яка вивчає закономірності процесів природного захоронення решток вимерлих організмів і утворення їх місцезнаходження. У ландшафтознавстві поняття «тафальний ландшафт» запропоновано у 2000 році [10]. Серед назв-аналогів, які вживаються, – «некральні», «меморіальні» ландшафти. В англійській літературі використовують – burial place (місце поховання), cemetery (кладовище) і churchyard (цвинтар) [41]. В історії є допоміжна дисципліна – некрополістика, головним предметом якої є вивчення кладовищ.

Класифікація і ландшафтна структура. У класі тафальних ландшафтів виділено [17] два підкласи: *могильників* і *мегалітів* (рис. 3.11). Їх можна зустріти у багатьох класах сучасних антропогенних ландшафтів: сакральних, селитебних, сільськогосподарських, белігеративних, рекреаційних.

Тафальні ландшафти відрізняються як за розмірами – від невеликих склепів та курганів (3-4 м²) до гігантських споруд (із площами до 400 га та висотами до 120-130 м), – так і структурою. Найбільше кладовище Оледорф, розташоване у Гамбурзі (Німеччина), займає площу 400 га; на 31 грудня 1996 р. тут було 982 117 могил і колумбарій із 413 589 урнами. Найбільшим мегалітом є піраміда Кецалькоатля в Чолула-де-Ривадабія

(Мексика), з об'ємом 3,3 млн. м³. Найбільшим курганом є насип з гравію, споруджений у пам'ять царя Селевкідів Антиоха I, розташований на горі Немрут (Туреччина) при висоті 59,8 м він займає площу 3 га.

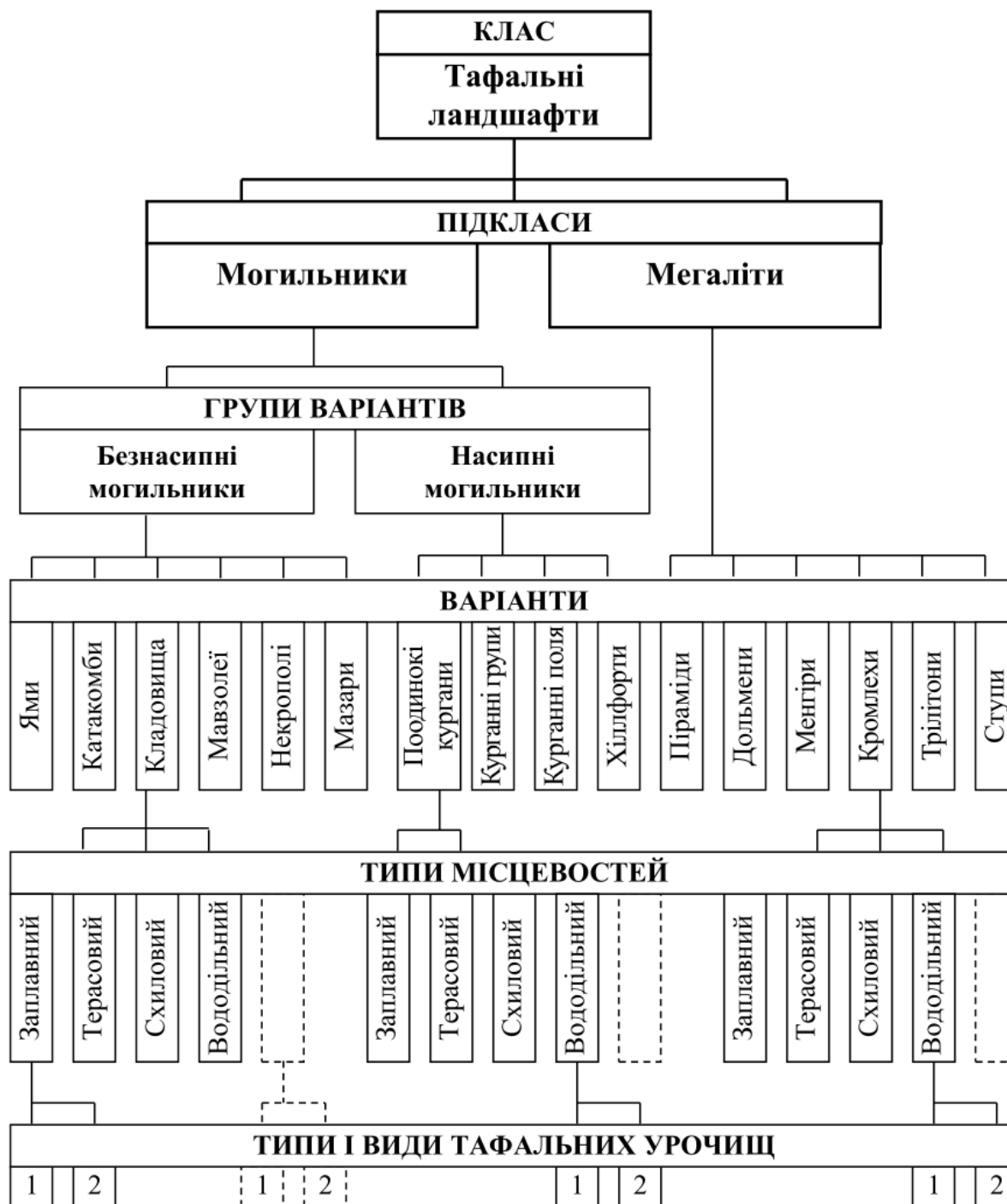

Рис. 3.11 Таксономічна система класу тафальних ландшафтів

До підкласу могильників відносять тафальні ландшафти, розташовані за межами селитебних ландшафтів. Формуються у мезоліті. За обрядом поховання виділяють труположення і трупоспалення (захоронення попелу). Форми тафальних ландшафтних комплексів досить різноманітні: від простих ям до велетенських гробниць.

Античні могильники називають некрополем: Дипілонський давніх Афінів, некрополь Фів у Єгипті, некрополі Ольвії та Києва), катакомбами; християнські й мусульманські могильники – кладовищем, мазаром, мавзолеєм; могильники із захороненням попелу в різних ємностях – колумбарієм (цвинтар Оледорф, Німеччина, 413 589 урн).

У Поділлі ґрунтові могильники черняхівської культури (IV ст. н. е.) поширені на місцевостях, розташованих вище від поселень, займаючи незначну площу. Тафальні ландшафти представлені продовгуватими ґрунтовими ямами, ямами з підбоєм або внутрішніми бічними виступами, а також у катакомбах. Могильники пшевронської культури розташовані на підняттях. Зовнішніх ознак ґрунтові могили не мають. Обряд трупоспалення у черняхівській культурі успадкований від зарубинецької та пшевронської культур [17].

Підклас могильників можна поділити на *групи варіантів*: *безнасіпні і насіпні*. *Безнасіпні могильники* поділяються на варіанти.

Варіант катакомб (грец. *κατω* – знизу і *κομβος* – сплетіння) представлені системами підземних порожнин, переважно штучного походження, які споруджували язичники, іудеї, християни і

сарацини. Термін «катакомби» походить від латинської назви «catacumbas», означаючи «у порожнинах» і згадується як приміщення під землею у південній частині Риму. Частина катакомб використовувалась для сакральних обрядів і поховань (Рим, Неаполь, Олександрія (Єгипет), Мальта, Керч, Київ). Представлені ландшафтно-інженерними системами і складались з коридорів і камер (крипт) для поховання. Частина катакомб невеликі, решта – завдовжки понад 10 км. Наприклад, катакомба Доміцілли має лабіринтом коридорів довжиною у 13 км, які перетинаються під різними кутами і на різних рівнях. Найпростіший вид поховання у катакомбах – ніші (локули), прямокутна ніша, вирубана перпендикулярно до стіни коридору або склепу. Згодом, коли збільшилася кількість поховань, катакомби розширювали у галереї-стілники. Коли одного рівня не вистачало, викопували сходи і земляні роботи здійснювались нижче (з утворенням багаторівневої системи, інколи до п'яти рівнів). Після розграбування Риму готами у 410 році, а потім вандалами в 455 році, катакомби втратили функцію тафального ландшафту. Могили мучеників у катакомбах стали місцями паломництва. Щоб покласти кінець пограбуванню катакомб, наприкінці IX сторіччя рештки перенесли до церковних цвинтарів у межах міста, інколи – до склепів³ (під сакральними ландшафтами) [24].

³ Склеп (в архітектурі церкви – підпілля, підземна кімната). Склепи, походять від ранніх християнських катакомб. Пізніше християнські церкви споруджували на могилах мучеників і святих, а склеп використовувався як підземна каплиця (наприклад – склепи М. І. Пирогова у Вінниці, Потоцьких у містечку Печера Тульчинського району Вінницької області).

У Вінницькій та Хмельницькій областях є понад 800 населених пунктів, де зафіксовано катакомби, які не виконували тафальних функцій. Їх призначення: переміщення між населеними пунктами, сховок від завойовників, місцезнаходження скарбів, використання під підвали та холодильні. У Тернопільській області прикладом діючих катакомб з нішами для поховання є кляштор сестер-непорочниць містечка Язлівець.

Варіант кладовища – місце для поховання померлих, «священне» місце, де зберігається відповідний ритуальний етикет. Часто розташовані поблизу сакральних ландшафтів. Причиною появи є: а) епідемії і війни; б) збільшення кількості міст і містечок; в) поява законів про поховання. За етногеографічними ознаками можна поділити на християнські та іудейські кладовища.

Етимологія терміну. В українській мові слово «кладовище» етимологічно пов'язане зі словом «класти» [12]. Назва «цвинтар» (від лат. *coemeterium*, яке у свою чергу з грец. *κοιμητήριον* – місце спочинку, *κοινοῦμαι* – спати) може вживатись як: а) синонім «кладовища»; б) як подвір'я і кладовище поблизу церкви (в англійській мові – *churchyard*, що дослівно означає церковне подвір'я). У цій праці притримуємось варіанту «цвинтар – це кладовище біля церкви». В англійській літературі використовують – *burial place* (місце поховання), *semetery* (кладовище), *churchyard* (цвинтар). *Burial* походить від англосаксонського *birgan*, що етимологічно пов'язане з *barrow* (курган), *burrow* (нора) і навіть *burgh* (містечко) [41].

Історія формування. Могили з трупопокладенням з'являються

у черняхівських племенах. Суттєву роль у поховальних обрядах відіграли сармати та поширення християнської релігії. У дохристиянський період давні слов'яни ховали небіжчиків у житлах або поблизу них. Р. Мерінгер, здійснюючи лінгвістичний аналіз готського слова hlīja (хлів), доводить, що у німців це слово означало не тільки житло, а й могилу. У I тисячоріччі слов'яни вибирали місця поховання поблизу протічної води, у лісах, на незначних підвищеннях, на горбах або городищах, при розгалуженні доріг. З появою християнства, кладовища формуються поблизу сакральних споруд. Межею були загорожі або вали.

Християнська віра забороняла насипати над могилами кургани. Християнські могили втратили високий насип, перетворившись у звичайні могили і концентруючись навколо ядер сакральних ландшафтів. Така ситуація була на початку XI сторіччя, коли могилу обкладали тільки великим камінням. З часом кількість каменів зменшується, а їх розміри збільшуються. З XII сторіччя могила обмежується тільки 4 великими каменями.

Слов'янські кладовища (язичницькі) знаходились далеко від селитебних ландшафтів, поблизу протічних вод, на похилому схилі лісового масиву, часто – поблизу вершин горбів або на перехресті доріг. З появою християнства цвинтарі формуються навколо церков і костелів. Давні кладовища мали різні розміри: від кількох могил до кількох сотень. Тафальний ландшафт не огороджували. Якщо кладовище знаходилось у городищі, межею був насипний земляний вал. У формуванні тафальних ландшафтів важливу роль відіграє орієнтація поховань. Переважала західна

орієнтація, що пов'язано з християнським обрядом. У XVII-XVIII сторіччях формуються військові, морські, тюремні (наприклад, за стінами Шліссельбурзької фортеці), інфекційні кладовища. Кладовища у Поділлі виникають з середини XVI сторіччя, що спричинено зростанням кількості містечок та населення в них. Відповідно до квартальної забудови у містечках з'являються кладовища за етноознакою. Більшість сучасних кладовищ втратили ці ознаки і представлені антропогенними ландшафтами.

Ландшафтна структура. Діючі цвинтарі і кладовища можна віднести до ландшафтно-технічних систем, покинуті – до власне антропогенних ландшафтів (частково використовуються під забудову промислових та житлових споруд, створення парків). Кладовища є найпоширенішим видом тафальних ландшафтів як за розмірами (до 400 га), так і загальною кількістю. Відмінною рисою кладовищ є кластери могил (з вираженими прямокутними обрисами) (рис. 3.12), оточених стіною або іншою межею.

На кладовищах змінюються ґрунтовий та рослинний покрив. Ями під поховання копаються на глибину 1-1,5 м, відповідно всі горизонти ґрунтового покриву і частково підстильні породи виймаються і в подальшому повертаються на місце з повністю зміненою структурою, формуючи ущільнені техногенні суміші. Утворюється своєрідна «мозаїчна» структура ґрунту, з характерним чергуванням ґрунтів і ґрунтосумішей (це стосується тільки новостворених кладовищ) [12].

Відсутність наступних трансформацій ґрунтового покриву сприяє появі багатьох видів тварин, особливо безхребетних. Виділено

46 видів денних метеликів, 61 вид шовкопрядів, 133 види совок, 108 видів п'ядениць [39, с. 146].

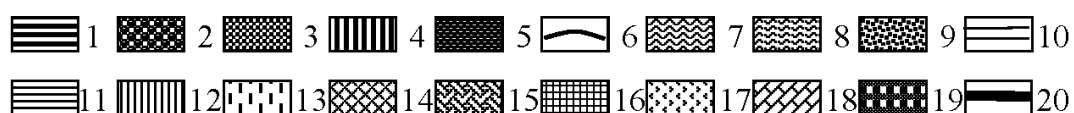
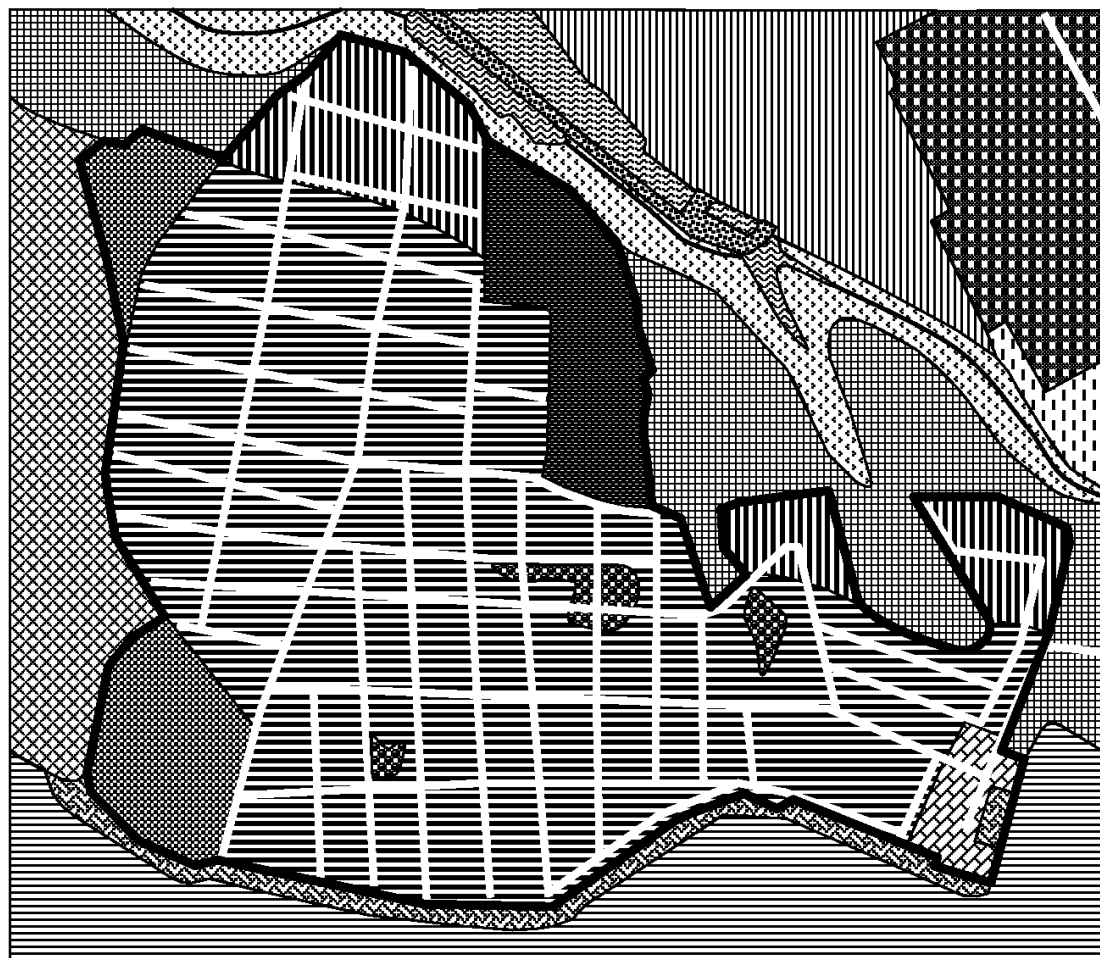

Рис. 3.12. Структура сучасних тафальних ландшафтів кладовища Лука-Мелешківська (поблизу м. Вінниця)

Тафальні ландшафти. *Вододільний (плакорний) тип.* Урочища: 1 – вирівняна лесова поверхня, вкрита сірими лісовими опідзоленими ґрунтами та ґрунтосумішами під могилами з різнотравними асоціаціями і бур'янами; 2 – вирівняна лесова поверхня, вкрита сірими лісовими опідзоленими ґрунтами та ґрунтосумішами під могилами та деревними асоціаціями (граб, береза, сосна, ялина); 3 – вирівняна лесова поверхня, вкрита сірими лісовими опідзоленими ґрунтами без рослинного покриву (резервні ділянки під могили). *Схиловий тип.* Урочища: 4 – пологий лесовий схил ($3-5^0$), вкритий сірими лісовими опідзоленими ґрунтами та ґрунтосумішами під могилами з різнотравними асоціаціями і бур'янами; 5 – пологий лесовий схил ($3-5^0$), вкритий сірими лісовими опідзоленими ґрунтами без рослинного покриву (резервні ділянки під

могили).

Водно-рекреаційні ландшафти. *Заплавно-руслівий тип.* Урочища: 6 – русло струмка, глибиною 1-2 м із заболоченим дном; 7 – затоплена заплава; 8 – ставки глибиною 2-3 м; 9 – земляні дамби 2-3 м висоти, вкриті трав'яною рослинністю.

Дорожні ландшафти. *Вододільний та схилівий типи.* Ландшафтно-техногенні комплекси: 10 – асфальтована дорога.

Сільськогосподарські ландшафти. *Вододільний (плакорний) тип.* Урочища: 11 – польові ландшафти на плакорі, вкриті сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під сільськогосподарськими угіддями. *Схилівий тип.* Урочища: 12 – польові ландшафти на пологому лесовому схилі (3-5⁰), вкритому сірими лісовими опідзоленими ґрунтами (автодром); 13 – польові ландшафти на пологому лесовому схилі (3-5⁰), вкритому сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під пустирем.

Лісові антропогенні ландшафти. *Вододільний (плакорний) тип.* Урочища: 14 – лісокультурні ландшафти на плакорі, вкритому сірими лісовими опідзоленими ґрунтами з дубово-грабовими насадженнями з домішкою ясену, клену, липи; 15 – лісосмуга на плакорі, вкритому сірими лісовими опідзоленими ґрунтами з дубово-грабовими насадженнями. *Схилівий тип.* Урочища: 16 – лісокультурні ландшафти на пологому лесовому схилі (3-5⁰), вкритому сірими лісовими опідзоленими ґрунтами з дубово-грабовими насадженнями з домішкою ясену, клену, липи; 17 – перезволожена балка, вкрита сірими лісовими опідзоленими ґрунтами з дубово-грабовими насадженнями з домішкою ясену, клену, липи.

Інші позначки. Ландшафтно-технічні системи: 18 – кладовище (господарські приміщення, майстерні); 19 – автомобільний ринок, з укритою асфальтом територією та господарськими спорудами.

Межі: 20 – кладовище.

Таке різноманіття зумовлене наявністю значної кількості кормових рослин. Особливим харчовим ресурсом є старий хмиз вінків, у якому мешкає жук-плоскотілка. Весною на пам'ятниках можна спостерігати масове скупчення жука різофагуса (тисячі особин). На кладовищах багато птахів: домовий горобець, ворона сіра; у сільськогосподарських ландшафтах – зеленушка, чорний дрізд, зяблик, велика синиця, коноплянка, звичайний шпак, садова славка. Зустрічаються домашні кішки і собаки; з інших ссавців – кам'яна куниця, горностай, звичайний їжак, лісові та польові миші, звичайна

полівка, дикий кролик, білка звичайна.

Трав'яний покрив кладовищ різноманітний. Наприкінці XIX сторіччя саджали плодові дерева: черешню, сливу, горіх, або навпаки, дерева, які не давали плодів – вербу, ялину, усе це для того, щоб душа могла знайти сховок у дереві. Зараз переважають тіневитривалі бур'яни, чагарники нітрофільних видів: туя західна, модрина європейська, ялівець звичайний, ялина європейська і декоративні рослини (низькоросла жива загорожа з багаторічних та килимових – алісум, арабіс, ірис низький, мускарі, дикі тюльпани, чорнобривці прямі, немахрові полеантропові троянди). На оброблених гербіцидами ділянках – очиток несправжній.

Територіально зелені насадження сучасних кладовищ поділяються так: по периметру насаджують зелену смугу з декоративними деревами (ялина, модрина, туя, ялівець) і чагарниками – у парковій частині, у межах квартальних структур – пам'ятні насадження поблизу місця поховань (чорнобривці, пеони, примули, матіоли).

Як приклад, розглянемо кладовища, розташовані у межах м. Вінниці. З них – одинадцять діючих (табл. 3.5) і одне по вул. Київський, яке вичерпало свій експлуатаційний період (від 30 до 40 років). У ландшафтній структурі помітна чітка прив'язка до надзаплавно-терасових та вододільних типів місцевостей, що зумовлено сучасними вимогами до поховань (рис. 3.13).

Збільшення площі Вінниці призвело до змін у розташуванні тафальних ландшафтів. Римсько-католицьке кладовище початку XX сторіччя, розміщене на околиці містечка, у XXI сторіччі опиняється

в межах центрального міського парку, а православне кладовище XIX сторіччя зараз знаходиться в межах площі Гагаріна та центрального універмагу Вінниці. Єврейський цвинтар на лівому березі Південного Бугу занедбаний. На місці покинутих кладовищ сформовані рекреаційні ландшафти: сквери (Хмельницьке шосе – вул. Першотравнева), парки (південна частина центрального парку культури і відпочинку м. Вінниці).

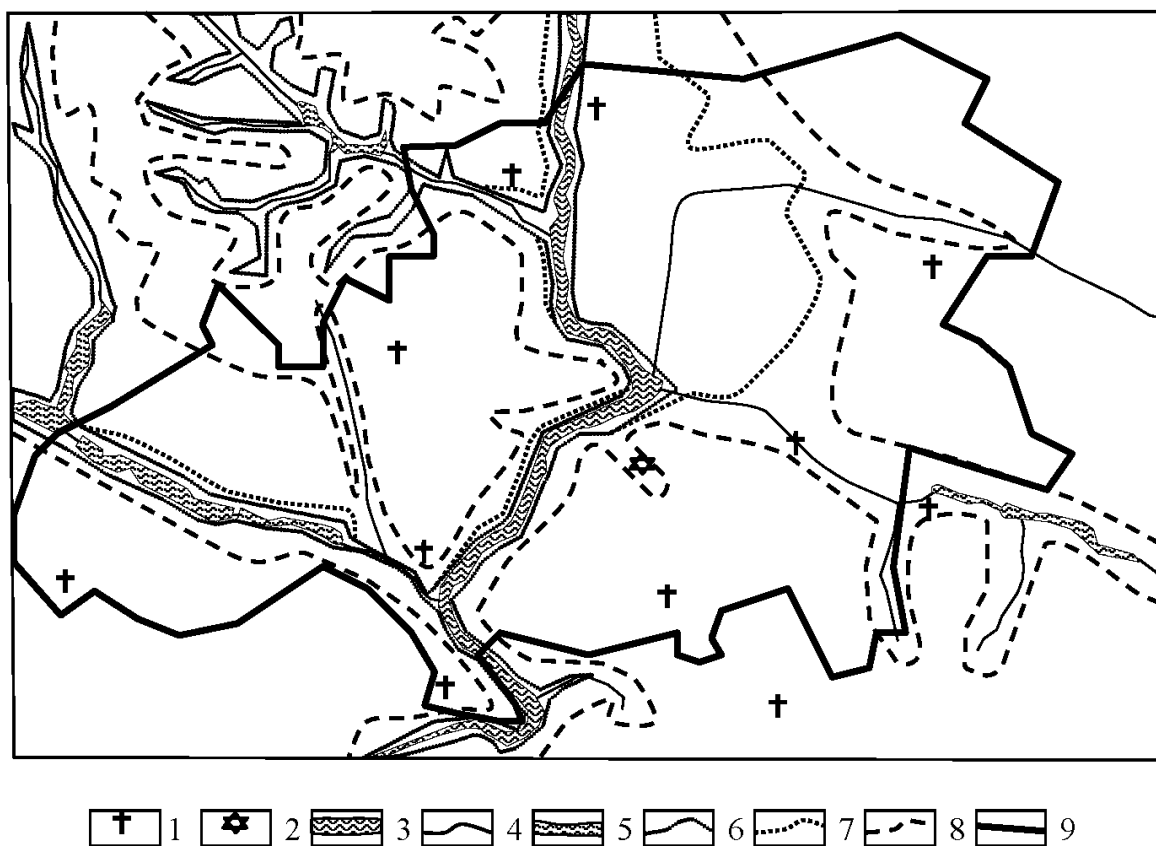

Рис. 3.13. Розташування тафальних ландшафтів м. Вінниця

Тафальні ландшафти. Урочища: 1 – християнські кладовища; 2 – іудейські кладовища.

Типи водних ландшафтів: 3 – шквальні ландшафти річки Південний Буг; 4 – притоки річки Південний Буг; 5 – водні антропогенні комплекси (ставки).

Межі типів місцевостей: 6 – заплавного і надзаплавно-терасового; 7 – надзаплавно-терасового і схилового; 8 – схилового і вододільного; 9 – межа міста.

Найбільші діючі кладовища м. Вінниці

Назва	Місцезнаходження	Загальна	Площа похова	Ландшафтно-технічні системи	Рослинний покрив
Підлісне	Північно-західна околиця міста Вінниці, із трьох сторін межує з малоповерховим типом міських селитебних ландшафтів	17	9,2	Автопарк, виготовлення ритуальних надгробних пам'ятників, адміністрація комбінату, деревообробний цех	Дуб звичайний, осика, клен звичайний, береза повисла; примули, матіоли, чорнобривці прямі, троянди немахрові полеантропові
Лука-Мелешківське	Територія Лука-Мелешківської сільської ради Вінницького району	25,0	23,0	Контора з господарськими приміщеннями, майстерні з виготовлення пам'ятників, під'їзні дороги	Дуб звичайний, граб звичайний, ялина європейська, береза повисла; чорнобривці прямі, пеони
Пирогове	Південно-західна околиця Вінниці, 50 м від об'їзного шляху	3,0	2,9	Кладовище неупорядковане через відсутність електро- та водопостачання	Чорнобривці прямі, пеони

У місті Хмельницькому є 8 кладовищ з традиційними похованнями та 1 єврейське (табл. 3.6), розташовані у межах вододільних місцевостей (рис. 3.14).

Етнокультурні особливості кладовищ. У регіоні створювались тафальні ландшафти переважно під впливом української традиційної, польської, єврейської етнокультур.

У Тернопільській області є 52 діючих і 14 закритих кладовищ; в етнокультурному розрізі – поховання українців, євреїв, поляків,

словаків, австрійців, німців, татар, турків. У місті Тернопіль є 6 кладовищ, одне з яких – іудейське. Їх розташування приурочене до надзаплавно-терасових та вододільних місцевостей (рис. 3.15).

Таблиця 3.6

Кладовища м. Хмельницький

№	Назва	Стан	Площа земельної ділянки, га	% освоєння	Освоєно, га
1	Військове кладовище	Не діюче, 1966	8,5	100	8,5
2	Вул. Рибалка	Не діюче, 1966	1,8	100	1,8
3	Львівське шосе	Діюче	110,0	99	108,9
4	Гречани	Діюче	12,0	90	10,8
5	Лезневе	Діюче	8,0	75	6,0
6	Ракове	Діюче	55,0	15	8,25
7	Книжківці	Діюче	4,0	80	3,2
8	Ружична	Діюче	26,0	100	26,0
9	Кам'янецьке	Не діюче, 1964	8,0	100	8,0

Українські кладовища до XVI сторіччя формувались на церковних дворах, будучи спочатку цвинтарями, пізніше – на околицях міст і містечок. У XVIII сторіччі поховання на території церков стали забороняти, що зумовлено санітарно-епізоотичними нормами, а у XIX сторіччі ця заборона стосувалась кладовищ у межах міст і містечок.

Розташування сучасних кладовищ у межах селитебних ландшафтів зумовлено історичним характером тафальних ландшафтів: коли місто продовжувало зростати за рахунок прилеглих сіл, кладовища опинялись у межах поселенської структури. Появу єврейських тафальних ландшафтів датують XIII століттям. У містечку Тиврові знайдено могильний пам'ятник,

поставлений громадою своєму голові у 1240 році [14]. Рік напису на камені свідчить про те, що ще до монгольської навали у Поділлі були єврейські громади.

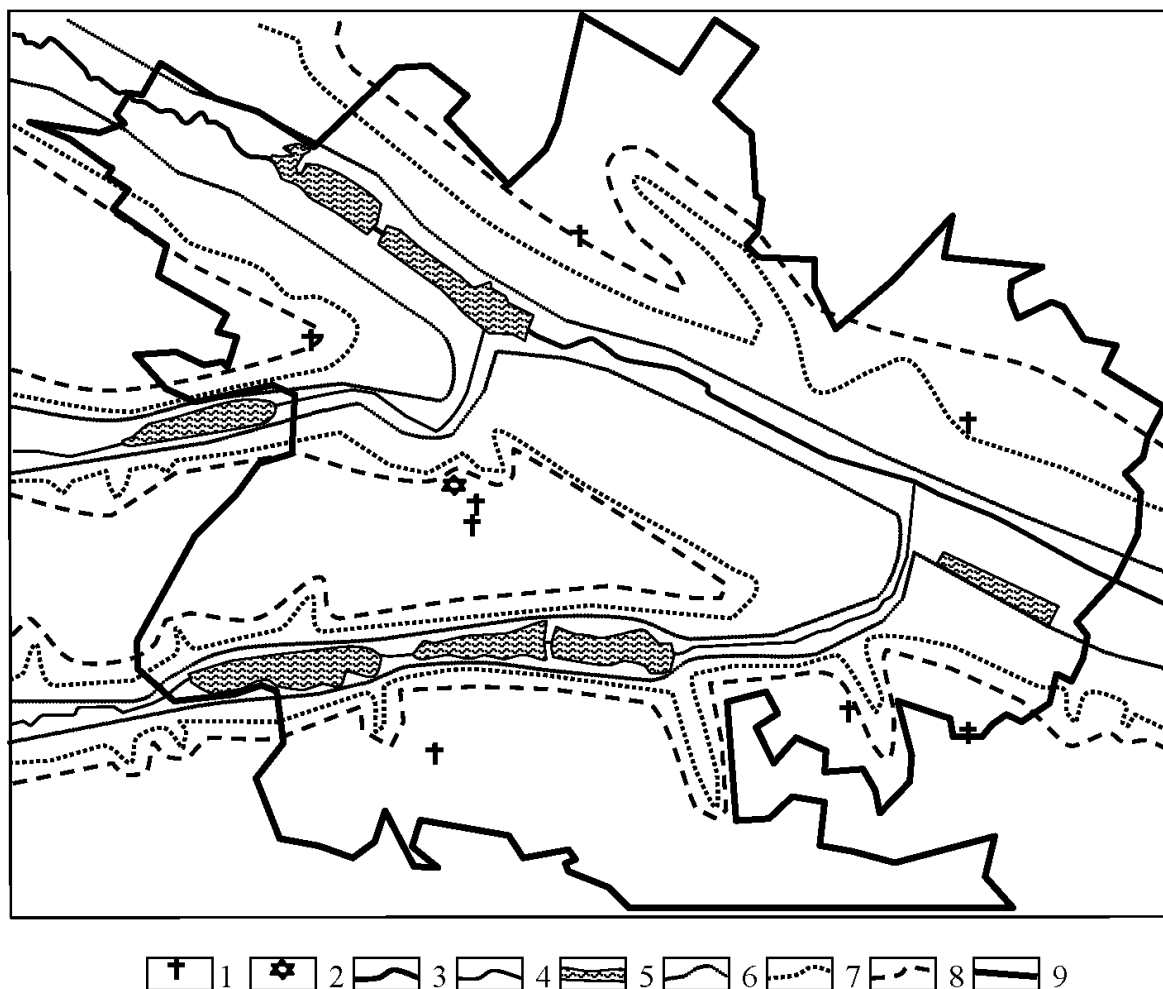

Рис. 3.14. Розташування тафальних ландшафтів м.

Хмельницький

Тафальні ландшафти. *Урочища:* 1 – кладовища християнського виду; 2 – кладовища іудейського виду.

Типи водних ландшафтів: 3 – натуральні водні комплекси річки Південний Буг; 4 – притоки річки Південний Буг; 5 – водні антропогенні комплекси (ставки).

Межі типів місцевостей: 6 – заплавного і надзаплавно-терасового; 7 – надзаплавно-терасового і силового; 8 – схилового і вододільного; 9 – межа міста.

Ландшафти регіону – переважно горбисто-пасмові місцевості,

почленовані ярами та балками, зі значною кількістю струмків та річок – створювали територіальні особливості єврейських кладовищ (місцева назва – «окописька»), вони відокремлювались від штетлу річкою, розташовувалось за яром або на схилі горба (табл. 3.7).

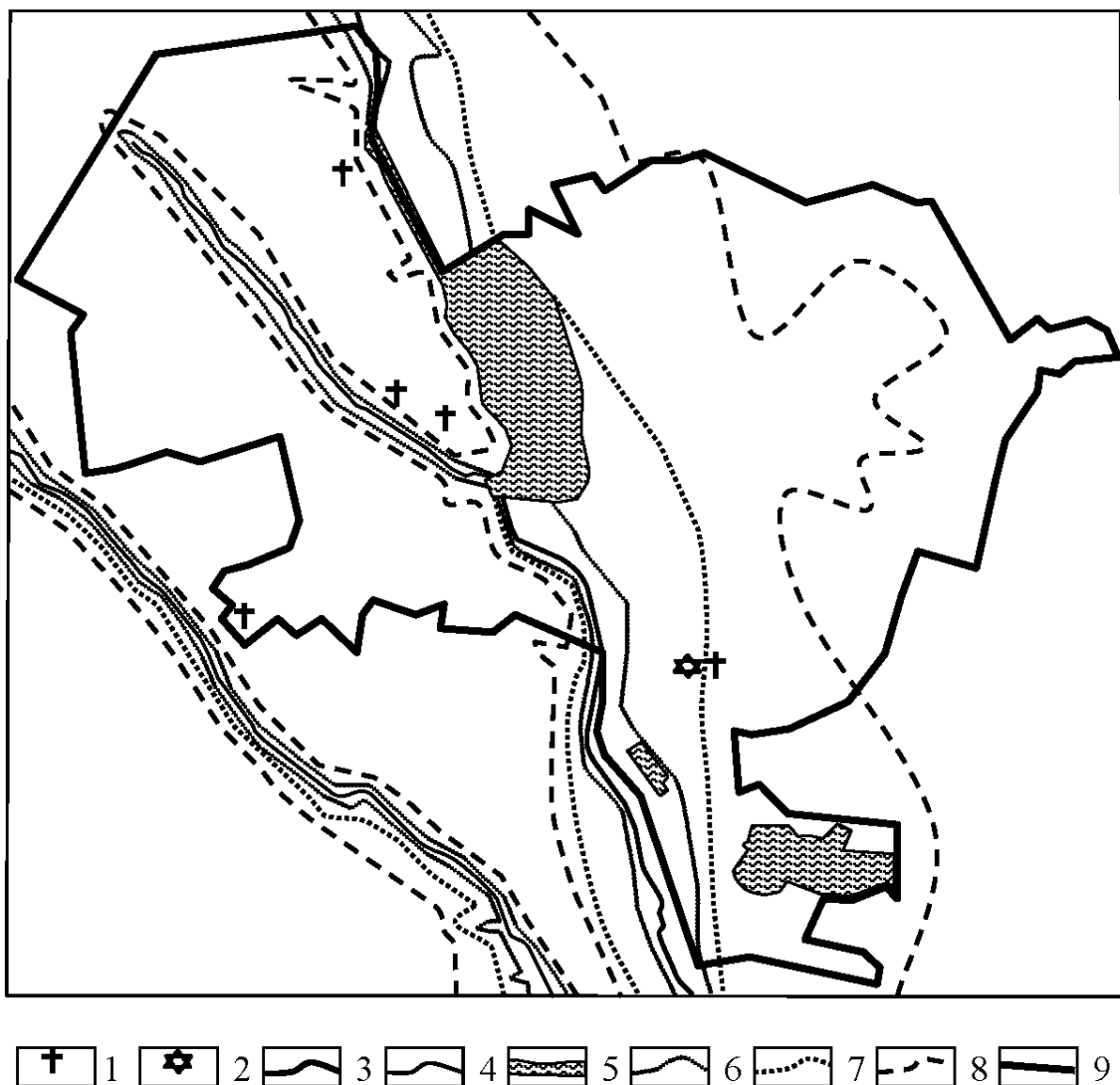

Рис. 3.15. Розташування тафальних ландшафтів м. Тернопіль

Тафальні ландшафти. Урочища: 1 – кладовища християнського виду; 2 – кладовища іудейського виду.

Типи водних ландшафтів: 3 – натуральні водні комплекси річки Серет; 4 – притоки річки Серет; 5 – водні антропогенні комплекси (ставки).

Межі типів місцевостей: 6 – заплавної і надзаплавно-терасового; 7 – надзаплавно-терасового і схилового; 8 – схилового і вододільного; 9 – межа міста.

Розташування єврейських кладовищ у містечках Поділля [14]

Містечко	Розташування і характеристика кладовища
Мурафа	Відділене від містечка р. Клекотиною, на схилі високого східного берегу, витягнуте вздовж річища на 200 м та в ширину до 150 м. У минулому кладовище огорожене кам'яною стіною, окремі фрагменти якої збереглись і сьогодні. Нова ділянка з похованнями 80-х – початку 90-х років ХХ сторіччя розташована впритул до села.
Городківка	Старе єврейське кладовище на стрімкому березі р. Марківки, нове – поруч із шосе при в'їзді у селище.
Піщанка	Старе кладовище займає частину горба на південній околиці містечка, оточене з усіх боків селитебними ландшафтами, нове (1895 р.) – знаходиться на південь від поселення, у залісненій балці.
Тростянець	Стара частина кладовища розташована у нижній частині пагорба і відокремлена глибоким ровом.
Тульчин	На горбі, що називається «Білоусова гора». Найстаріша частина – на схилі північної експозиції, поблизу міста, у минулому окопана неглибоким ровом.
Шпиків	Розташоване на південній околиці містечка, на горбі, покритому лісом; збереглось повністю. Перші поховання на цвинтарі були здійснені у 1885 році.
Меджибіж	Створене на межі XV-XVII століть, знаходилось за межею містечка, на невисокому горбі, поблизу річки Бужок. Сьогодні частина тафальних ландшафтів зруйнована і поросла чагарником та високою травою. Кілька десятків стел збереглося у його південно-східній частині, що прилягає до фрагменту старої кам'яної загорожі.
Сатанів	На південно-східному схилі річкової долини р. Збруч, на протилежному боці від містечка (відділене безіменним струмком). У занедбаному стані.
Тернопіль	На вул. Микулинецькій, стан задовільний, збережена частина надгробних пам'ятників, є металева загорожа
Бучач	Розташоване на вододілі, пам'ятники зруйновано, територію частково огорожено.
Збараж	Розташоване на схилі, площа – 1,5 га, частково зруйноване, на частині території збудовано житлові та адміністративні будинки.
Чортків	Було 3 кладовища, збереглось – 2. Кладовище напроти автовокзалу (0,6 га), з металевою загорожею; по вул. Міцкевича (0,3 га), у занедбаному стані, загорожа відсутня.

Цілком можливе припущення, що таке відокремлення містечок від кладовищ водними ландшафтами мало ще й символічне

значення (як річки Стікс, Лета в античній міфології). Кладовища виносили за межі містечок. Тут розташовувались могили рабинів, цадиків. На кладовищах здійснювались містичні ритуали, наприклад, правили весілля жебраків або сиріт під час чуми. У регіоні збереглись надгробки XVI-XVII століть. Найчастіше вони мали вигляд вертикальних кам'яних плит – стел, але зустрічаються і горизонтально покладені плити. На могилах цадиків ставили споруду (огель – «намет») у вигляді кам'яного будиночка, який захищав їх від непогоди.

Старі єврейські кладовища використовуються для господарських потреб. Наприклад, у містечку Чечельнику («окописько» розташоване за 100 м на південь від основної ділянки і межує з городами) частина розорана і перетворена на футбольне поле; у селі Чорний острів Хмельницької області на території частини кладовища влаштовано випас худоби; у селі Миколаїв Хмельницької області на місці кладовища розташований місцевий ринок.

Єврейські тафальні ландшафти створюють просторову опозицію відносно містечка. Під єврейські кладовища виділяли незручні з сільськогосподарського погляду ландшафтні комплекси – вершину або схил пагорба, стрімкий берег ріки, яр або балку.

Старообрядці, на відміну від інших християн, громадських кладовищ не мали. Померлих вони ховали в лісі або на території власних садиб. Обряд поховання здійснювали вночі, щоб про це не дізнались православні священники.

Варіант мавзолею (лат. *mausoleum*, від грец. *mausoleion*) – споруди, які включають до свого складу камеру, де розміщувались

рештки померлого, а інколи й поминальний зал. Ці ландшафтно-техногенні системи характеризуються специфічними мікрокліматичними умовами, що створювались штучно.

Мавзолеї характерні для Давнього Риму і були відомі у середньовіччі на Сході поховання римського імператора Адріана (зараз костел Сант Анжело), імператора Аугустуса (у Римі); короля Фредеріка Вільяма III у Пруссії (зараз, Шарлоттенбург у Берліні); Тадж Махал, збудований у XVII сторіччі (Бгра, Індія). У XX сторіччі в ряді країн створено мавзолеї політичних діячів: Хо Ши Міна у Ханой, 1975; Г. Димитрова у Софії (демонтований у 1999 році); усипальниця Сухе-Батора й Чойбалсана в Улан-Баторі, аятоли Хомейні. У м. Вінниці розташований *єдиний у світі мавзолей, офіційно канонізований православною церквою*, де похований М.І. Пирогов. Його створення почалось у 1882 році на місці частини сільського кладовища села Вишня. Над усипальницею зведено ритуальну церкву Миколи Чудотворця.

Варіант мазару, поширений у мусульманському світі і представлені гробницями або могилами «святого» з ландшафтно-техногенними системами над ними. Синонімами слова «мазар» є машхад, кубба, макама, імамзада. Навколо мазарів будують мечеті, формуючи сакральні-тафальні комплекси; інколи вони стають ядрами міст: Мазарі-Шариф (Афганістан), Неджеф (Ірак). На території Поділля не зафіксовані.

Група варіантів насипних могильників представлена варіантами *курганів* – надмогильними насипами з каменю або землі, напівсферичної або конічної форми, з рештками погребальних

споруд (дерев'яних, кам'яних, земляних), сформованих у доетнічний страт. Під насипами курганів розташовані додаткові споруди з каменю, цегли або глинобитні стіни й склепіння. Кожне наступне поховання супроводжувалось підсипкою землі, що збільшувало висоту кургану. Найдавніші з них – 4-3 тис. до н.е., пізніші – XIV-XV ст. н.е. Відомі по всій Землі, крім Австралії. У курганній групі виділяють одиночні і групові (до 3000) кургани.

Аналогами курганів є *хіллфорти* – велетенські насипні горби з вирівняними площадками (лише в Англії їх близько 3000). Саме могили (*mogyla, gomila*), яка мала у середньому 1-2 м висоти, називали у давніх слов'ян тюрко-татарським словом курган (*kurhan*). Могили-кургани, крім сакральної, виконували функцію спостереження. Такі ландшафтні комплекси називали «робленими» могилами, які належали до белігеративних фортифікаційних ландшафтів. Крім цього, кургани збільшували контрастність моногенних ландшафтних комплексів. За будовою вони нагадують піраміди, виконують концентраційну функцію енергетичних потоків.

Виділення насипних могильників в окрему групу може здатись спірним, бо їх розмір не завжди відповідає навіть рангу урочища. Але як показали польові дослідження, ландшафтні комплекси курганів настільки своєрідні і різноманітні, що їх виділення – реальна необхідність. За характерними ознаками і ландшафтною структурою виділено три варіанти тафальних ландшафтів:

Варіант поодиноких курганів відноситься до найпростіших тафальних ландшафтів. Їх вік – від кількох тисяч (бронзовий вік) до кількох сотень років. У пізньому періоді бронзового віку

формується невеликі за розмірами курганні могильники білогрудівської культури. Виявлені поблизу сіл Печера і Білий Камінь Вінницької області. Найбільші за розміром і найпоширеніші кургани скіфського часу (VIII-V сторіччя до н.е.). Поодинокі кургани складені сумішшю різних типів ґрунтів із лесом, лесовидними суглинками, глинами, інколи включають вапняк, пісковики, уламки граніту.

За висотою кургани можна розділити на три групи: низькі (0,5-3 м), середні (3-8 м) і високі (більші за 8-10 м). Усі високі і частина середніх курганів (могил) мають власні назви: Гострий, Лисий, Товстий, Високий, Сторожовий, Миронова, Сорока тощо. У лісостепу переважають низькі і середньовисокі кургани, які в процесі господарського освоєння зменшуються у розмірах. Наприклад, в околицях села Сорока Вінницької області курган мав початкову висоту 35 м, зараз – 18 м; по периметру 280 м.

У більшості обстежених курганів була виявлена природна закономірність: крутіший схил мав північно-західну орієнтацію, що пов'язано зі швидшим таненням снігу на цьому схилі і формуванні зсувних та осипних форм рельєфу.

Більшість поодиноких курганів розорана. На полях висота курганів не перевищує 2 м, схили покаті, інколи виділяються тільки у вигляді жовтих плям у ґрунтовому покриві. Нерозорані кургани добре помітні на місцевості. Від орних ландшафтів відокремлені уступом, схили круті, задерновані. Тут характерне поєднання ковилово-типчаккових асоціацій і бур'янів, типове для сусідніх полів, частину курганів засаджено сосною, ялиною, березою. Нерозорані

кургани взяті під охорону як археологічні пам'ятники.

Варіант курганних груп об'єднує від 3-х до 12-18-ти різновікових неоднакових за будовою, формою, розмірами і рослинним покривом курганів. Площі – 1,5-3,0 га. У кожній групі виділяється 1-2 великих кургани. Кургани зливаються або знаходяться один від одного на відстані від 6 до 25-30 м. На полях малі кургани й простір між великими курганами розорюється. Таку курганну групу (8 курганів) виділено в околицях села Сальник Вінницької області.

У IX-X сторіччях на території лісостепової зони існував один вид тафальних ландшафтів – круглі кургани з трупоспаленням, з наступним формуванням насипу. Курганні групи мали по кілька десятків насипів. Спорудження кургану – яскравий прояв язичеського ритуалу. Наприкінці X сторіччя, після хрещення Русі обряд трупоспалення витісняється похованнями сучасного типу (трупоположення).

У групах кургани збереглися краще. Рослинний і тваринний світ багатий рідкісними видами. Групи могильників утворюють переважно складні урочища. Могильники розорюються або знищуються лише у рідкісних випадках. Вони рідко використовуються в господарських цілях, заростаючи чагарниковою рослинністю.

Варіант курганних полів – оригінальний, але мало поширений вид. Переважно, це сільськогосподарські ландшафти, структура яких залежить від кількості курганів. Місцеве населення називає їх «поле на курганах». 28 курганів розташовані на полі (8 га) північно-

західніше села Паріївка Вінницької області [23]. Курганні поля помітно відрізняються від звичайних сільськогосподарських угідь. Їх поверхня горбиста, ґрунтовий покрив неоднорідний. На фоні деградованих чорноземів курганного поля поблизу села Паріївка добре помітні світлі ділянки з 30-40% вмістом лесовидних суглинків на місцях розораних курганів.

Кургани – цінні пам'ятники, які мають комплексне значення для науки. Вони концентрують у собі історію доетнічних стратів і відображають особливості формування етнокультурних ландшафтів регіону. Кургани – місця північної межі проникнення у лісостеп степових рослин: типчаку, тирси, ковили, осоки низької тощо; з чагарників – терену, степової вишні.

Частину класу тафальних ландшафтів можна віднести до ландшафтно-техногенних систем представлених підкласом *мегалітів* (мегалітичних споруд). Вони є ландшафтно-інженерними системами, побудованими з обробленого каменю. Частину мегалітів створювали прадавні цивілізації не як монофункціональні системи – тільки для тафальних процесів, а й для спостереження за Космосом або для проведення сакральних ритуалів (піраміди, дольмени, кромлехи). У більшості мегалітів простежено зв'язок їх розташування з геоактивними структурами Землі. Мегаліти у західній Європі датуються V тисячоріччям до н.е., в Індії (Ассам) – першими сторіччями нашої ери. Мегаліти є в Індонезії. Області поширення цих тафальних ландшафтів: Великобританія, західна Франція, Бельгія, Іспанія, Португалія, острови західного Середземномор'я, Скандинавія, північ Африки; Крим, Кавказ, Близький Схід, Іранське

нагір'я, Японія, М'янма, острови півдня Тихого океану.

До *підкласу мегалітичних* ландшафтів можна віднести *варіант пірамід* – ландшафтно-інженерних систем, що розташовані в Африці, Центральній Америці і західних районах Китаю. Варіант пірамід поділено на види кам'яних і земляних урочищ.

Це тафальні ландшафти, які мають геометричну форму піраміди (інколи сходиначасту або вежоподібну). Найвідомішими є гігантські гробниці давньоєгипетських фараонів 3-2 тис. до н.е., а також давньоамериканські храми (у Мексиці, Гватемалі, Гондурасі, Перу). Найбільші з них – піраміди Хеопса, Хефрена і Мікеріна – вважаються одним із Семи див світу. Піраміда Хеопса сягала висоти 147 м, а довжина сторони підніжжя – 232 м. Для її спорудження використано 2 300 тис. велетенських кам'яних блоків, середня вага яких становить 2,5 т. Плити не скріплювались будівельним розчином, лише дуже точна підгонка утримує їх разом. В Україні, умовно, до пірамід можна віднести гору Лева (м. Львів), Вовчу гору (м. Чорний острів Хмельницької області), піраміди Криму.

Підклас мегалітичних ландшафтів Європи поділений на варіанти: дольмени, менгіри, кромлехи.

Варіант дольменів (від брет. *taol maen* – кам'яний стіл) – штучні споруди з брил, у вигляді великого кам'яного ящика, накритого кам'яною плитою. В англomовних працях з археології термін вживається як узагальнений тип гробниць нестандартної структури. Прикладом дольмену є ворота з кам'яних брил у містечку Сатанові Хмельницької області, дольмен гори Богит (поблизу м. Гусятин Тернопільської області), поблизу сіл Довге,

Увисла, Харитонівка Тернопільської області [9].

Дольмени можуть формуватись системою *менгірів* (від нижньобретонського *maen* – «каміння», *hir* – «довгий»), представлених «стоячим» камінням різної конфігурації, що нагадує обриси людини або стелу, можуть утворювати кам'яне коло з монолітів (Карнак, Франція).

Група менгірів формує «алеї». *Варіант кромлехів* представлений кругами, викладеними камінням у формі спіралі або інших складних фігур із сакральними символами (Стоунхендж і Евбері в Англії). У центрі кромлеха можуть знаходитися дольмени. Тому кромлех має сакральньо-тафальний генезис.

Дольмени перекриті штучними пагорбами, але покриття ґрунтом сягало тільки даху. Археологи вважають, що дольмени були приміщеннями для похорону. Вони виконували функцію вівтаря (острів Гернсі) і використовувалися друїдами у релігійних обрядах. Поширені в Ірландії й Уельсі, в Девоні і Корнуеллі; на північно-заході Франції (Бретань); в Іспанії. Відомі також в північній Африці, Сирії, Японії. Інколи насип, який прилягає до дольмена має значний розмір, подібно до пагорбу Сідбарі (Великобританія) – 52 м у висоту і 96 м у діаметрі.

Менгіри і кромлехи пов'язані лей-лініями енергетичної сітки. Менгіри поєднують принцип Світової Гори або Світового Дерева та ідею сакрального каменю. Менгір є своєрідним енергетичним аналогом горба, а кромлех – долини, замкнутого місця. Тому, перший виконує дивергентну функцію енергетичних потоків, а другий – конвергентну. Більшість сучасних сакральних об'єктів

розташовані на підвищеннях, які крім сакральної функції (вище розташування від профанного), виконують й енергетичну функцію (розтікання, віддача енергії).

Мегаліти, розташовані в Полінезії, Меланезії і Мікронезії, мають вигляд платформи, спорудженої з необробленого каменю, утворені кам'яною кладкою, без використання цементу. Виділено варіанти: *трілітон* у місті Муа (острови Тонга), споруджений на стовпах з коралового вапняку, висотою 4,9 м і 6-метрової кам'яної поперечини, укріпленої в пазах; постамент, представлений платформою для поховання *аху* на острові Паски; в Тініані, на Маріанських островах, складається з груп конусів – стовпів коралів, з'єднаних разом.

Своєрідним варіантом тафальних ландшафтів є *ступи* (пагоди) – буддистські культові споруди, де зберігались священні реліквії і відбувалось поховання відомих осіб. Їх можна віднести як до тафальних, так і до сакральних ландшафтів. Це споруди 3-х частинної структури: сходиначаста основа, масивний основний об'єм, верхня частина – у вигляді багатоярусної парасольки. Райони поширення виду: Південно-Східна Азія (Індія, Шрі-Ланка, Таїланд, М'янма, В'єтнам, Китай). До найвищої у світі ступи відноситься пагода Джетаванарама у місті Анурадхапура (Шрі-Ланка), від якої залишилися лише руїни (її висота – 120 м).

Відповідно до природних умов, у сучасних тафальних ландшафтах сформувалась ландшафтна структура, яка має певні характеристики і повинна відповідати таким вимогам:

- створення ландшафтно-інженерних систем (кладовищ,

склепів) повинно відбуватись поза межами селитебних ландшафтів, на відстані не менше 300 м від житлових споруд. Хоча через історичні причини, частина кладовищ опинилися у межах міст і містечок;

- відстань до місць водозабору, розташованого нижче по елементу рельєфу, повинна бути не менша, ніж 500 м, але ця вимога часто порушується;
- територія повинна мати загальний ухил у протилежний бік від селитебних, сільськогосподарських та водних ландшафтів; ґрунт – сухий пористий, що забезпечує достатню проникність повітря, швидке просихання, поглинання рідких і видалення до атмосфери летючих речовин; ґрунтові води мають бути глибше 3 м від поверхні ґрунту; тафальний ландшафтний комплекс не повинен затоплюватись під час паводків.

До інших особливостей структури і функціонування тафальних ландшафтів можна віднести їх приуроченість до територій, насичених геопатогенними «вузлами».

Резюме

Виділення сакрального класу ландшафтів у групі гуманістичних зумовлено впливом етнокультури на антропогенні ландшафти та категоріями ієротопії й ієрофанії. З врахуванням географічного підходу виділено категорії ієротопії: сакральне і профанне, сакральний і релігійний простори, священне місце, сакральний ландшафт. Просторовість та інваріантність сакрального

ландшафту зумовлена співвідношенням ієрофанічної (священне – сакральне) і ієротопічної (сакральні ландшафти – профанні ландшафти) структури. Сакральний ландшафт формується зі священних місць, оточених профанними ландшафтами.

Для виділення класу сакральних ландшафтів використано ландшафтознавчий, історико-культурний, етнічно-конфесійний підходи. Це дозволило виділити підкласи: політеїстичний і монотеїстичний з відповідними ландшафтними варіантами. Частина варіантів політеїстичного підкласу представлені натуральними ландшафтами. Кожний з підкласів має специфічне ландшафтне розташування, залежно від етнічного критерію. У поліетнічних ландшафтах можливе накладання і перекриття як сакральних, так і профанних ландшафтів.

Сакральні ландшафти Поділля мають просторові особливості розташування: більшість християнських підтипів сформовані на місці слов'янських язичеських, для яких характерне підвищене гіпсометричне положення. Сакральні ландшафти церква – костел – синагога, які є домінантами містечка і міста, одночасно є культурними індикаторами поліетнічного страту ландшафту і формують ядро етнокультурних кварталів.

На основі ландшафтознавчих й антропогеографічних підходів виділено клас тафальних ландшафтів і здійснено його класифікацію. Тафальні ландшафти доповнюють сакральні, генетично і територіально з ними пов'язані (церква – катакомби; церква – цвинтар; кладовище – каплиця). Частина тафальних ландшафтів можуть виконувати сакральні функції: дольмени, менгіри, мавзолеї.

Клас тафальних ландшафтів представлений двома підкласами: могильників і мегалітів. У підкласі могильників виділено групи варіантів безнасіпних і насіпних могильників з відповідними варіантами, характерними для досліджуваного регіону.

Resume

The identification of a sacred class of landscapes within the group of humanistic landscapes is influenced by the ethnocultural impact on anthropogenic landscapes and the categories of hierotopy and hierophany. Taking into account a geographic approach, the categories of hierotopy have been distinguished: the sacred and the profane, sacred and religious spaces, sacred places, and sacred landscapes. The spatiality and invariance of the sacred landscape are determined by the relationship between the hierophanic (sacred) and hierotopic (sacred landscapes – profane landscapes) structures. The sacred landscape is formed by sacred places surrounded by profane landscapes.

To define the class of sacred landscapes, landscape-geographical, historical-cultural, and ethnic-confessional approaches have been used. This made it possible to distinguish subclasses: polytheistic and monotheistic, each with corresponding landscape variations. Some variations of the polytheistic subclass are represented by natural landscapes. Each subclass has a specific landscape distribution, depending on the ethnic criterion. In polyethnic landscapes, the overlay and intersection of both sacred and profane landscapes are possible.

Sacred landscapes in Podillia have specific spatial characteristics: most Christian subtypes are formed on the sites of Slavic pagan ones, which are characterized by an elevated hypsometric position. The sacred landscapes of churches, cathedrals, and synagogues, which are dominant in towns and cities, serve as cultural indicators of the polyethnic stratum of the landscape and form the core of ethnocultural quarters.

Based on landscape-geographical and anthropogeographical approaches, the class of tafal landscapes has been identified and classified. Tafal landscapes complement the sacred landscapes and are genetically and territorially related to them (church-catacombs, church-cemetery, cemetery-chapel). Some tafal landscapes can also fulfill sacred functions, such as dolmens, mounds, and mausoleums. The class of tafal landscapes is represented by two subclasses: burial mounds and megaliths. Within the burial mound subclass, groups of variations of non-mound and mound burials have been distinguished, each with variations characteristic of the studied region.

Список використаних джерел

1. Андрушків Б. Некрополі Тернопільщини, або Про що розповідають мовчазні могили. Бібліотечка: Некрополі України (Тернопільська область). Тернопіль: Підручники і посібники, 1998. 96 с.
2. Атаман Л. В. Атрактивність сакральних ландшафтів м. Вінниці. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. Вінниця, 2017. Вип. 29, №1-2. С. 113-117.*
3. Атаман Л. В. Особливості розміщення сакральних об'єктів Поділля. *Економічна та соціальна географія. Київ, 2014. Вип. 1 (69). С. 232–238.*
4. Атаман Л. В. Сакральні простори: поняття, характеристика. *Географические аспекты устойчивого развития регионов: Материалы II Международной научно-практической конференции (Гомель, 23-24 марта 2017 г.). Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2017. С. 38-41.*
5. Бубній П. Зарваницький духовний центр. *Тернопільський енциклопедичний словник. Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2004. Т. 1. А – Й. С. 619-620.*
6. Воловик В. М., Атаман Л.В. Сакральна концепція лімінальності. *Сакральне та туризм: матеріали міжнародньої науково-практичної конференції (Київ, 28 квітня 2023 р.). К.: ТОВ «Геопринт», 2023. С. 21-24.*
7. Воловик В. М. Еволюція сакральних ландшафтів. *Географічна освіта і наука Черкащини: ретроспектива, сучасні проблеми і перспективи розвитку, м. Умань, 8 жовтня 2015 р. Умань: ВПЦ «Візаві», 2015. С. 31-34.*
8. Воловик В. М. Етнокультурне ландшафтознавство. Хрестоматія. Вінниця, 2020. 170 с.
9. Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування. Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2013. 464 с.
10. Воловик В. М. Основи етнокультурного ландшафтознавства. Видання 2-е, доповнене. Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2015. 180 с.
11. Воловик В. М. Сакральні ландшафти: до постановки питання. *Географічна наука і практика: виклики епохи: матеріали міжнародньої наукової конференції, присвяченої 130-річчю географії у Львівському університеті (м. Львів, 16-18 травня 2013 р.). У 3-ох томах. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2013. Том 2. С. 67-71.*
12. Воловик В. М. *Тафальні ландшафти кладовищ. Географія та туризм: наук. зб. К.: Альтерпрес, 2012. Вип. 22. С. 282-290.*
13. Воловик В. М. Тафальні ландшафти. *Ландшафти і сучасність : збірник наукових праць. Вінниця: Гіпаніс, 2000. С. 197-199.*
14. Воловик В. М. Територіальні особливості єврейських тафальних ландшафтів Поділля. *Антропогенні географія й ландшафтознавство в ХХ і ХХІ століттях: збірник наукових праць. Вінниця-Воронеж. Вінниця: Гіпаніс, 2003. С. 123-126.*
15. Воловик В. М., Воловик А.В. «Язичницькі» ландшафти.

- Антропогенне ландшафтознавство: перспективи розвитку. Збірник наукових праць.* Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2013. С. 23-26.
16. Воловик В. М., Король В.В. Ієротопія сакральних ландшафтів. *Materiály XII mezinárodní vědecko - praktická konference «Moderní vymoženosti vědy – 2016». Díl 12. Ekologie. Zeměpis a geologie. Chemie a chemická technologie. Výstavba a architektura. Zemědělství. Zvěrolékařství.* Praha: Publishing House «Education and Science», 2016. С. 21-23.
 17. Воловик В.М. До питання класифікації тафальних ландшафтів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: географія. Вінниця, 2001. Вип. I. С. 99-110.*
 18. Воловик, В. М., Воловик О.В. Терминосистема сакрального ландшафтоведения. *Рухани жаңғыру аясындағы киелі жерлер географиясы және мәдениет: тәжірибе мен практика»: халықар. ғыл.-практик. конф. материалдары (26-27 сәуір 2018 ж.) – Алматы: Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, «Ұлағат» баспасы, 2018. 296 бет; «Сакральная география и культура в призме духовного обновления: Опыт и практика»: мат.-лы междунар. науч.-практ. конф. (26-27 апреля 2018 г.). Алматы: Казахский национальный педагогический университет имени Абая, издательство «Ұлағат», 2018. С. 28-31.*
 19. Воловик, В. М., Мамалига А.І. Польські сакральні ландшафти Поділля. *Materiały XII Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Strategiczne pytania światowej nauki - 2016» Volume 8. Medycyna. Nauk biologicznych. Ekologia. Geografia i geologia. Chemia i chemiczne technologie. Rolnictwo: Przemysł. Nauka i Studia.* С. 59-62.
 20. Воловик, В. М., Склярчук О.В. Сакральне місце: дефініція, класифікація. *Materiały XIV Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji, «Naukowa przestrzeń Europy - 2018», 07-15 kwietnia 2018 roku po sekcjach: Budownictwo i architektura. Geografia i geologia. Współczesne informacyjne technologie. Techniczne nauki. Fizyka. Chemia i chemiczne technologie.* С. 72-75.
 21. Гірництво й підземні споруди в Україні та Польщі (нариси з історії) / Г. Гайко, В. Білецький, Т. Мікось, Я. Хмура. Донецьк: УКЦентр, Донецьке відділення НТШ, «Редакція гірничої енциклопедії», 2009. С. 74-76.
 22. Гродзинський М. Д. Пізнання ландшафту: місце і простір: монографія. У 2-х т. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. Т. 2. 503 с.
 23. Денисик Г. І. Антропогенне ландшафтознавство: навчальний посібник. Частина I. Глобальне антропогенне ландшафтознавство. Вінниця: ПП «ТД «Едельвейс і К», 2012. 336 с.
 24. Денисик Г. І., Воловик В.М. Нариси з антропогенного ландшафтознавства: навчальний посібник. Вінниця: ГПАНІС, 2001. 171 с.
 25. Денисик Г.І., Воловик В.М., Яцентюк Ю.В., Кізюн А.Г. Моделі сакрального простору. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н.*

- Каразіна, серія «Геологія. Географія. Екологія», № 53 (2020). С. 106-119.*
26. Жадько В. А. Украинский некрополь. К., 2005. 346 с.
 27. Ковалёв А. П. Ландшафт сам по себе и для человека: монография. Харьков: «Бурун Книга», 2009. 928 с.
 28. Кислюк К.В., Кучер О.М. Релігієзнавство: Навч. посібник для студентів вузів. 3-є вид., перероб. і доп. К.: Кондор, 2004. 646 с.
 29. Лозко Г. С. Коло Свароже: Відроджені традиції. 3-тє вид., виправл. та доповн. Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2009. 228 с.
 30. Лозко Г. Українське язичництво. К.: Укр. центр духов. культури, 1994. 92 с.
 31. Митрополит Іларіон. Етимологічно-семантичний словник української мови. Т. 2. Е-Л. Вінніпег: Накладом Товариства «Волинь», 1982. 399 с.
 32. Очерки домашней и общественной жизни евреев. Их верования, богослужение, праздники, обряды, талмуд и кагал. Издание книгопродавца И. Л. Тузова, 1897. С. 30.
 33. Павлов С. В., Мезенцев К.В., Любіцева О.О. Географія релігій: навчальний посібник [для студентів географічних і філософських факультетів вищих навчальних закладів]. К.: АртЕк, 1999. 504 с.
 34. Природа і етнос / За ред. В. С. Крисаченко, М. М. Кисельов, С. А. Мороз. К.: Наукова думка, 1994. 208 с.
 35. Романчук С. П. Проблема сакральної традиції в ландшафті. *Фізична географія та геоморфологія. 2001. Вип. 41. С. 66-72.*
 36. Романчук С. П. Сакральні ландшафти. *Зб. наук. праць «Проблеми ландшафтного різноманіття в Україні».* К.: Інститут географії НАНУ, 2000. С. 144-146.
 37. Тютюнник Ю. Г. Ландшафт: етимологія, герменевтика, екзегетика. *Totallogy-XXI (Десятий випуск). Постнекласичні дослідження.* К.: ЦГО НАНУ. 2003. С. 54-71.
 38. Ханцеверов, Ф. Эниология гуманитарная. Т. 3. Одесса: Видавництво «Еніо», 2002. 316 с.
 39. Чайка В. Є. Урбоекологія. Вінниця, 1999. 368 с.
 40. Шевченко М. В. Природа сакральності ландшафту. *Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наукових праць. 2009. Вип. 458. С. 51-56.*
 41. Last Landscapes. The Architecture of the Cemetery in the West. London: Reaction Books, 2003. 223 p.
 42. Mishchenko O. Classification scheme of sacred landscapes. *European Journal of Geography. Volume 9 (4). 2018. P. 62-74.*
 43. Park Chris C. Sacred worlds. An introduction to geography and religion. London: Routledge, 1994. 332 p.

РОЗДІЛ 4

РОЗБУДОВА І РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ГУМАНІСТИЧНИХ АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТІВ

4.1. Рекреаційні осередки у збереженні історико-культурної спадщини

Часто пам'ятки ландшафтної архітектури ділять на дві групи: витвори садово-паркового мистецтва та історичні ландшафти [3, 7]. Перша група – сади, парки – вивчаються давно і їм приділено достатньо уваги. Друга, значно більша і різноманітніша, група пам'яток ландшафтної архітектури – ландшафти, сформовані у процесі різноманітних видів господарської діяльності. Якщо сади і парки частіше розбудовували як витвори мистецтва, то пам'ятки другої групи утворилися в результаті перетворень, направлених на вирішення господарських, технічних, військових або інших завдань. Однак, всі пам'ятки ландшафтної архітектури об'єднує одна загальна ознака: у продовж якогось історичного проміжку, рукотворний ландшафт, набув структуру і образ, що віддзеркалює відповідний етап життя того чи іншого суспільства. Цю структуру і образ необхідно зберегти або відтворити, здебільшого, шляхом реставрації. Якщо напрями і методи розбудови та відновлення садово-паркових ландшафтів достатньо розроблені й

випробувані, то збереження і раціональне використання історичних ландшафтів явно потребує розробки нових підходів. Одним із таких є використання рекреаційних осередків у процесі раціональної організації територій етнокультурних ландшафтів.

Географи і ландшафтознавці України більше уваги приділяють садово-парковим ландшафтам. Узагальнюючий аналіз цих досліджень представлений у монографії Г.І. Денисика і І.В. Кравцової «Садово-паркові ландшафти Правобережної України» [5]. Історичним ландшафтам приділено значно менше уваги. Загальний аналіз цих досліджень показує, що роль та значення рекреаційних осередків у раціональному використанні та збереженні пам'яток ландшафтної архітектури не розглядалися. Сучасний розвиток туристично-рекреаційної галузі в Україні підтверджує необхідність таких досліджень.

Як конкретно проявляється вплив рекреантів на стан і час функціонування різноманітних пам'яток ландшафтної архітектури розглянуто у публікаціях вітчизняних [10] і зарубіжних [12, 13] авторів. Їх аналіз показує, що зростання кількості відвідувачів – дуже суттєвий чинник перетворення, особливо, заповідного ландшафту і діє він багатогранно. Однак, прикінцевий результат не завжди залежить від того, поступово чи раптово збільшувалася кількість відвідувачів, хоча не кожна ландшафтна пам'ятка на це реагує однаково. Однак, якщо врахувати, що це майже неможливо, або можливо лише в окремих випадках, то кількість відвідувачів раціонально регулювати виходячи з критичних показників відповідного ландшафту, що визначають його стійкість. Ця

достатньо відома вимога рідко застосовується на практиці. Як приклад, Тиврівський історичний парк біля палацу графині Щербатової у Вінницькій області, що одночасно є пам'яткою ландшафтної архітектури державного значення, розрахований по кількості відвідувачів за розмірами його території та потребах у масовому відпочинку. Ці потреби часто перевищують навіть норми експлуатації звичайних паркових територій, що не мають історичного значення. Більше того, розрахунки кількості відвідувачів показують, що всі заходи з охорони і відновлення історичного образу, наприклад старої садиби, можуть бути даремними. Так, за розрахунками, сумарна очікувана кількість відвідувачів палацу Грохольських у містечку Вороновиця Вінницької області після його реставрації за кошти Євросоюзу, складе 800-900 осіб за місяць, однак ємність палацу і парку біля нього розрахована за нормами містечка (селища) лише 450-500 осіб. Це часто характерно для інших пам'яток ландшафтної архітектури, особливо в окремих районних центрах (містечках) та великих містах.

Варіант 1. У великих містах (Вінниця). Одним із найдоцільніших, а часто й єдиним способом захисту пам'яток, які необхідно зберегти від зовнішнього впливу – створення в його околицях рекреаційних мікро- і макроосередків, спеціально пристосованих для різноманітних форм відпочинку людей. За площею такі осередки можуть бути різними, інколи і досить великими та компактними. Зокрема, якщо необхідно «розвантажити» парк, то у вигляді рекреаційного осередку може бути парк-дублер, або «буферний» парк. Такий осередок може

безпосередньо примикати до будь-якого іншого заповідного історичного ландшафту – унікального комплексу природних об'єктів, архітектурних або археологічних пам'яток тощо (рис. 4.1 а). Створення нового рекреаційного осередку, дасть можливість не лише передбачити, але й створити всі необхідні для рекреантів послуги, яких часто не вистачає або не має на території історичного ландшафту. Цей варіант можна використовувати для збереження та раціонального використання історичних ландшафтів містечок Вороновиця (палац Грохольських, музей О. Можайського) та Немирова (палац графині Щербатої і парк).

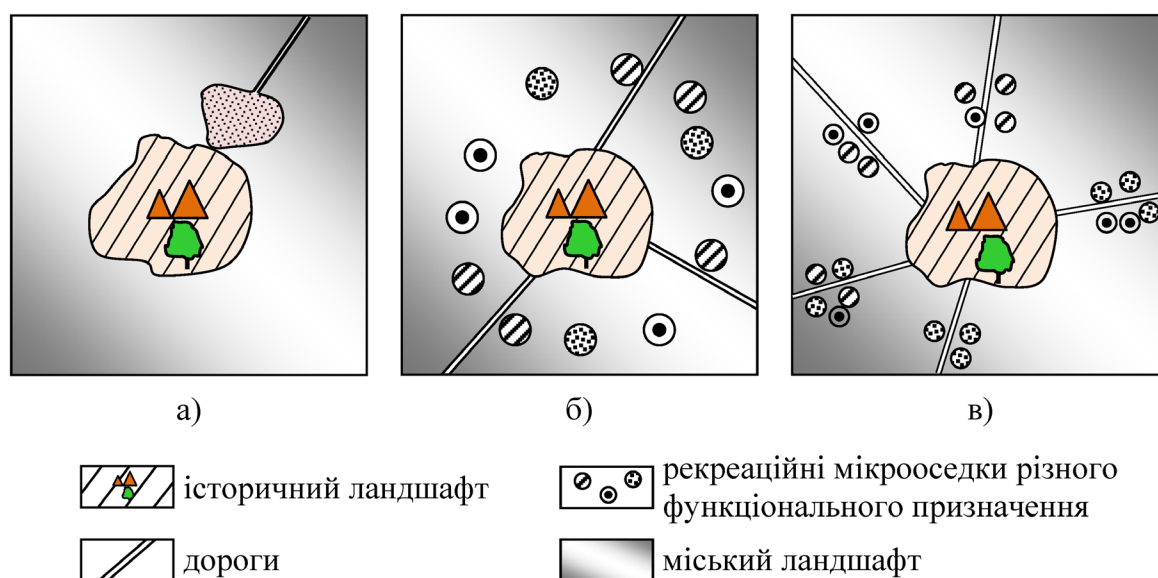

Рис. 4.1 Варіанти розбудови рекреаційних мікроосередків для зменшення рекреаційного навантаження та збереження пам'яток ландшафтної архітектури:

а) спеціалізований; б) кільцевий; в) зірчастий

Варіант 2. Обстеження історичних ландшафтів Середнього Побужжя показує, що в реальності рідко зустрічаються ситуації, коли безпосередньо біля пам'ятки є велика за площею вільна

територія, де можна створити необхідний допоміжний осередок. У такому випадку рекреаційні осередки доцільно формувати у найближчих околицях парку або історичного ландшафту, охоплюючи їх по периметру своєрідним кільцем (рис. 4.1 б). Рекреаційні осередки необхідно розмістити на шляхах найбільших потоків рекреантів. Як наслідок, рекреанти, що надають перевагу активним формам відпочинку, залишаться у створених для них рекреаційних осередках, а базову, історичну зону заповідного ландшафтного комплексу, відвідають лише частина рекреантів, що зацікавлена в огляді пам'ятки, або просто хочуть прогулятися. У межах Середнього Побужжя така схема (варіант 2) запропонована для м. Тульчин (палац і парк Потоцьких).

Варіант 3. У процесі дослідження формування сучасних рекреаційних ландшафтів Середнього Побужжя, часто зустрічались історичні ландшафти «затиснуті» міською або містечковою забудовою. Біля них не має вільних ділянок для розбудови допоміжних рекреаційних осередків. У таких випадках, найбільш раціональним є проведення реконструкції навколишньої забудови з метою створення низки спеціалізованих рекреаційних мікроосередків різного призначення (спортмайданчики, дитячі та ігрові майданчики, зупинки для автобусів, міні-базари). Якщо їх розмістити на основних шляхах руху рекреантів до рекреаційного об'єкту (пам'ятки), вони виконають роль «фільтра», як і кільцеві схеми. Цей варіант розміщення рекреаційних мікроосередків можна назвати «зірчастим» (рис. 4.1 в) [6].

Розглянуті три варіанти формування рекреаційних осередків

для збереження пам'яток ландшафтної архітектури, більшість з яких придатні й для рекреаційних цілей, найкраще використовувати в умовах сучасних міст і містечок Середнього Побужжя (рис. 4.2; 4.3). Тут майже всі пам'ятки перевантажені, особливо в дні «пік».

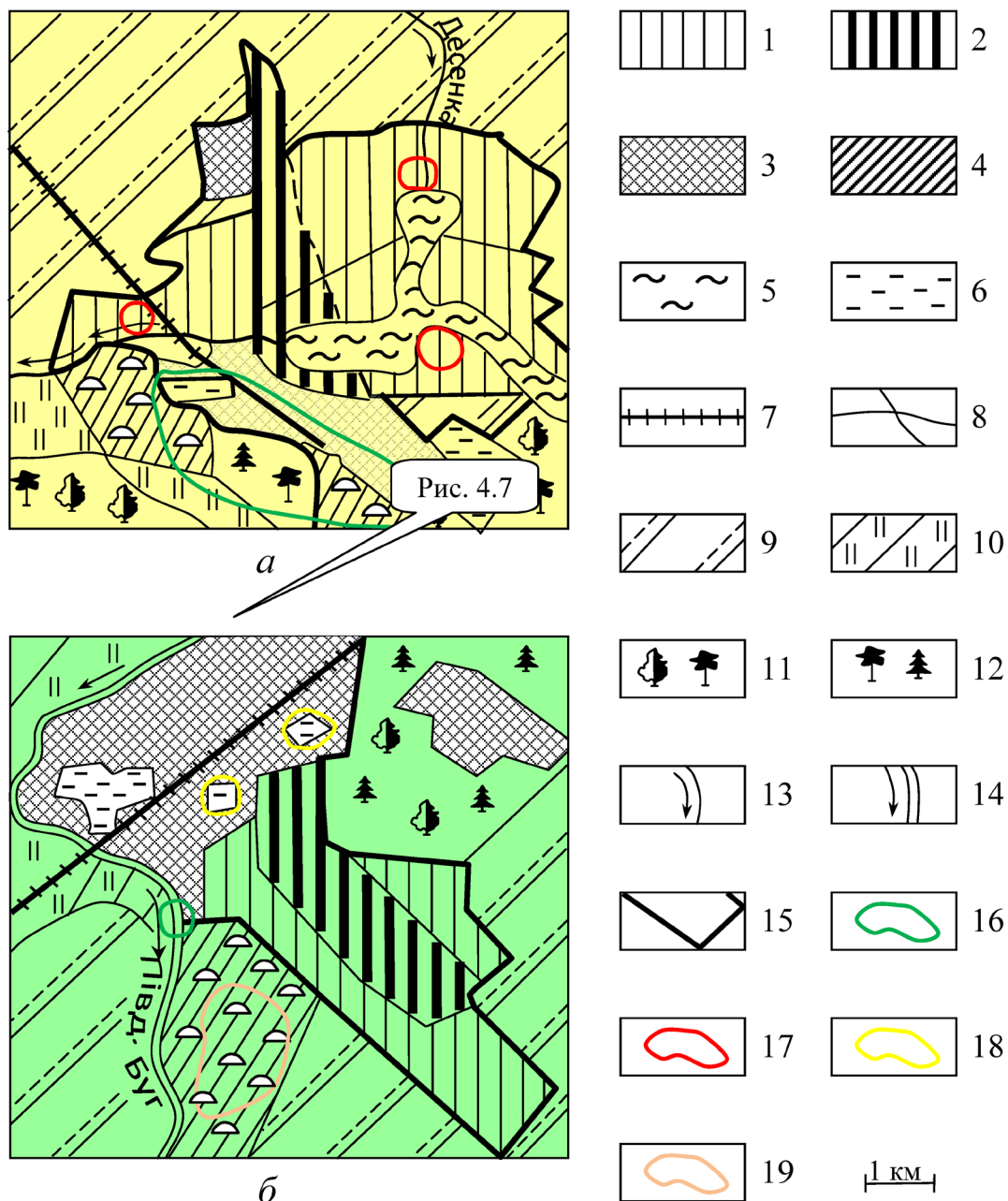

Рис. 4.2 Пропоновані рекреаційні мікросередки у містечкових ландшафтах: а – Турбова, б – Гнівані (приміська зона Вінниці)

Селитебні: 1 – малоповерхові, 2 – багато- (3-5) поверхові, 3 - селитебно-промислові; 4 - гірничо-промислові. **Водні антропогенні:** 5 – водосховища, 6 – відстійники. **Дорожні:** 7 – залізничні, 8 – шосейні. **Сільськогосподарські:** 9 –

польові, 10 – лучно-пасовищні. **Лісові антропогенні насадження:** 11 – дубово-соснові, 12 – сосново-ялинові. **Інші позначки:** 13 – річка Десенка (напря́м течії), 14 – річка Південний Буг (напря́м течії), 15 – межі містечок, 16 – рекреаційні осередки: а – музей індустриальної культури середини ХХ ст. (під відкритим небом); б – рибної ловлі; в – відпочинково-риболовні у рекультивованих кар'єрах (проект рис. 4.3); г – відпочинковий водно-спортивний (перспективний).

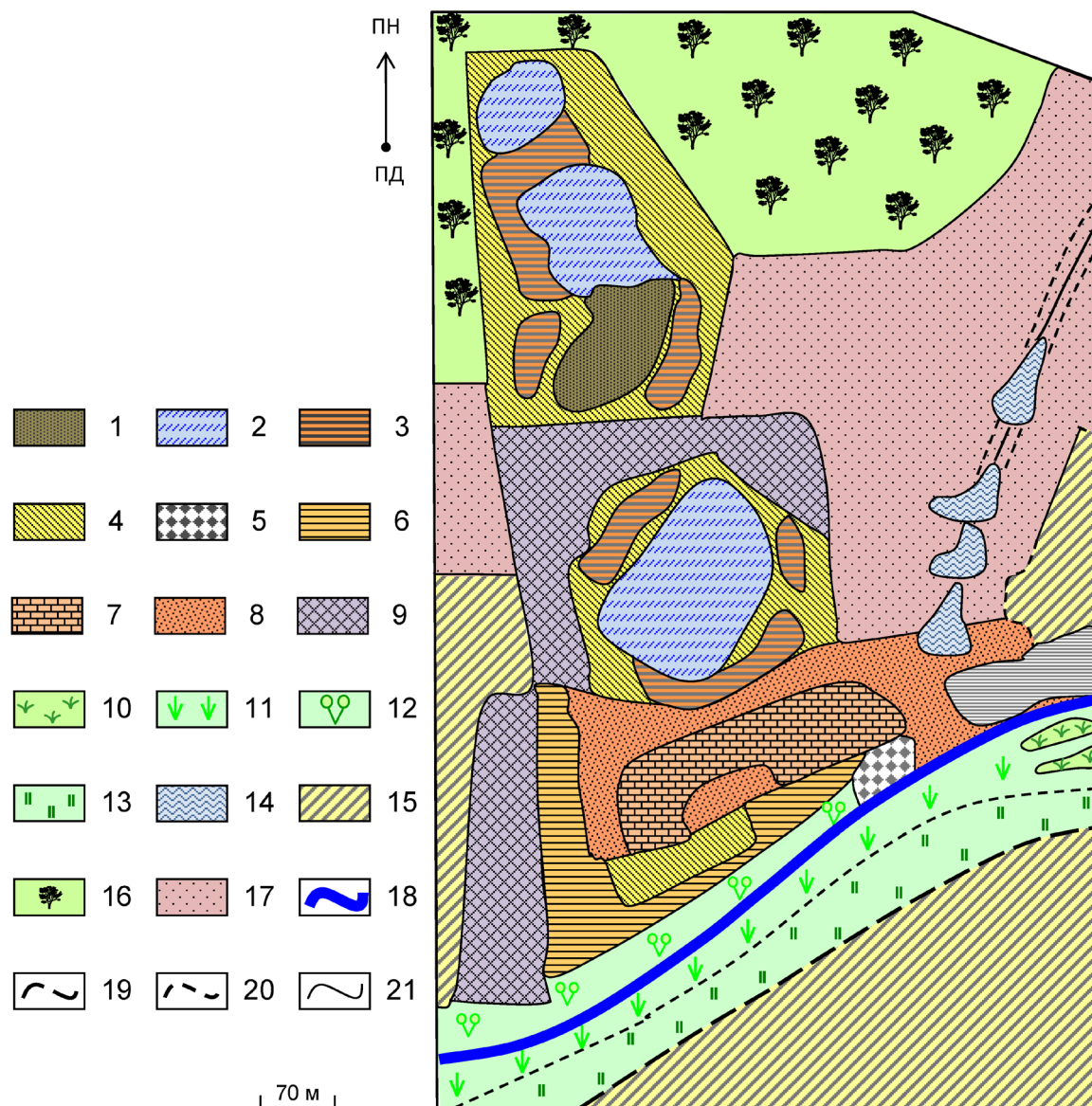

Рис. 4.3 Проект рекреаційного освоєння антропогенних водойм

Гніванських розробок гранітів у Вінницькій області

Промислові ландшафти: Кар'єрно-відвальні. Гранітний варіант типу місцевостей кам'янистий бедленд. Урочища. 1 – рівна, без рослинності, поверхня дна гранітного кар'єру, 2 - глибокі (2-5 м) водні комплекси в кар'єрах, 3 - горбисті гранітно-суглинисті відвали з переважанням бур'янових асоціацій, 4-мікрогорбкуваті суглинисто-каоліново-піщані поверхні з переважанням полинових асоціацій, 5- горбкувата поверхня дрібно щєбнюватих гранітних

відвалів без рослинності, 6 - бугристі каоліново-суглинисті відвали з переважанням підбілово-полинових асоціацій, 7 - рівна поверхня піщано-суглинистого гідровідвалу, заросла полином гірким і пирієм повзучим, 8 - рівна піщано-суглиниста поверхня гідровідвалу без рослинності.

Інші ландшафтні комплекси техногенного походження: 9 - промислові площадки.

Сільськогосподарські ландшафти. *Заплавні.* *Лучно-пасовищні.* *Урочища:* 10 – вологі западини з осоковою рослинністю, 11 – злаково-різнотравні вологі луки під випас, 12 – вербняки на зволжених пониженнях заплав, 13 – різнотравно-злакові луки, що використовуються під сінокосіння і випас, 14 – ставки, глибиною 1,5 – 2 м для промислових потреб; *Надзаплавно-терасові.* *Польові:* Урочища: 15 – рівні розорані поверхні першої тераси на сірих деградованих лісових ґрунтах. *Урочища лісового типу:* 16 – штучні, 30-50-річні насадження ялини і дуба.

Селитебні ландшафти. 17 – сільські селитебні ландшафти;

Інші ландшафтні комплекси: 18 – русло річки Південний Буг.

Межі ландшафтних комплексів. *Натуральних:* 19 – типів місцевостей, 20 – урочищ. *Антропогенних:* 21 – типу місцевостей кам'янистий бедленд.

Однак, у межах Середнього Побужжя є ще багато пам'яток, що розташовані далеко від великих міст та містечок, або відносно недалеко, але важкодоступних для масового відвідування рекреантами місцях. Здебільшого вони занедбані і часто руйнуються не від надмірних рекреаційних навантажень, а від запущеності й відсутності коштів на благоустрій. Коли вони стають об'єктами масового туризму, то виникають ті ж проблеми, що у міських пам'яток ландшафтної архітектури, лише у деяких інших формах. Важливо також зазначити, що негативні наслідки стихійного масового використання пам'яток ландшафтної архітектури або історичних ландшафтів проявляються не лише у їх частковому руйнуванні. Значно гірше, коли наслідки масової рекреації або туризму призводять до зміни композиційної єдності ландшафту (яка і робить його пам'яткою, що заслуговує збереження), а це в свою чергу може призвести до зміни стану або

типу ландшафтів. Зокрема, рекреаційний ландшафт поступово може перетворитися в рекреаційно-дигресійний. До занепаду рекреаційної значимості пам'яток ландшафтної архітектури або й рекреаційного ландшафту може призвести й необґрунтоване розташування об'єктів сфери обслуговування (дигресійних рекреаційних мікроосередків), будівлі використання яких поступово «затіняють» ландшафтно-архітектурну пам'ятку [6].

Дослідження ролі та значення рекреаційних осередків у процесі активного використання та збереження пам'яток ландшафтної архітектури (садово-паркових ландшафтів та історичних ландшафтів) лише розпочалися. Такі дослідження є прикладними для України та окремих її регіонів, серед яких і Поділля. У межах регіону зосереджено близько двох тисяч різноманітних пам'яток, які активно використовують зараз, а також є можливості такого використання у найближчому майбутньому, зокрема в туристично-рекреаційній сфері. Проведені конструктивно-географічні й ландшафтознавчі дослідження дають можливість зробити висновок, що одним із шляхів реального збереження наявних пам'яток ландшафтної архітектури у процесі їх туристично-рекреаційного використання є застосування у їх розбудові та подальшій експлуатації рекреаційних осередків.

4.2. Шляхи поліпшення сучасної мережі садово-паркових ландшафтів

Сьогодні розглядається проблема відновлення та збереження парків магнатських резиденцій та історико-культурних ландшафтів

інших категорій. Одним із засобів покращення організації відновлення та збереження пам'яток ландшафтної архітектури є багатостадійне проєктування територій, яким зокрема займається інститут «Діпромiсто». Український державний інститут проєктування міст «Діпромiсто» головний в Україні з містобудівного проєктування та один з провідних у галузі ландшафтної архітектури. Важливу роль у комплексних роботах відіграють і парки колишніх резиденцій. «Діпромiсту» належить методика комплексної розробки проєктів зелених зон міст та ініціатива у розробці перспективних планів створення і розвитку зелених зон України. У 1990 році Діпромiстом розроблений проєкт реставрації історичної пам'ятки садово-паркового мистецтва «Олександрії». Комплексний підхід в процесі планувальної організації озелених територій, починаючи від проєктів генеральних планів міст, можна показати на прикладі м. Умані Черкаської області. Генеральний план цього міста був розроблений Діпромiстом у 1991 році. У прийнятій у генеральному плані системі зелених насаджень міста провідне місце займає дендропарк «Софіївка». Тому в генеральному плані були враховані проєктні пропозиції інституту «УкрНДІнжпроект», який у 1990 році розробив проєкт благоустрою, відновлення і розширення дендропарку «Софіївка», а також проєкт його охоронної зони. При цьому вважається, що охоронна зона є і перспективною межею парку, тобто допускається поступове, в міру можливостей, розширення парку. У охоронну зону частково включені землі Уманського національного університету садівництва і навчгоспу «Родниківка», землі селекційної станції, ділянки території житлової забудови, що

межує з парком, а також урочище річки Кам'янки. На охоронну зону поширюються відповідні рекомендації щодо її режиму [5].

Оптимальне функціонування Національного дендрологічного парку «Софіївка» НАН України буде забезпечене за рахунок створення буферної зони між малоповерховою забудовою селитебного ландшафту міста Умані, сільськогосподарськими угіддями та територією садово-паркового ландшафту. Це позитивно впливатиме на функціонування системи парку в зв'язку із послабленням агресивного впливу більш антропогенізованих систем міського ландшафту. Глибина буферної смуги проєктується приблизно в 1/10 ширини парку, але не менше 10 м і не більше 150 м [5]. Також, з метою зниження навантаження на міський ландшафт за рахунок зменшення кількості автотранспорту, який привозить на екскурсії туристів, та організації території, в межах якої можливе розширення наукової діяльності установи, варто розширити територію парку, приєднавши землі навчгоспу та інституту тютюнництва. Розвиток парку буде відбуватися у східному напрямку. Будуть приєднані урочища вододільного типу місцевостей, що позитивно впливатиме на процеси тепло-, волого- й органічно-мінерального обміну.

У контексті сучасних умов актуальним є питання розширення мережі садово-паркових ландшафтів. Це збільшить загальну площу міських зелених насаджень; створить можливості для демонстрації та впровадження цінних для зеленого будівництва у міських і сільських умовах рослин; зберігати рідкісні та зникаючі види конкретного регіону; вести пропаганду наукових і

природоохоронних знань.

З метою збереження та поліпшення структури садово-паркових ландшафтів Правобережного лісостепу України необхідно вжити такі заходи: поліпшити утримання елементів благоустрою об'єктів (доріг, алей, малих архітектурних форм, огорожі); розчистити від малоцінних насаджень і дикої порослі; створити нові насадження, відновити наявні та створити нові газони; здійснити реконструкцію схилів, водойм, зливостоків, ставків, меліоративної і дренажної систем, водопровідної і поливної мереж; впорядкувати межі садово-паркових ландшафтів; винести з території споруди, не властиві заповідним об'єктам; провести квіткове озеленення (створити клумби, рабатки, живі огорожі).

Отже, вивчення садово-паркових ландшафтів повинно бути комплексним. Режим охорони для кожного парку повинен розроблятися спільно. Також варто посилити еколого-географічні дослідження старовинних парків, включаючи такі напрями: проведення історико-архівних досліджень, спрямованих на виявлення еколого-географічного стану парків-пам'яток у минулому; проведення еколого-географічного (з урахуванням соціально-економічних, культурно-естетичних і виховних аспектів) дослідження стану старовинних парків у цей час і складання еколого-географічного опису і документації по кожному з них окремо; виявлення незадовільних в еколого-географічному відношенні парків і розробка рекомендацій щодо покращення їхнього стану з урахуванням соціально-економічних, культурно-виховних і рекреаційних аспектів; підготовка перспективних планів

еколого-географічних заходів, спрямованих на збереження, а при необхідності і відновлення їх стану; розробка методики еколого-географічного моніторингу за станом старовинних парків, адаптованих до регіональних умов з врахуванням соціально-економічного розвитку регіонального середовища і об'ємів рекреаційного навантаження.

Садово-паркові ландшафти у системі екомережі України.

Розміщення природно-заповідних територій та об'єктів в Україні дуже нерівномірне, особливо у Лісостеповій зоні. Вчені зазначають, що серед областей України у Вінницькій, Київській та Черкаській відсоток заповідності є дуже низьким (0,7-1,4 %), хоча в них збереглися ще достатні площі природної рослинності з багатим тваринним світом. А також наголошують на тому, щоб мережа природно-заповідних територій була репрезентативною, варто забезпечити заповідниками та національними природними парками всі області, провінції фізико-географічного районування, а іншими категоріями – нижчі структури районування. Дієвою система на нижчому рівні стане тоді, коли кожний об'єкт буде реально забезпечений в науковому, правовому, адміністративному, організаційному, фінансовому відношеннях. У 1994 році було зарезервовано під об'єкт вищого рангу (національний природний парк) – Південноподільські ліси (16480 га) у Вінницькій області. Згідно програми «Заповідники» міг бути створений національний природний парк «Черкаський бір» (40000 га), а також Південноподільський природний заповідник (16480 га). На жаль, жодний із цих об'єктів ще не створено. Науковцями кафедри

фізичної географії природничо-географічного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського розроблені проекти створення національних природних та регіональних ландшафтних парків на території Вінницької області. У густонаселених регіонах Поділля пропонується створення природно-рекреаційних регіональних ландшафтних парків, наприклад, на Середньому Побужжі – «Побузьке Полісся» між містами Вінниця і Хмільник, «Побузькі пороги» – в районі сіл Печера і Стрільчинці, Гнівансько-Вітавського гранітного кар'єру Вінницької області. Національні природні парки створюються з метою збереження природних комплексів, які мають особливу екологічну, історичну та естетичну цінність, сприятливе поєднання природних і культурних ландшафтів і використання їх в рекреаційних, просвітницьких, наукових і культурних цілях. Такі ж функції виконують і регіональні ландшафтні парки. Як впливає із їхнього функціонального призначення національні природні і регіональні ландшафтні парки є, водночас, об'єктами двох територіальних структур: природоохоронного та соціально-економічного комплексів. Поєднання двох функцій: збереження природи і оздоровлення населення вдається реалізувати за рахунок створення в межах НПП і РЛП різних територіально-функціональних зон. Зона непорушного заповідного ландшафту охоплює території та об'єкти природно-заповідного фонду, які увійшли до складу парків, та перспективні для заповідання природні комплекси, спроможні забезпечити не тільки збереження, а й повноцінне відтворення природних компонентів і їх угруповань. У

межах цієї зони встановлюється відповідний природоохоронний режим, ведуться наукові спостереження та дослідження. Рекреаційна зона включає природні та історико-культурні об'єкти, екологічні і туристичні стежки, оглядові площадки, укриття від негоди, місця для розпалювання вогнищ, короткотривалого відпочинку. У межах цієї зони розробляється науково обґрунтоване рекреаційне навантаження на природні комплекси, яке дає змогу регулювати їх відвідуваність рекреантами. Обслуговуюча зона включає території, на яких розташовані готелі, кемпінги, наметові містечка, бівуачні галявини, туристичні бази, екскурсійні бюро, підприємства громадського харчування, торгівлі, культурно-побутові об'єкти, селитебна зона. Господарська зона включає території інших землекористувачів, що входять до складу парку, на яких здійснюються господарська діяльність населення у відповідності до встановлених норм. Було запропоновано створення національного природного парку «Центральне Поділля», який включатиме 34 існуючі заповідні об'єкти загальною площею 1282,2 га в межах колишніх Вінницького (14 заповідних об'єктів загальною площею 1095,1 га), Калинівського (4 заповідні об'єкти площею 150,7 га), Літинського (6 заповідних об'єкти площею 81,1 га) і Хмільницького (8 заповідних об'єкти площею 75,3 га) адміністративних районів. Загальна площа національного природного парку повинна становити 46000 га. Територія національного природного парку характеризується наявністю природних комплексів з асоціаціями рослинних угруповань, в яких зростає 10 видів рослин, занесених до Червоної книги України.

Національний природний парк «Південне Поділля» спроектований як еталон збереження широколистих ландшафтів центральної частини України. Підставою для встановлення природничо-господарського значення території, проведення функціонального зонування та економічного обґрунтування доцільності створення такої категорії заповідної території в умовах колишнього Чечельницького району Вінницької області є попередні висновки досліджень, зроблених Міжвідомчою комплексною лабораторією наукових основ заповідної справи НАН України та Мінекобезпеки України в 1997 році та співробітниками кафедри фізичної географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського в 1998 році [5].

Формування Печеро-Стрільчинецького ландшафтно-рекреаційного парку відбувається на основі рекреаційних ландшафтів, що розташовані на двох ділянках річки Південний Буг, які приурочені до каскадів порогів у районах сіл Стрільчинці-Рогізна та Печера-Сокілець. У 2005 році проведено обґрунтування створення регіонального ландшафтного парку «Середнє Побужжя», де Печеро-Стрільчинецький рекреаційно-ландшафтний парк переважно віднесено до зони стаціонарної та нестаціонарної рекреації: в межах парку також виділено господарську зону та перспективні об'єкти ПЗФ [2].

Для частини Печеро-Стрільчинецького ландшафтно-рекреаційного парку (ділянка «Рогізна–Печера-Сокілець») створено сучасні картосхеми, зокрема рекреаційні (рис. 4.4) ландшафтні комплекси, які можна використовувати для створення прогнозної та

трансформаційної карт антропогенних ландшафтів. Для створення картосхем використовувалась методика укладання спряжених карт. Для цього використані топографічні карти масштабу 1:100 000, фондові та архівні матеріали, матеріали польових досліджень.

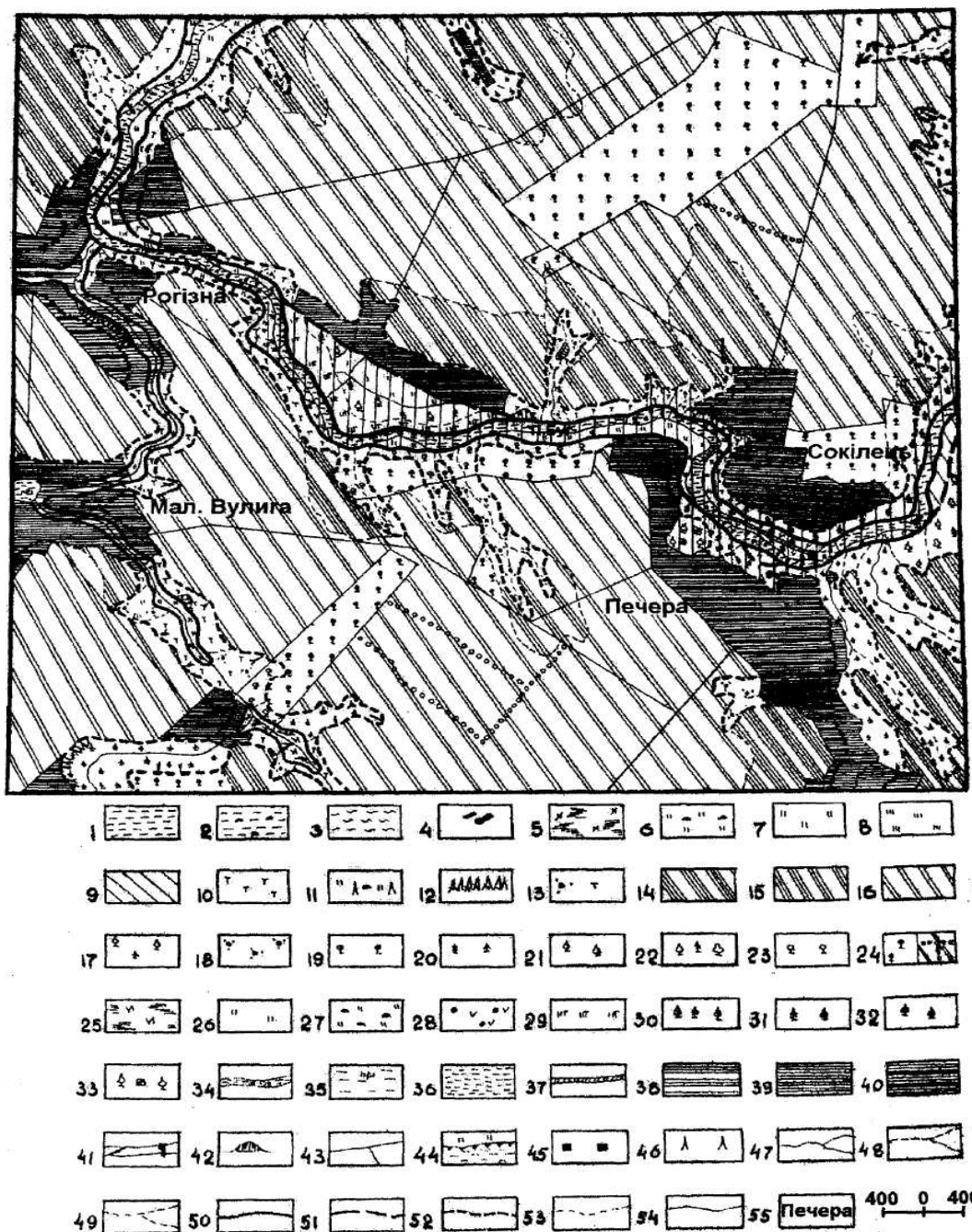

Рис. 4.4 Сучасні ландшафти району

Печеро-Стрільчинецького ландшафтно-рекреаційного парку

Річище річки Південний Буг. Урочища: 1 – неглибокі (2-4 м) плеса, з мулистим і піщано-мулистими днищами; 2 - крупно брилисті, 2-3 ступінчасті

гранітні пороги з острівцями чагарників верби ламкої, болотяної рослинності; 3 - неглибокі (0,5-1,5 м) перекази, з кам'янистими і гравійно-кам'янистими днищами; 4 - наносні острови (0,1-0,3 га), складені піщано-глинистими відкладами з чагарниками верб, вільхи чорної, рідше болотяної рослинності.

Сільськогосподарські ландшафти. Заплавний лучно-пасовищний тип місцевостей. Урочища: 5 - вирівняні поверхні заболоченої заплави, яке частково використовується під сінокоси; 6 - горбиста алювіальна поверхня низької (1,5-2 м) заплави з крупними брилами граніту і переважанням лапчатко-гравілатової асоціації, яке використовується під пасовище; 7 - сінокісно-пасовищні різнотравні луки низької зволоженої заплави. Надзаплавно-терасовий тип місцевостей. Урочища лучно-пасовищного типу: 8 - вирівняна поверхня першої тераси з домінуванням осоково-різнотравних асоціацій на реградованих сірих ґрунтах, використовується під випас худоби. Урочища польового типу: 9 - поверхні першої надзаплавної тераси, що використовуються під кормові культури, на ясно-сірих реградованих ґрунтах. Схилловий тип місцевостей. Урочища лучно-пасовищного типу: 10 - круті (20-30°) остепнені схили, інтенсивно використовуються під випас з переважанням типчаково-мятликової асоціації на змитих сірих лісових ґрунтах; 11 - круті (30-35°) еродовані кам'яністі схили з переважанням злаково-різнотравної рослинності на сильно змитих сірих лісових ґрунтах; 12 - круті (20-30°) сильно еродовані (бедленд) схили з пустирно-різнотравною рослинністю, частково використовуються під випас; 13 - остепнені балки з кущами глоду, шипшини, ліщини на змитих сірих лісових ґрунтах. Плакорний тип місцевостей. Урочища польового типу: 14 - покаті (6-8°) лесові поверхні на еродованих сірих лісових ґрунтах; 15 - улоговини стоку на змитих сірих лісових ґрунтах; 16 - хвилясті лесові поверхні на деградованих сірих лісових ґрунтах.

Лісові антропогенні ландшафти. Надзаплавно-терасовий тип місцевостей. Урочища: 17 - слабкопоката поверхня другої тераси з вторинними березово-ялиновими лісами на ясно-сірих супіщаних ґрунтах. Схилловий тип місцевостей. Урочища: 18 - круті (14-18°) схили балок порослі плодом, лісовими грушею і яблунею, шипшиною на змитих сірих лісових ґрунтах; 19 - круті (12-16°) схили балок з насадженнями дубу, клену, берези на сірих деградованих ґрунтах; 20 - круті (14-18°) схили балок засаджені ялиною і сосною звичайними на сильно змитих сірих ґрунтах; 21 - круті (20-30°) схили зі вторинними грабово-кленовими лісами на сильно змитих сірих ґрунтах; 22 - круті (18-20°) схили з сосново-дубово-грабовими лісами на змитих сірих опідзолених ґрунтах; 23 - круті (25-30°) схили з насадженнями дубу, ясену, інколи ялини на змитих сірих ґрунтах. Плакорний тип «місцевостей. Урочища: 24 - слабкохвилясті лесові поверхні з насадженнями дубу черешчатого на сірих лісових ґрунтах.

Рекреаційні ландшафти. Заплавний тип місцевостей. Урочища: 25 - вирівняна поверхня низької зволоженої заплави з лучно-болотяною рослинністю; 26 - вирівняна поверхня низької (1,5-2 м) вологої заплави з лучно-різнотравною рослинністю; 27 - горбиста поверхня низької (1,5-2 м) заплави з крупними брилами граніту і осоково-різнотравною рослинністю; 28 - слабкопохилена поверхня високої (2-3,5 м) заплави з насадженнями осики, тополі, вільхи на зволужених ясно-сірих ґрунтах. Надзаплавно-терасовий тип місцевостей.

Урочища: 29 - вирівняна поверхня першої тераси з різнотравними луками на ясно-сірих реградованих ґрунтах; 30 - парк на слабкопохиленій поверхні другої тераси зі вторинними дубово-березо-ялиновими лісами на ясно-сірих ґрунтах. Схиловий тип місцевостей. Урочища: 31 - балки з ялиново-березовими насадженнями на змитих сірих опідзолених ґрунтах; 32 - круті (20-30°) схили з грабово-дубово-ясеневими лісами, виходами гранітних скель на змитих сірих ґрунтах. Плакорний тип місцевостей. Урочища: 33 - рівна поверхня, зайнята під санаторій і парк з 200-300 літніми липами. 34 - русло річища, інтенсивно використовується в рекреаційних цілях.

Водні антропогенні ландшафти. Урочища: 35 - активно заростаючі ставки, глибиною 1-1,5 м на заплавному типі місцевостей; 36 - неглибокі (до 2 м) ставки на схиловому типі місцевостей (в балках); 37 - неглибокі (0,5-їм), шириною 10-15 м канали.

Селитебні ландшафти. Сільські селитебні ландшафти: 38 - на заплавному типі місцевості, 39 - на схиловому типі місцевості, 40 - на плакорах. Урочища техногенного походження, 41 - невисокі (1-1,5 м) гранітні греблі і дамби, 42 - невеликі (до 0,5 га) гранітні кар'єри, які заростають рудеральною рослинністю, 43 - асфальтовані, гравієві і ґрунтові дороги. Інші урочища: 44 - високі (15-20 м) гранітні кручі зі слідами обвалів, що заростають шипшиною, гордовиною, лісовими грушею і яблунею, 45 - супіщано-глинистий уступ (1,5-2 м) першої тераси, 46 - молоді яри, які утворились в піщано-глинистих і лесових відкладах; 47 - штучні русла струмків; 48 - природні русла струмків і приток; 49 - водотоки, пересихаючі до середини літа. Межі типів місцевостей: 50 - заплавного і надзаплавно-терасового; 51 - надзаплавно-терасового і схилового; 52 - схилового і плакорного. Межі урочищ: 53 - природних; 54 - антропогенних. 55 - назви сіл.

Основою для ландшафтно-рекреаційного парку є натуральні та антропогенні ландшафти. З антропогенних домінуючими є сільські селитебні та сформовані рекреаційні. Для натуральних характерні добре збережені ландшафтні комплекси, високий рівень ландшафтного різноманіття (наявність сильно розчленованого рельєфу з вираженими висотними рослинними поясами, ділянки глибоко врізаного річища Південного Бугу, райони з розвиненою яружно-балковою мережею); високий рівень біологічної різноманітності (поєднання ділянок-еталонів, репрезентативних для ландшафтів регіону, з унікальними об'єктами рослинного і тваринного світу). Для рекреаційних ландшафтів значними є: висока

рекреаційна придатність (значні можливості для різних видів рекреації, зокрема й «зеленого» туризму); придатність території для водного туризму характеризується шириною і глибиною водотоків, швидкістю течії, звивистістю русла, наявністю порогів.

Найбільше значення мають ландшафтні комплекси, що характеризуються максимальною різноманітністю форм рельєфу і рослинності, наявністю великих водотоків або водоймищ, що дозволяє розвивати широкий спектр рекреаційної діяльності; мальовничість, високі естетичні якості (наявність значної кількості природних феноменів з унікальними візуальними характеристиками, висока пейзажна різноманітність і виняткові естетичні якості загалом, органічні вкраплення цінних ділянок культурного ландшафту); комфортність природно-кліматичних умов (сприятливий клімат і відсутність негативних чинників обмежуючих рекреаційну діяльність). Для селитебних ландшафтів парку важливими є історико-культурні надбання: пам'ятники історії, культури, археології, садово-паркового та інженерного мистецтва.

Збереження природних ландшафтів, що мають історико-культурне значення. Значна кількість садово-паркових ландшафтів, що були створені у XVII–XIX століттях мають велике історико-культурне значення, адже пов'язані з життям та діяльністю окремих відомих постатей. Наприклад, садиба Можайських у смт. Вороновиці Немирівського району Вінницької області, з ім'ям Софії Главані-Вітт-Потоцької та Станіслава Щенсного Потоцького – палац та парк «Хороше» у Тульчині, Національний дендрологічний парк «Софіївка» НАН України; садиба Енгельгарда у с. Будище

Звенигородського району Черкаської області – з Т.Г. Шевченком; Печерський парк – не лише асоціюється з родиною Потоцьким, Григорієм Дукою, на території об'єкту знаходиться мавзолей, побудований відомим архітектором В. Городецьким; Немирівський парк відвідували Ф. Ліст, Оноре де Бальзак; Браїлівський парк – улюблене місце відпочинку П.І. Чайковського.

Через територію Правобережного Лісостепу проходить Галицько-Слобожанський широтний екокоридор та Бузький, Дністровський і Дніпровський екокоридори національної екомережі України. На локальному рівні вчені пропонують виокремлювати річково-долинні екокоридори, що формуватимуть основу місцевої екомережі. Садово-паркові ландшафти Правобережного лісостепу України – це екоядра локальних екомереж території.

4.3. Ландшафтний кадастр як вихідна умова моніторингу сакральних ландшафтів

Важливою складовою конструктивно-географічних досліджень є ландшафтний моніторинг, який доцільно починати з інвентаризації етнокультурних ландшафтів – створення *ландшафтного кадастру*, який характеризують як основну форму якісного і кількісного обліку ландшафтних комплексів, їх структури, ресурсів, діючих у них процесів, характеру сучасного господарського використання і продуктивності [8, с. 26]. До головних положень ландшафтного кадастру потрібно віднести: а) загальнонаукове ландшафтне картографування, яке завершується складанням ландшафтних карт та картосхем; б) створення

спеціальних ландшафтно-інвентаризаційних карт, які повинні входити до складу кадастру; в) комплексні текстові характеристики ландшафтних комплексів, у яких міститься інформація про генезис, еволюцію, структуру, природно-географічні процеси, характер господарського використання етнокультурних ландшафтів; г) інші форми фіксації кадастрової інформації: бланки, облікові картки, відомості, таблиці [4].

Для ландшафтного кадастру та здійснення моніторингу польських етнокультурних пам'яток *регіонального рівня* потрібно формування бази відповідних об'єктів. Тому, значним розмаїттям історико-культурної спадщини славиться Східне Поділля. На його території знаходиться 4013 пам'яток, з яких – 1434 археології, 1798 – історії та 201 монументального мистецтва, 580 – архітектури і містобудування. 146 отримали статус пам'яток національного значення. Наявність великої кількості археологічних пам'яток підтверджує факти заселеності регіону в різні періоди життя людського суспільства. Серед 1434 пам'яток – 61 городище, 1100 поселень і стоянок, 86 курганних груп та 160 окремих курганів різних археологічних культур від палеоліту до середньовіччя.

Доцільним є формування реєстрів у вигляді електронних баз даних. Опрацьовано понад 20 населених пунктів Вінницької області з відповідними сакральними пам'ятками (табл. 4.1), що дозволило простежити закономірності їх просторового розташування (рис. 4.5). У більшості випадків констатуємо факт, що інформація про сакральні пам'ятки має уривковий характер, бази даних знаходяться в стадії становлення, їх логічна структуризація вимагає завершення і

може бути темою окремого наукового дослідження.

Таблиця 4.1

Об'єкти сакральної спадщини Вінницької області

Розташування	Назва	Історична довідка	Характеристика	Сучасний стан
Бар	Костел св. Анни	Відомий з 1598 р.	Стиль неоготики	Добре зберігся
	Церква Успіння	Збудована 1738 р. (за іншими даними – 1757 р.)	Кам'яна триярусна церква	Добре збереглась, капітальний ремонт – 1978–1979 рр.
	Монастир Покрови	Заснований у 1616 р., дзвіниця з'явилась у 1908 р.	До пожежі у 70-х рр. XVIII ст. – дерев'яний, з 1787 р. – кам'яний	Добре зберігся
Браїлів	Свято-Троїцький жіночий монастир	Заснований у 1635 р. Будівля зводиться у 1767 р.	У 90-х роках XX сторіччя проведено реставрацію комплексу будинків та подвір'я.	Стан відмінний. Використовується за призначенням
	Костел Пресвятої Трійці	Збудований у 1767–1778 рр.	Цегляний, тринефний собор. Споруда у стилі бароко	Добре збережений. З 90-х років у римокатолицькій церкві.
	Церква Івана-Богослова	Збудована на початку XX століття		Стан відмінний. Використовується за призначенням
	Петро-Павлівська церква	Збудована на початку XX століття	Реконструйована наприкінці XX сторіччя. Площа сакрального ландшафту зменшена на третину за рахунок відведення під селитебні ландшафти	Використовується за призначенням
	Синагога	Збудована на початку XX століття	Розташована на території швейної фабрики. Пам'ятка частково зруйнована	Стан задовільний. Потребує реставрації.
	Польське кладовище	Початок XX століття	Кладовище розташоване на північно-західній околиці містечка. Частина могил у занедбаному стані. Є кілька склепів початку XX сторіччя.	Стан задовільний
	Братська могила жертвам нацизму	Середина XX століття	Єврейське кладовище розташоване на північному виїзді з містечка.	Стан нормальний
Буша (Ямпільський район)	Дохристиянський та християнський скельний храм	V–XVI ст. н. е.	Розташований на правому березі р. Бушанки на відстані 1 км від злиття з Мурафою.	Стан нормальний
	Старий цвинтар з пам'ятниками	XVIII–XIX ст.	Латинські прямі хрести, «мальпійські». Зустрічаються також могили з круглими хрестами,	Стан задовільний. Входить до складу історико-ландшафтного парку. Викорис-

			вставленими в основу монумента.	товується як туристичний об'єкт.
Вінниця	Домініканський монастир	Збудований у 1624 р. Входить до складу оборонного комплексу Мури.	Спочатку споруди монастиря були дерев'яними, а з 1760 р. – цегляний костел	Зараз розташований православний Преображенський собор. Стан відмінний
	Єзуїтський монастир	Збудований у 1610–1617 рр. Входить до складу оборонного комплексу Мури.		Проведено капітальний ремонт. У приміщеннях – державний обласний архів та обласний краєзнавчий музей.
	Миколаївська церква	Збудована у 1746 р. Розташована на Старому місті, у долині П. Бугу.	Дерев'яна триярусна. У XIX сторіччі зведено кам'яний фундамент.	Стан – задовільний. Потребує ремонту. Використовується за призначенням.
	Храм Пресвятої Діви Марії Ангельської	Збудований у 1617 році	Капуцинський костел. Реставрація у 2003 році.	Стан відмінний. Використовується за призначенням
	Склеп-могила Пирогова	1881 р.	Розташована у церкві-некрополі. Реставраційні роботи здійснювалися у 1992-1997 роках.	Стан відмінний. Використовується за призначенням
Вороновиця	Храм Арх. Михаїла	Збудований у 1793 р. М. Грохольським	Розташований у центрі містечка, діючий костел	Стан нормальний
	Михайлівська церква	Збудована у 1752 р.	Дерев'яна трикупольна церква	Стан нормальний, використовується за призначенням
Гнівань	Костел	Збудований у 1900 р. на кошти поміщика Адольфа Биковського	Храм у неготичному стилі. Всередині є вирізані на дереві біблейські сцени.	Стан нормальний, використовується за призначенням
Дашів	Михайлівська церква	Збудована у 1764 р.	Дерев'яна п'ятиголова церква	Стан нормальний, використовується за призначенням
Жмеринка	Костел Св. Олексія	Збудований у 1910 р.	Будівля у стилі неоготики	Стан нормальний, використовується за призначенням
Іванів (Янів) (Калинівський район)	Монастир бернардинів	Збудований у 1780 р. на кошти С. Холоневської.	До комплексу входять костел, келії монастиря. Збудований на стикові стилів бароко і класицизму. Будівля обкладена плитками у радянський час.	Стан занедбаний. Потрібна реставрація.
	Кладовище	Початок XX сторіччя	Є кілька напівзруйнованих склепів початку XX ст.	Стан занедбаний
Літин	Костел Марії Сніжної	Збудований у 1856 р.	Спочатку споруда була дерев'яною, потім перебудована на цегляну.	Стан нормальний, використовується за призначенням
Маньківці Барського	Костел	Збудований у 1789 р.	Будівля у стилі раннього класицизму	Стан задовільний

району	Покровська церква	Збудована у 1882 р.	Дерев'яна церква	Використовується за призначенням
Межирів Барського району	Успенський костел	Збудований у 1784 р., діяв до 1937 р.		Стан задовільний
	Синагога			Стан задовільний
	Церква Олександра Невського	Початок століття XX		Стан нормальний. Використовується за призначенням.
	Польський цвинтар з руїнами каплиці	Початок століття XX		Стан задовільний
Могилів–Подільський	Церква св. Парасеви	Збудована у 1775 р. Збудована на місці старішої	Дерев'яна, триголова	Стан нормальний, використовується за призначенням
	Миколаївський собор	Збудований у 1754 р.	Збудовано з цегли, тринальний, триапсидний та двохстовбний	Стан нормальний, використовується за призначенням
	Георгіївська (грецька) церква	Збудована у 1808–1819 р. за проектом І. Фрейвальда	Цегляна, триконхова, триголова.	Стан нормальний, використовується за призначенням
Немирів	Костел			Стан нормальний, використовується за призначенням
Озаринці	Костел	Збудований у 1741 р. поміщиками Дзедушицькими	Базиліка з шестиколонним портиком	Стан нормальний, використовується за призначенням
	Успенська церква	Збудована у 1910 р.		Стан нормальний, використовується за призначенням
Печера	Каплиця	Збудований у 1904 р.	Мавзолей є каплицею, що має в плані латинський хрест.	Стан нормальний, використовується за призначенням
	Церква Різдва Богородиці	Збудована у 1764 р.	Дерев'яна триверха	Стан нормальний, використовується за призначенням
Тиврів	Домініканський кляштор	Збудований у 1569 р.	Цегляна двоповерхова будівля	Стан незадовільний
Тульчин	Домініканський костел	Збудований у 1780 р., перебудований у 1874 р.	Цегляний тринефний костел у стилі раннього класицизму	
	Церква Успіння	Збудована у 1789 р.	Цегляна двоярусна церква у стилі класицизму	
Хмільник	Костел Трійці	Збудований у 1603 р.	У стилі бароко	Використовується за призначенням
Шаргород	Миколаївський монастир	Початок XVIII–XIX ст.	Складається з Миколаївського собору, приворотного корпусу з дзвіницею, братського корпусу з Михайлівською церквою	У нормальному стані, використовується за призначенням
	Синагога	Збудована у 1589 р.	Велика кам'яна прямокутна споруда	У задовільному стані, вимагає капітального

				ремонту
Костел Флоріана Шарого	Збудований у XVIII ст.	З каменю та цегли, у стилі бароко		У нормальному стані
Костел непорочного зачаття діви Марії	Заснований у 1627 р., після руйнування відбудований у 1786–1791 рр.	У стилі бароко		

Створення кадастрів та баз даних до різних типів об'єктів матиме свої особливості: а) статус ландшафтного комплексу (має чи не має статус спадщини); б) компонентний склад та планувальна структура; в) стан ландшафтного комплексу та його компонентів; г) втрачені компоненти та можливість їх відновлення; д) минуле і сучасне використання; е) наявність правових приписів, які регламентують режим охорони і використання; є) наявність видів діяльності, які підтримують автентичність етнокультурного ландшафту; ж) структура землеволодінь у межах етнокультурного ландшафту; з) наявність проектної документації по об'єкту та даних про заходи про його збереження.

Цікавими об'єктами белігеративних (від латинського *beligero* – вести війну) і тафальних (від грецького *ταφή* – «поховання, могила») ландшафтів є: 1) оборонні споруди стародавніх городищ в с. Дзвенигород, Вовківці, Окопи Тернопільщини, Гуменці, Княгинин, Брага, Велика Слобідка, Врублівці, Устя, Гринчук, Кадиївці, Княжпіль, Малинці Хмельниччини, Слов'янське городище (за 2 км на південний захід від с. Попелюх, X-XI ст. н. е. Вінниччини – загалом у регіоні Подільського Придністер'я археологічно зафіксовано 34 давньоруські городища, лише в районі Бакотського мікрорегіону – 11 городищ); 2) поодинокі і групи курганів (скіфський курган с. Колодіївка, 4-и кургани від 2

до 7 м на захід від с. Мервинці, VII-V ст. до н. е.), могильники (Передскіфський могильник с. Китайгород, Черняхівський могильник в с. Борщівці, II-IV ст. н. е.).

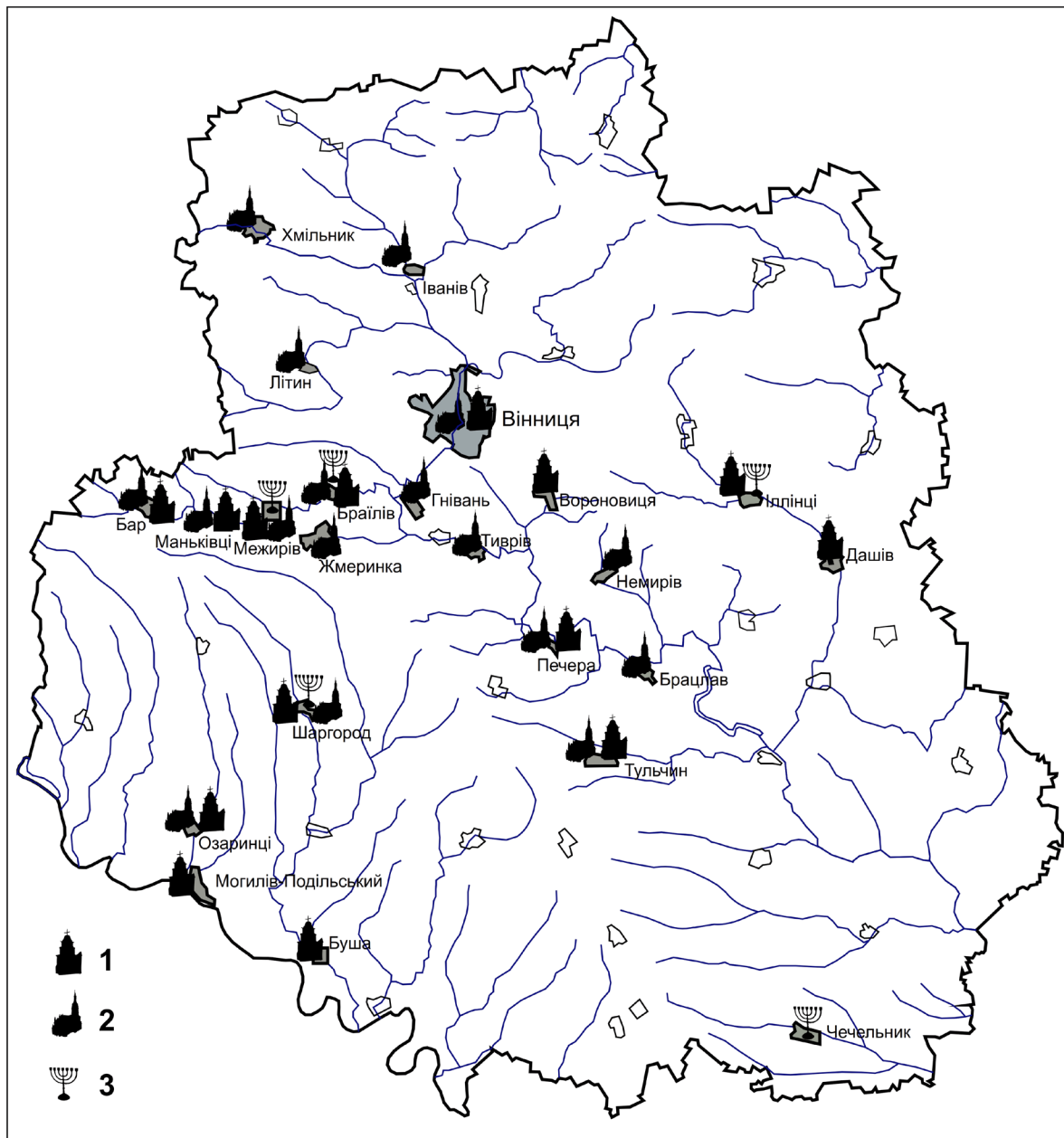

Рис. 4.5 Просторове розташування об'єктів сакральної спадщини Вінницької області

Умовні позначки: 1 – православні пам'ятки; 2 – католицькі пам'ятки;
3 – іудейські пам'ятки

У печерах сформувались культові святилища. Один з таких

скельно-печерних язичницьких храмів зберігся в селі Міжгір'я Борщівського району. Про його древність свідчить ритуальний, так званий солярний знак, вибитий на жертвовному камені поблизу входу. Поряд з храмом було споруджено монастир, а в гроті обладнано каплицю. Наприкінці XIX ст. печери сіл Залуччя, Черче, Нігин дослідив археолог, професор Київського університету В. Антонович. Унікальними історико-архітектурними об'єктами Поділля є витесані в скельних породах порожнини, які використовуються в світських і духовних цілях – знамениті Бакотський і Лядівський (діючий), скельні монастирі, печерні монастирі поблизу сіл Субіч, Бермяни, Монастирок, Горигляди, давньослов'янський печерний храм з «Бушинським рельєфом» (с. Буша).

Цінною історико-архітектурною пам'яткою XI-XIV ст. є *Лядівський скельний монастир*, вироблений у вапнякових скелях. Скельний Свято-Усікновенський Лядівський чоловічий монастир XI – XIX ст. розташований у Вінницькій області Могилів-Подільського району на південній околиці с. Лядова. Це – пам'ятка національного значення архітектури, історії, археології, ландшафту (охор. № 02-0015-Н). Споруди монастиря займають кілька терас на схилах опокових скель лівого берега Дністра на пограниччі з Молдовою (верхня, перша, друга). На верхній знаходиться новозбудована у візантійському стилі дзвіниця. На першій терасі, яка має дворівневу довгу вузьку площадку вздовж скель, знаходяться три печерні церкви, підземна споруда, церковна лавка, кісниця, новозбудований корпус келій з церквою на третьому поверсі. На першому рівні розташовані: церкви Усікновення голови Іоанна Предтечі та св. Параскеви

Мучениці, кам'яна підземна споруда, що складається з двох приміщень і проходу між ними, кісниця та церковна лавка, що з'єднується проходом з церквою св. Параскеви і колишньою трапезною монастиря (до неї, як кажуть у лавці, проходу немає). На другому рівні першої тераси розташовані: церква св. Антонія, келія Антонія і новозбудований корпус келій. Вздовж гори знаходяться печери-келії, в яких, мабуть, і зараз живуть монахи. З першої тераси сходинки ведуть до новозбудованого джерела з купальною для паломників (тераса 3). Слід зазначити, що будівництво споруд під келії і джерела відбувалося навіть без нагляду археологів [1]. Для захисту і реабілітації пам'ятки планується відродити функціональну структуру монастиря шляхом спорудження на основній терасі храмового комплексу (тераса 1) із прохідною галереєю (тераса 2), дзвіниці на історичній верхній ділянці гори (вже збудовано) та відповідних вертикальних зв'язків-сходів і системи підпірних стін (тераса 2 і сходи до дзвіниці). Церкви, що знаходяться на першому рівні першої тераси, а разом з ними й графіті, закриються добудованими спорудами, які будуть з'єднані з галереєю 2 тераси.

Крім споруд дерев'яної сакральної архітектури, у Вінницькій області поширені культові (церквами, монастирями, костьолами, храмами, будинками молитов), споруди, які можна реставрувати і долучити до культурно-екологічної мережі. До них належать: 1) церкви: Георгіївська (разом із дзвіницею 1809-1819 рр.), Миколаївська (1754 р.), Св. Олександра Невського (м. Могилів-Подільський), Дмитра Солунського (1806 р., с. Кукавка), Покрова Богородиці (XVIII ст., с. Бернашівка, 1875-1883 рр., с. Нижній

Ольчедаїв, 1835-1854, с. Слобода Яришівська, 1833 р., с. Вербовець), Різдва Богородиці (1834-1874 рр., с. Вендичани, 1865-1868 рр., с. Озаринці, 1854 р., с. Вінож), св. Вшестя (1874 р., с. Воєводчинці), (1902 р., с. Грушка, XVIII ст., с. Знаменівка), Йогана Богослова (1885 р., с. Нагоряни), Симеонівська церква (1857 р., с. Сугаки), Михайлівська церква (1886 р., с. Житники); 2) костели Михайла Архангела (1802 р., с. Вербовець, 1800 р. с. Снітків), Св. Трійці (1743-1860 рр., с. Лучинець); 3) синагоги в мм. Могилів-Подільський, Шаргород, Вінниця; 4) замки в сс. Озаринці (XVII ст.).

Важливою ознакою «святості» місця є давність пам'ятки. Особливо поважають у народі дерев'яні пам'ятки церковного будівництва, які з незначними реконструкціями функціонують і сьогодні. Такі є у с. Дяківка Бершадського району, с. Жабокричка Чечільницького району, с. Голубече та с. Вільшанка Крижопільського району. Практика побудови церкви на місці колись зруйнованої досить поширена на території Вінниччини. Перш за все це пояснюється зручністю використання добре відомої локації – населення пам'ятає місце розташування святині, тому з більшою прихильністю приходять у новий храм [11].

Значна кількість археологічних та історико-архітектурних пам'яток Поділля вже безповоротно втрачені, або на сьогодні перебувають у занедбаному стані. Це пояснюється складністю архітектурно-археологічних досліджень здебільшого зруйнованих, занедбаних і спотворених оборонних храмів, синагог, а також недостатньо опрацьованою джерелознавчою базою. Відсутні дані про локалізацію, стан збереженості об'єктів, немає бодай

схематичної фіксації натурних залишків всіх споруд. Точно не визначено навіть кількості укріплень та інженерних споруд, що існували на території досліджуваного регіону.

Резюме

Суттєве значення рекреаційних осередки та геоекотонів у збереженні і раціональному використанні пам'яток ландшафтної архітектури Поділля. У результаті польових ландшафтознавчих досліджень розроблено три варіанти використання рекреаційних осередків у процесі зменшення рекреаційного навантаження на пам'ятки ландшафтної архітектури: спеціалізований, кільцевий та зірчастий. Їх застосування один із реальних шляхів збереження унікальних ландшафтів Поділля зараз і у майбутньому.

З метою збереження та поліпшення сучасної структури садово-паркових ландшафтів необхідно: розширити їхні площі та поліпшити функціонування елементів інфраструктури; впорядкувати межі садово-паркових ландшафтів та надавати більше уваги їх парагенетичним та парадинамічним взаємозв'язкам з прилеглими територіями: чітко окреслити роль та значення наявних і майбутніх садово-паркових ландшафтів у структурі регіональної екомережі.

Управління та моніторинг сакральними ландшафтами дозволить підтримувати у належному стані об'єкти культурної спадщини. Особливою цінністю є їх «меморіальність», де сакральні і тафальні ландшафти (наприклад, костел з спеціальним мавзолеєм) – історію роду. У межах регіону є необхідність у формуванні регіональних ландшафтних парків, ядрами яких будуть містечка та

села зі значною кількістю сакральних та тафальних пам'яток. Реставрації та збереженню підлягає також частина сакрально-тафальних ландшафтів. Частково цей процес уже розпочато, однак як і раніше він проходить спорадично і неорганізовано, без залучення місцевих громад. Значно краще реставруються польські та єврейські етнокультурні ландшафти, у яких зацікавлені національні меншини. На основі польсько-українських, єврейських громадських об'єднань необхідно створити організацію, яка б займалася відродженням етнокультурної сакральної спадщини досліджуваного регіону.

Resume

The significant role of recreational centers and geocotones in preserving and rational use of the architectural landscape heritage of Podillia cannot be underestimated. As a result of field landscape studies, three options for using recreational centers to reduce the recreational pressure on architectural landscape sites have been developed: specialized, circular, and radial. Their application represents a realistic approach to preserving the unique landscapes of Podillia in the present and the future.

To preserve and enhance the modern structure of garden and park landscapes, it is necessary to expand their areas and improve the functioning of infrastructure elements. Setting clear boundaries for garden and park landscapes and paying more attention to their paragenetic and paradynamic relationships with adjacent territories are crucial steps. The role and significance of existing and future garden and park landscapes in the structure of the regional eco-network should be clearly outlined.

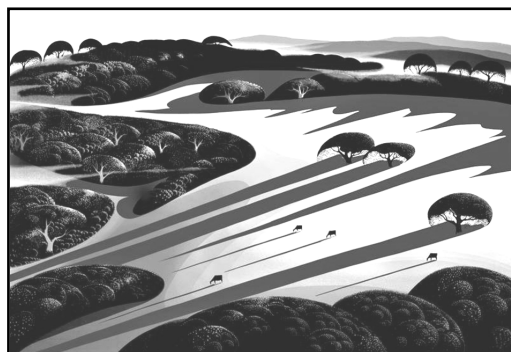
Managing and monitoring sacred landscapes will help maintain cultural heritage sites in proper condition. Their "memorability" holds particular value, where sacred and tafal landscapes (such as a church with a special mausoleum) embody the history of a lineage. There is a need to establish regional landscape parks within the region, with towns and villages containing a significant number of sacred and tafal monuments serving as their core. Restoration and preservation efforts should also focus on parts of sacred and tafal landscapes. While some progress has already been made, the process remains sporadic and unorganized, without the involvement of local communities. Polish and Jewish ethnocultural landscapes receive better restoration, as national minorities have a vested interest in their preservation. It is essential to establish an organization based on Polish-Ukrainian, Jewish, and community associations to revive the ethnocultural sacred heritage of the researched region.

Список використаних джерел

1. Виноградська Л. І. Охоронні роботи у Лядовському скельному монастирі на Подністров'ї. *Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Випуск 9*. К.: СПД Павленко, 2014. С. 348-355.
2. Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування: [монографія]. Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2013. 464 с.
3. Гродзинський М.Д., Савицька О.В. Ландшафтознавство: навчальний посібник. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. С. 319.
4. Денисик Г. І., Фадєєва Т. Ю., Воловик В. М. Антропогенізація ландшафтів Поділля: монографія. Вінниця: Твори, 2019. 288 с. (Серія «Антропогенні ландшафти Поділля»).
5. Денисик Г.І., Кравцова І.В. Садово-паркові ландшафти Правобережної України. Вінниця. Едельвейс і К, 2012. 211с.
6. Дмитрук О. Ю., Денисик Б. Г. Рекреаційні осередки та геоекотони Середнього Побужжя: монографія. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. 204 с.
7. Капустян В.В. Парки: минуле, сучасний стан і проблеми реконструкції. *Хроніка-2000. 2001. Вип. 41/42*. С. 5.
8. Мельник А. В., Міллер Г.П. Ландшафтний моніторинг. К.: Б. в., 1993. 152 с.
9. Петлін В.М. Теорія природних територіальних систем. У 4-х томах. Т.4. *Теоретичні основи антропогенного використання природних територіальних систем*. Львів. Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка. 2016. 436 с.
10. Тютюнник Ю.Г. Онаслеживание ландшафта. Киев: ИПК Университета «Украина», 2010. 212с.
11. Шудляк Н. О. Святині та святі місця в духовній культурі українців Поділля. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Спеціальність 07.00.05 – Етнологія. К., 2016. 272 с.
12. Kitchin Rob, Thrift Nigel (2009). *International encyclopedia of human geography*. Elsevier. 457 p.
13. Kruczek Z, Sacha S. (1995). *Geografia Atrakcji Turystycznych Polski*. Krakow. p. 2-7.
14. Yadav Hira Lal, Savita Sinha (2000). *Fundamentals of human heography*. 123 p.
15. Warf Barney (2006). *Encyclopedia of human geography*. SAGE Publications. 616 p.

ПІСЛЯМОВА

Реальні можливості перспективного розвитку рекреації у межах Поділля на фоні сучасних соціально-екологічних проблем, викликали необхідність проведення

детального аналізу наявних рекреаційних умов та ресурсів регіону з метою їх раціонального використання у майбутньому. Рекреаційні округи Поділля, які характеризуються певним поєднанням рекреаційних ландшафтних комплексів, об'єднані у три області (Случ-Горинську, Побузьку і Придністерську) досить повно показують особливості диференціації природних умов та рекреаційних ресурсів, а також рекреаційних ландшафтних комплексів регіону, дадуть можливість більш раціонально використовувати їх у майбутньому. В рекреаційних округах доцільно виділяти рекреаційні вузли та їх групи – Тернопільський, Хмельницький, Летичівський, Кам'янець-Подільський, Хмельницький, Сатанівський, Бузько-Деснянська група.

Наявне у рекреаційних округах різноманіття природних умов та ресурсів, особливості їх рекреаційного освоєння призвели до формування в межах Поділля двох основних типів рекреаційних вузлів: лікувального (Хмельницький, Сатанівський) та оздоровчого (Тернопільський, Заліщицький, Бузько-Деснянська група вузлів, Печеро-Сокілецький, Ладжинський і Середньодністерський). Відмінність в їх ландшафтній структурі зумовлені не лише

особливостями природних ландшафтів, але і характером рекреаційного освоєння.

Активне функціонування рекреаційних осередків призводить до зародження і подальшого розвитку рекреаційних геоекотонів. Це спостерігається у трьох випадках: при взаємодії натурального і рекреаційного, рекреаційного й іншого антропогенного і двох рекреаційних, але різнотипних ландшафтних структур. У результаті сукупного розвитку і парадинамічних зв'язків з прилеглими ландшафтними комплексами, рекреаційні осередки і геоекотони у межах Поділля ускладнюють або формують не лише рекреаційні ландшафтні комплекси різного рангу (урочища, складні урочища, рекреаційні ділянки й місцевості), але й своєрідні рекреаційні смуги – прирїчково-долинну, терасово-схилову та вододільну.

Садово-паркові ландшафти складні й багатофункціональні просторово-часові та природно-господарські структури. Їх формування у Правобережному лісостепу України відбувалося під впливом двох основних чинників: прикордонного положення території упродовж столїть та хвиль освоєння, що йдуть по чергово внаслідок міграційних потоків та особливостей історичного розвитку регіону. Освоєність території дослідження з давніх часів зумовила розвиток розгалуженої системи розселення і, як наслідок, значної кількості садово-паркових ландшафтів. В залежності від особливостей соціально-економічного та політичного устрою території, становлення та розвитку садово-паркового мистецтва в історії формування та функціонування садово-паркових ландшафтів.

Значне розмаїття садово-паркових ландшафтів дає можливість

їх класифікувати. Садово-паркові ландшафти Правобережного лісостепу України про класифіковані за такими ознаками: площею, часом створення, стилем планування території, характером наслідків впливу господарської діяльності людини на об'єкти, функціональним призначенням, ландшафтною структурою, показниками антропогенної фітогенізації та комунікативності. Найбільш універсальною з них є класифікація за ландшафтною структурою території.

Ландшафтознавче вивчення сакральних ландшафтів полягає у тому, що вони визнаються першоосновою етнокультурного ландшафту; надбанням місцевої культури, що впливає на структуру хронотопу регіону. Дослідницькі аспекти трактують сакральний ландшафт як такий, що поєднує матеріальне та духовне; визначені місця етнокультурного регіону, які мають ознаки взаємодії етносу і священного. Тому у моделі сакрального ландшафту виділено вертикальну складову – ієрофанну і територіальну – ієротопічну. Серед виділених категорій ієротопії, які пов'язані з еволюцією етнокультурного ландшафту є такі: сакральне і профанне, сакральний і релігійний простір, священне місце і сакральний ландшафт.

Методологічною основою класифікації сакральних ландшафтів є ландшафтознавчий, історико-культурний і конфесійно-релігійний підходи, які у модельному регіоні дозволили виділити два підкласи: політеїстичний і монотеїстичний з відповідними ландшафтними варіантами. Клас сакральних ландшафтів частково належить до антропогенних, частково – до натуральних (варіанти язичницького підкласу). В ієротопії сакральних ландшафтів простежується

ландшафтна диференціація. Політеїстичні і християнські приурочені до вододільних та схилових місцевостей, іудейські – переважно до надзаплатно-терасових.

У гуманістичній групі антропогенних ландшафтів виділено клас тафальних ландшафтів, який є індикатором поширення регіональних етнокультур доетнічного й етнічного стратів. У класі виокремлено два підкласи: могильників і мегалітів з відповідними варіантами. Тафальний ландшафт є маркером доетнічного страту, що дозволяє визначити межі етнокультурного ландшафту. Сакральні і тафальні ландшафти – це генетично споріднені класи ландшафтів, тому щодо них може вживатися термін «сакрально-тафальні», що виправдано їх спільним походженням, функціональним призначенням та територіальним розташуванням.

У результаті польових досліджень було встановлено, що більшість садово-паркових ландшафтів Правобережного лісостепу України знаходяться у незадовільному стані. З метою збереження та поліпшення сучасної структури садово-паркових ландшафтів необхідно вжити такі заходи: значно розширити їхні площі та поліпшити функціонування елементів інфраструктури; впорядкувати межі садово-паркових ландшафтів та надавати більше уваги їх парагенетичним та парадинамічним взаємозв'язкам з прилеглими територіями: чітко окреслити роль та значення наявних і майбутніх садово-паркових ландшафтів у структурі регіональної екомережі.

EPILOGUE

The real opportunities for the prospective development of recreation within the Podillia region, in the context of modern socio-ecological problems, have led to the need for a detailed analysis of the existing recreational conditions and resources of the region for their rational use in the future. The recreational districts of Podillia, characterized by specific combinations of recreational landscape complexes, are grouped into three regions (Sluch-Horynska, Pobuzka, and Prydnisterska) and adequately demonstrate the differentiation features of natural conditions, recreational resources, and recreational landscape complexes of the region, enabling their more rational using in the future. It is advisable to identify recreational hubs and their groups within the recreational districts, such as Ternopil, Khmelnytsky, Letychiv, Kamianets-Podilskyi, Khmelnytskyi, Sataniv, and the Buzko-Desnianska group.

The existing diversity of natural conditions and resources in the recreational districts, as well as the peculiarities of their recreational development, have led to the formation of two main types of recreational hubs in Podillia: medical (Khmilnytsky, Sataniv) and health-improving (Ternopil, Zalishchytsky, Buzko-Desnianska group of hubs, Pechero-Sokiletsky, Ladyzhynskyi, and Serebrianytskyi). The differences in their landscape structure are determined not only by the peculiarities of natural landscapes but also by the nature of recreational development.

The active functioning of recreational centers leads to the emergence and further development of recreational geocotons. This can be observed in three cases: the interaction between natural and recreational factors, recreational and other anthropogenic factors, and two different types of recreational landscape structures. As a result of the cumulative development and paradyamic connections with adjacent landscape complexes, recreational centers and geocotons within Podillia complicate or form not only recreational landscape complexes of different ranks (territories, complex territories, recreational sites, and areas) but also unique recreational strips, such as river-valley, terrace-slope, and watershed strips.

Garden-park landscapes are complex and multifunctional spatial-temporal and natural-economic structures. Their formation in the Right-Bank Forest-Steppe of Ukraine has been influenced by two main factors: the border location of the territory over the centuries and waves of settlement development that occurred sequentially due to migration flows and the peculiarities of the region's historical development. The territorial development of the rese arch area from ancient times has led to the development of an extensive system of settlements and, as a result, a significant number of garden-park landscapes. Depending on the peculiarities of the socio-economic and political structure of the territory, the formation and development of garden-park art in the history of the formation and functioning of garden-park landscapes.

The significant variety of garden-park landscapes allows for their classification. Garden-park landscapes of the Right-Bank Forest-Steppe of

Ukraine are classified based on the following criteria: area, time of creation, territory planning style, nature of the impact of human economic activity on objects, functional purpose, landscape structure, indicators of anthropogenic phytogenesis, and communicativeness. The most versatile of them is the classification based on the landscape structure of the territory.

The landscape study of sacred landscapes involves recognizing them as the foundation of ethnocultural landscapes, the heritage of local culture that influences the structure of the chronotope of the region. The research aspects interpret sacred landscapes as those that combine the material and the spiritual, identifying the places of the ethnocultural region that bear the signs of the interaction between the ethnic group and the sacred. Therefore, the model of the sacred landscape includes a vertical component – the hierophanic, and a territorial component – the hierotopic. Among the identified categories of hierotopy associated with the evolution of the ethnocultural landscape, the following can be distinguished: sacred and profane, sacred and religious space, sacred place and sacred landscape.

The classification of sacred landscapes is based on landscape studies, historical-cultural approaches and confessional-religious approaches, which allowed to distinguish two subclasses in the model region: polytheistic and monotheistic, with corresponding landscape variations. The class of sacred landscapes partially belongs to anthropogenic landscapes and partially to natural landscapes (variants of pagan subclass). Within the hierotopies of sacred landscapes, landscape differentiation can be observed. Polytheistic and Christian landscapes are associated with watersheds and slopes, while Jewish landscapes are mainly located in floodplain-terrace areas.

In the humanistic group of anthropogenic landscapes, a class of tafal landscapes is distinguished, which serves as an indicator of the spread of regional ethnocultural pre-ethnic and ethnic stratum. Within this class, two subclasses are identified: burial mounds and megaliths, each with corresponding variations. The tafal landscape act as marker of pre-ethnic stratum, enabling the delineation of ethnocultural landscapes. Sacred and tafal landscapes are genetically related classes of landscapes, thus the term «sacred-tafal» can be used to describe them, justified by their common origin, functional purpose, and territorial location.

Field studies have revealed that the majority of garden-park landscapes in the Right-Bank Forest-Steppe of Ukraine are in an unsatisfactory state. In order to preserve and improve the modern structure of garden-park landscapes, the following measures are necessary: significantly expand their area and improve the functioning of infrastructure elements; order the borders of garden and park landscapes and pay more attention to their paragenetic and paradynamic relationships with the surrounding territories; to clearly outline the role and significance of existing and future garden and park landscapes in the structure of the regional eco-network.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
РОЗДІЛ 1. РЕКРЕАЦІЙНІ ЛАНДШАФТИ	5
1.1. Класифікація та історія формування рекреаційних ландшафтів	6
1.2. Специфіка структури рекреаційних ландшафтів	9
1.3. Процеси і явища в рекреаційних мікросередках	11
1.4. Об'єкт та методи аналізу рекреаційних ландшафтів	25
1.5. Регіональний аналіз рекреаційних ландшафтів	41
Резюме	105
Список використаних джерел	107
РОЗДІЛ 2. САДОВО-ПАРКОВІ ЛАНДШАФТИ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	112
2.1. Попередній досвід пізнання садово-паркових ландшафтів	112
2.2. Поняття «садово-парковий ландшафт» та його місце у структурі антропогенних ландшафтів	120
2.3. Садово-паркові ландшафти як парадинамічні та парагенетичні системи	130
2.4. Підходи, принципи та методи дослідження	137
2.5. Історико-географічний аналіз формування садово-паркових ландшафтів Правобережної України	145
2.6. Сучасна розбудова та функціонування садово-паркових ландшафтів	178
2.7. Особливості функціонування садово-паркових ландшафтів	203
2.8. Класифікація садово-паркових ландшафтів	212
Резюме	230
Список використаних джерел	233

	346
РОЗДІЛ 3. САКРАЛЬНІ І ТАФАЛЬНІ ЛАНДШАФТИ	235
3.1. Сакральні ландшафти: ієротопія і дефініція	235
3.2. Структура і функціонування сакральних ландшафтів	247
3.3. Класифікація сакральних ландшафтів	253
3.4. Еволюція сакральних ландшафтів	269
3.5. Тафальні ландшафти: класифікація, структура	273
Резюме	300
Список використаних джерел	303
РОЗДІЛ 4. РОЗБУДОВА І РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ГУМАНІСТИЧНИХ АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТІВ	306
4.1. Рекреаційні осередки у збереженні історико-культурної спадщини	306
4.2. Шляхи поліпшення сучасної мережі садово-паркових ландшафтів	314
4.3. Ландшафтний кадастр як вихідна умова моніторингу сакральних ландшафтів	326
Резюме	336
Список використаних джерел	338
ПІСЛЯМОВА	339